

Гуманітарні науки в XXI столітті

Поєднання зусиль влади та науки завжди дає позитивний результат. Це вимога часу, це нагальна потреба розвитку країни, це єдиний шлях знайти відповіді на нелегкі запити часу. Саме таке поєднання і співпраця є в Дніпропетровську, де місцева влада, і в першу чергу, міський голова, спочатку М.Швець, а потім І.Куліченко, приділяють велику увагу проблемам науки, надають всебічну підтримку розвитку наукових досліджень, проведенню теоретичних конференцій.

18-19 травня 2000 року в Дніпропетровську відбулась всеукраїнська науково-практична конференція "Україна в XXI столітті: перспективи розвитку гуманітарних наук і освіти", яка була організована виконкомом Дніпропетровської міської ради спільно з Міністерством освіти та науки України та Дніпропетровським державним університетом. Науковці з 11 областей України, співробітники Міністерства і представники органів місцевої влади обговорили проблеми подальшого розвитку гуманітарних наук та освіти в XXI столітті. Обрання цієї теми для обговорення не випадкове. Необхідність гуманітаризації середньої та вищої освіти неодноразово підкреслювали Президент України Л.Д.Кучма, відомі політичні діячі та науковці, саме про це свідчить досвід розвинутих країн світу, де гуманітарним наукам приділяється значно більше уваги, ніж в Україні. Тому не випадково, що з початком економічної стабілізації, і саме в Дніпропетровську – в місті, що динамічно і активно розвивається, питання гуманітаризації були поставлені в ряд першочергових завдань наукової роботи.

Учасники конференції підкреслювали, що останніми роками в Україні починає приділятися увага гуманізації середньої та вищої освіти, розвитку гуманітарних наук. Частіше проходять міжнародні, всеукраїнські, регіональні наукові конференції, укладаються угоди та проекти про творчу співпрацю зарубіжних і вітчизняних гуманітаріїв, виходять з друку монографії, підручники, збірники статей, автори яких керуються новітніми теоретико-методологічними принципами. Засновуються нові інститути і факультети, спеціальності і спеціалізації, центри гуманітарних та соціально-політичних досліджень. Гуманітарна наука і освіта позбулися ідеологічного диктату та "керівних настанов", хоч деякі політичні сили ще прагнуть саме такого впливу на науковців та педагогічних працівників.

Разом з тим в процесах гуманітаризації залишається низка ще не вирішених проблем: мізерне фінансування наукових розробок, податковий тягар у книговидавництві, нестача кваліфікованих кадрів для викладання гуманітарних дисциплін нового покоління та високоякісної навчальної літератури, незавершеність реформування системи вищої освіти взагалі тощо.

Учасники погодились щодо основних завдань, що стоять перед науково-педагогічними колективами:

1. Гуманітарна освіта та гуманітарний компонент технічної і природничо-наукової освіти мають забезпечувати духовні засади розбудови української державності, процесу створення в Україні громадянського суспільства та його долучення до європейської цивілізації.

2. Основним професійним завданням гуманітаріїв повинно бути виховання у молоді патріотизму, високих моральних якостей, свідомого сприйняття національних та загальнолюдських духовних цінностей.

3. Потрібно звернути увагу всіх гілок влади на неприпустимість нинішньої культурної політики (або, скоріше, на повну відсутність такої) щодо засобів масової інформації, більш за все телебачення, які на жаль, наносять велику шкоду духовному здоров'ю нації, в першу чергу – молоді.

4. У наукових дослідженнях необхідно приділяти головну увагу розробці напрямків подальшого реформування системи вищої освіти в Україні, зокрема гуманітарної; створенню нових підручників та навчальних посібників з соціально-гуманітарних дисциплін, які відповідають сучасним вимогам й ґрунтовані на новітніх досягненнях вітчизняної і зарубіжної наукової думки.

5. Одним з основних завдань гуманітаріїв є всебічне і глибоке вивчення історії духовного розвитку України з метою сформування комплексу сучасних ціннісних орієнтирів, що включають національні та загальнолюдські елементи.

Можна без перебільшення сказати, що конференція стала значною подією в науковому житті не тільки Дніпропетровського регіону, але і всієї України. Свою роль в успіху конференції відіграло видання в Дніпропетровську науково-теоретичного альманаху "Грані", навколо якого об'єднались передові вчені-гуманітарії Дніпропетровської області та інших регіонів України, які розвивають гуманітарні науки відповідно до вимог нового часу і їх ролі в інформаційному суспільстві в XXI столітті.

Головний редактор С.А. Квітка

Головний редактор

С.А.Квітка

Заступники головного редактора:

С.І.Забродін, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

С.П.Воробей, Г.В.Кузмічова

Технічний редактор

К.О.Матросов

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- А.Г.Болебрух** — д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко — д.філос.н., проф., член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко — д.і.н., проф.,
В.М.Денисенко — д.політ.н., проф.(Львів),
Г.А.Заїченко — д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко — д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов — д.і.н., проф. (Київ),
С.А.Квітка — к.філос.н., доц. (гол. редактор),
Ф.М.Кирелюк — д.філос.н., проф.(Київ),
С.О.Макеєв — д.соціолог.н.(Київ),
С.М.Наумкіна — д.політ.н., проф., член-кор. Академії пед. наук України (Одеса),
Г.І.Осадча — д.соціолог.н., проф. (Москва),
В.О.Панфілов — д.філос.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв — д.філос.н., проф.,
В.І.Патрушев — д.соціолог.н., проф. (Москва),
Й.П.Рисіч — д.політ.н., проф.,
Кен Робертс — проф. соціології Ліверпульського університету (Великобританія),
В.І.Судаков — д.соціолог.н., проф.(Київ),
Є.І.Суїменко — д.філос.н., проф.(Київ),
Ю.П.Сурмін — д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко — д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко — д.і.н., проф.(Запоріжжя),
О.А.Удод — к.і.н., доц.
Г.П.Щедрова — д.політ.н., проф.(Луганськ),
О.О.Якуба — д.філос.н., проф.(Харків),
В.К.Якунін — д.і.н., проф.

Постановами президії ВАК України альманах внесено до переліку наукових видань, в яких можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт з соціологічних наук (протокол №1-05/7 від 09.06.99), історичних наук (протокол №3-05/11 від 10.11.99) та з філософських наук (протокол №2-02/2 від 09.02.2000).

Адреса: *Україна, 49070,
м.Дніпропетровськ,
пр.К.Маркса, 75*
Телефон: *(0562)45-55-16,
(056) 744-62-78*
Факс: *(056)744-63-80*
E-mail: *kvitka@goris.dp.ua*

Друкується за рішенням вченої ради Дніпропетровського державного університету
Протокол №3 від 15.05.2000

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Г Р А Н І

3(11) 2000

Науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах

Друкується з 1998 року

Засновники:

Дніпропетровський державний
університет,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво ДП № 637
від 13.04.99

*Статті друкуються в
авторській редакції.
Редакція не завжди
поділяє думку автора та
не відповідає за фактичні
помилки, що він їх
припустився.
Під час передрукування
посилається на альманах
«Грані» обов'язково.*

ЗМІСТ

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА	
Андрущенко В.П. Проблеми та перспективи розвитку вищої освіти на рубежі століть.....	5
Іваненко В.В. Гуманітарна компонента підготовки фахівця університетського профілю.....	9
Литвинюк О.І. Шкільний підручник як інструмент формування інтелектуального потенціалу держави.....	14
Гаврюшин О.І. Формування знань про демократію у середніх та вищих навчальних закладах України.....	16
МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ	
Болебрух А.Г. Сучасна людина в контексті історичного минулого: гуманітарний аспект.....	18
Якунин В.К. Методология истории: отечественный опыт и современная практика.....	22
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	
Айтов С.Ш. Вивчення українознавчої діяльності часопису «Основа» (1861-1862): історико-науковий підхід.....	25
Громакова Н.Ю. Суспільний рух польської шляхти в Правобережній Україні у контексті української історії: до постановки проблеми.....	27
Ветров Р.І. До питання про еволюцію характеру української революції 1917-1920 рр.	30
Михайлюк О.В. Про стан сучасної української історіографії революції та громадянської війни.....	35
Зайко Н.М. Післявоєнне мистецтво на Україні: політико-ідеологічні кампанії 1946-1948 рр.	43
Кавун М.Е. Топонімія м.Катеринослава—Дніпропетровська як дзеркало соціальних перетворень.....	47
СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ	
Кулик О.В. Ідентифікаційні ознаки постмодерну та філософія.....	51
Вергун О.М. Філософія влади в контексті сучасної культури: соціально-філософські парадигми суб'єкта влади.....	55
Жижченко В. П. Значення філософії Г.С.Сковороди для формування української національної ідеї ХХІ століття.....	59
Гарнік О.В. Комунікативно-філософські аспекти сучасного праворозуміння.....	63
Максимов С.І. Універсально-цивілізаційне та специфічно-культурне у правосвідомості.....	67
Корх О.М. Перспективи індивідуалізму з погляду соціальної психології Д.Майерса.....	72
Кривега Л.Д. Філософія і формування світоглядних орієнтацій сучасної особи.....	74
Маслов А.О. Маргінальна особистість в системі сучасних інститутів та спільнот.....	78
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
Сурмин Ю.П. Проблемы развития социальных технологий и формирования социально-технологической политики в Украине.....	82
Таран В.О. Україна на початку сторіччя: ідеологія вибору або вибір ідеології.....	91
Ярошенко В.М. Актуальність формування громадянськості в Україні.....	96
Осельська О.С., Савченко В.А., Шепелєв М.А. Детермінанти процесу становлення сучасної української геополітичної науки.....	99
Кривошеїн В.В. Проблема мультипарадигмальності політичної науки.....	102
Китаєва О.О. Еколого-правові проблеми відвернення забруднення морських вод України.....	105
Воронова Т.В. Женщина и её роль в современной политике.....	109
Кривчик Г.Г. Чому «колгоспний лад» не потрібний у ХХІ столітті.....	111
СОЦІОЛОГІЯ	
Васильєв В.В. Політична та правова компетентність в діяльності державних службовців.....	116
Швидка Л.І., Гілюн О.В. Соціальне самопочуття студентської молоді (за матеріалами соціологічного опитування у м. Дніпропетровську).....	119
Ячний А.М. Особливості виникнення і розвитку конфліктності військової організації.....	123
Глазунов С.В. Соціальні аспекти репродуктивної поведінки населення України.....	125
Легеца С.В. Історія та література в українському романтизмі: вимір наукової практики.....	128
Лазаренко В.І. Молодь та соціально-психологічні чинники девіантної поведінки в умовах трансформації суспільства.....	132
Кулик Ю.В. Социальная практика занятости молодежи в западных странах.....	139
Дубровський І.М. Соціальне партнерство як цивілізаційний механізм.....	143
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ	
Колесников К.Н. Материалы к курсу лекций «История Украины». Тема 1.1. Население и территория Украины в древнейшие времена. Возникновение раннеклассовых обществ и государств.....	145
РЕЦЕНЗІЇ	
Рисіч Й.Л. Політичний терор як метод радянсько-російського владарювання.....	157

GRANI

3(11) 2000

Scientific-Theoretical and
Social-Political
Almanac

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research

Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnepropetrovsk, Ukraine, 49070
Tel.: (0562) 45-55-16
(056)744-62-78
Fax: (056)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 2000

CONTENTS

HUMANITARIAN EDUCATION	
Andrushchenko V. P. Problems and Perspectives of High Education's Development on a Boundary XX — XXI century.....	5
Ivanenko V. V. Humanitarian Component of the University Specialists' Preparation.....	9
Lytvygniuk O. The School Manual As A Means To Form National Intellectual Potential.....	14
Gavrushin O. I. Formation of Knowledge about Democracy in the Secondary and High School Statements of Ukraine.....	16
METHODOLOGY OF HISTORY	
Bolebruh A. G. Modern Human in Context of Historical Past: a Humanitarian Aspect.....	18
Yakunin V. K. Methodology of History: Domestic Experience and Modern Practice.....	22
HISTORY OF UKRAINE	
Aytov S.Sh. The Journal «Osnova» (1861-1862) Activity in Ukrainian Research: Historical-Scientific Approach.....	25
Gromakova N.Yu. Social Movement of the Polish Shlachta in the Right-Bank Ukraine in the Context of the Ukrainian History: Toward the Formulation of the Problem.....	27
Vetrov R. I. To the Questions about Evolution of Character of Ukrainian Revolution of 1917-1920.....	30
Mikhajljuk O.V. About Status of the up to Date Ukrainian Historiography of the Revolution and Civil War of 1917-1920.....	35
Zayko N.M. Post-War Art: Political and Ideological Campaigns in 1946-1948.....	43
Kavun M.E. The Toponomous System of Yekaterinoslav—Dnepropetrovsk as a Mirror of Social Transformations.....	47
SOCIAL PHILOSOPHY	
Kulik O.V. Identity Significance of Post-Modern and Philosophy.....	51
Vergun O.M. Philosophy of Power in a Context of Modern Culture: Social Philosophical Paradigms of the Subject of Power.....	55
Garnik O.V. Communicative and Philosophical Aspects of Modern Justice-Understanding.....	59
Maximov S.I. Universal and Civilization and Special Cultural in Justice Understanding.....	67
Korh O.M. Perspectives of Individualism by D.Maiyer's Social Psychology.....	72
Kryvega L.D. Philosophy and Formation of Outlook Orientation of Modern Human.....	74
Maslov A. O. Marginal Person in a System of Modern Institutions and Communities.....	78
POLITICAL SCIENCES	
Surmin Yu. P. Problems of Development of Social and Formation of Social and Technological Policy in Ukraine.....	82
Taran V. O. Ukraine in the Beginning of the Century: the Ideology of Choice or Choice of Ideology.....	91
Yaroshenko V.M. The Actuality of the Citizenship.....	96
Oselska O. S., Savchenko V. A., Shepelev M. A. Determinates Modern Ukrainian Geopolitics Science's Formation.....	99
Kryvoshein V. V. Problem of Political Science's Multi-paradigms.....	102
Kytaeva O.O. Ecological-Law Problems of Preventing Pollution of Seawaters of Ukraine.....	105
Voronova T.V. Women and his Role in Modern Policy.....	109
Krivchick G.G. Why Don't We Need the Collective-Farm System in the XX Century?.....	111
SOCIOLOGY	
Vasil'ev V.V. Political and Legal Competence of Activity of the Civil Servants.....	116
Shvidka L.I., Gilyun A.V. Subjective Well-Being of Student's Youth.....	119
Yachney A.M. Features of Occurrence and Development the Conflicts of Military Organization.....	123
Glazunov S.V. Social Aspects of Reproductional Behaviour of Ukrainian Population.....	125
Legeza S.V. History and Literature in Ukrainian Romantic: Area of Scientific Practice.....	128
Lazarenko V. I. Youth and Social and Psychological Factors of Deviant Behavior in the Conditions of Transformation Society.....	132
Kulik Yu.V. The Social Practice of Youth Employment in the West Countries.....	139
Dubrovsky I.M. Social Partnership as the Mechanism of Civilization.....	143
HELPING OF TEACHER	
Kolesnykov K.N. A Fragment from Lecture Course «History of Ukraine». Territory and Population of Ukraine in the Oldest Times. A Rise of Early Class-Societies and States.....	145
REVIEW	
Rysich I.L. Political Terror as a Method of Soviet and Russian Governing.....	157

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА

В. П. АНДРУЩЕНКО ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ

Розвиток освіти є однією з найскладніших і актуальних проблем сучасного українського державотворення. Без належної освіти держава, народ і культура не мають майбутнього. І навпаки: ефективна освіта є саме тим імпульсом, який збуджує творчість, спонукає до дії, виховує спосіб життя, співрозмірний з його цивілізаційними формами. На жаль, соціально-економічні негаразди створюють комплекс суперечностей, які стримують реформу галузі, не дозволяють організувати її роботу належним чином. *Все ще не погашені борги перед вчителями за минулі роки; в школах не вистачає підручників; тисячі дітей навчаються в пристосованих приміщеннях, користуючись майже зношеними навчальним обладнанням і технікою.* І все ж, завдяки зусиллям освітян, насамперед, вчительсько-викладацького корпусу, довготерпіння яких викликає захоплення і подив цивілізованого світу, нам *вдалося зберегти галузь від руйнації, спричиненої охлократичною й вульгарно-ринковою стихією, здійснити комплекс перетворень, які забезпечують освіті не лише належну якість, але й високу світову конкурентноздатність.*

Наша галузь розгалужена і людиноємка. Вона охоплює понад 12 млн. дорослих і дітей. Будь-які зрушення в цій галузі торкаються життєвих інтересів кожної сім'ї і тому, розпочинаючи реформи, ми повинні зважити всі плюси й мінуси, вивірити свої пропозиції і, звичайно ж, проговорити їх, насамперед, в учительському середовищі і зі студентами. *Пристаючи до реформування галузі, насамперед, потрібно уточнити: якою наша освіта була в минулому і чому її ми повинні реформувати.*

Я висловлю свою точку зору, готовий її відстоювати й полемізувати: ***освіта в колишньому СРСР була непоганою і разом з тим — суперечливою як за якістю, так і за загальною спрямованістю.*** З одного боку, наші фахівці, особливо, природно-наукового, інженерно-технічного і медичного профілів високо цінуються за кордоном. Практично кожен з тих, хто виїхав за кордон після розпаду СРСР, не лише знайшов роботу за спеціальністю, але й зайняв там керівну посаду. Відомо і такі факти: школярі регулярно займали призові місця на весвітніх олімпіадах. Вчені звітували фоліантами книг і розробками, які впроваджувались, як правило, у військово-промисловий комплекс. Ми пишались польотом першого космонавта; спорудженням чергового ядерного реактора; «найпередовішим у світі» і «найбільш перспективним» соціальним устроєм і, очевидно, не безпідставно, розглядали їх як успіхи нашої системи освіти і виховання.

Реальність виявилась децю іншою.

Американці значно випередили нас у галузі освоєння космічних технологій, японці і корейці — інформаційної й обчислювальної техніки; світ подолав конфронтаційні форми вирішення соціальних суперечностей; люди налагодили цивілізоване виробництво і споживання. Ми ж, як і раніш, користуємося недосконалою технікою, проживаємо переважно в пристосованих приміщеннях, дотепно названих в народі «хрущевками», дихаємо радіацією й періодично здригаємося від чергового вибуху шахтного газу чи авіакатастрофи. Наші автомобілі гірші, ніж на Заході; наші поля — менш урожайні, ніж в Європі; наші люди інфіковані конфронтацією одне до одного й все ще шукають ворога, який заважає їм (тобто нам) розбудувати державу і рухатись у цивілізоване суспільство.

Звичайно, не все залежить від освіти. Але те, що колишня система освіти мала сонм суттєвих недоліків і суперечностей, не підлягає будь-яким запереченням і, навіть, сумнівам.

Найбільш гострими серед них були *надмірна ідеологізація системи, її*

*Андрущенко Віктор
Петрович — директор
Інституту вищої освіти,
академік Академії
педагогічних наук
України, доктор
філософських наук,
професор (м.Київ)*

антинаціональна спрямованість. Колишня освіта мала *закритий*, відсторонений від світу, характер. Близько 60% фахівців і приблизно такий же відсоток наукових розробок готувались для потреб *військово-промислового комплексу*. Освіта потерпала від надмірної *централізації*. І звичайно ж, обумовлювала формування *одномірної особистості* — «радянської людини», яка пізніше ввійде в історію з принизливою назвою — *Homo soveticus*. Отже, повертатись до «гіє системи» освіти, яка існувала, як пропонує дехто з сучасних опонентів реформ, не просто неможливо, а навіть злочинно. Треба рухатись вперед, вдивляючись у горизонти майбутнього і одночасно беручи з собою все те, що було добрим і справедливим у минулому. Такою, зрештою, й повинна бути *загальна ідеологія реформи* галузі. Якою вона виявилась у дійсності, розглянемо дещо пізніше.

Із здобуттям незалежності Україні дісталась лише *частка освіти* колишнього СРСР з усіма її плюсами і мінусами. Нам же потрібна *цілісна й самодостатня система*, причому така, яка з одного боку, зберігала б колишній високий рівень, була вільною від недоліків, обумовлених тоталітарним минулим, з другого — відповідала потребам сьогодення, досягненням вітчизняної і світової науки і культури, займала гідне місце в європейському і світовому освітянському просторі.

З цією метою в Україні *розпочалась реформа освіти*, яка вже дала певні позитивні результати. До здобутків останніх років необхідно віднести затвердження базового навчального плану загальноосвітньої школи, підготовку нового покоління шкільних підручників, формування нормативно-правового поля освіти; перехід до ступеневої підготовки фахівців за новими напрямками, впровадження ефективної системи контролю якості навчального процесу шляхом ліцензування, атестації та акредитації.

Серйозні кроки, але лише перші, здійснені щодо трансформації гуманітарної освіти та виховання. Україна узгодила свої освітні пріоритети в європейському просторі й підписала Лісабонську конвенцію щодо взаємознання кваліфікацій у галузі вищої освіти. Також цю конвенцію підписали Німеччина і Франція, Великобританія і США, Канада і ряд інших розвинутих держав світу. *Наша освіта визнана якісно рівноцінною й такою, яка відповідає вимогам світового співтовариства*. Має вона і *ряд суперечностей*, подолання яких я відношу до завдань другого етапу реформи — етапу модернізації освіти у відповідності з вимогами XXI століття, нашими національними інтересами, перспективами українського державотворення.

Подолати весь комплекс старих суперечностей нам, на жаль, ще не вдалося. І це має певне виправдання. Освіта — інерційна система. Вона з опором сприймає інновації і одночасно потужно тримається за те, до чого звикли й з чим в принципі змирилися. Тому, реформу в галузі освіти не можна розглядати як просту підготовку Урядової постанови, прийняття Закону чи відповідного Указу Президента. Це — розгалужена, довготривала й кропітка робота, позитивні зрушення в якій межують як з старими недоліками, так і з новими помилками, обумовленими поспішністю ретивих реформаторів, некомпетентних окремих керівників, або економічними негараздами.

Надмірну ідеологізацію колишньої системи освіти ми, здається, вже подолали. Однак, знищивши «стару ідеоло-

гію», практично не впровадили нової! Освітянське поле охопив присмерк ідейної розпорошеності, зневіреності в ідеалах, своєрідна духовна безнадійність. Чи це було метою деідеологізації освіти? Ні, аж ніяк! Отже, потрібно думати й виправляти, не поверненням до «старих кумирів», а переконливо і натхненно, «вливаючи нове вино у нові міхи», залучаючи учнів і студентів до нових ідеалів.

Теж саме стосується й колишньої антинаціональної спрямованості освіти. Сьогодні практично всі ми майже стали «націоналістами». Але ж, чи свідомими і переконаними, а чи лише «риторами», які кидаються національними гаслами, не розуміючи, а головне, — не відчуваючи їх глибоку людину — і культуроформуючу сутність і спрямованість?

Далі — більше. Хіба подолали ми колишню інформаційну обмеженість, закритість системи? Чи маємо ми змогу вільно користуватись зарубіжними виданнями, коли навіть газети чи інформаційні довідники доходять до України із запізненням на рік чи декілька місяців?

Хто з нас має можливість використовувати ІНТЕРНЕТ?

У кого є персональний комп'ютер?

Як і в минулому, учень і студент все ще не може скористатись *правом вибору* тих чи інших навчальних предметів, курсів чи викладачів.

Школа і вуз продовжують готувати фахівців, які мають лише *приблизні уявлення про демократію і ринкові відносини*.

Все ще методологічно неупорядкованими є *гуманітарна освіта* і виховання учнівської і студентської молоді.

Потребує суттєвих інновацій *організація вузівської науки*.

Я вже не говорю про *фінансування* галузі. Його рівень не відповідає потребам практики і нормам, прийнятим у цивілізованих країнах світу. На жаль, переконати тих урядовців, чи народних обранців, від кого це залежить, надто важко, якщо й взагалі можливо.

Тому, *нинішня реформа здійснюється як подолання глибокого протиріччя між потребами розвитку галузі, старими боргами і новими суперечностями, а головне — її фінансовим забезпеченням*. Ці речі потребують узгодження й до тих пір, доки ми не поставимо всі крапки над «і», будемо тупцювати на місці, обдурюючи один одного пустими обіцянками і веселковими перспективами.

У своїй доповіді я торкнувся лише декількох сюжетів розвитку освіти, продиктованих нинішньою практикою українського державотворення, яка здійснюється в умовах переходу людства у XXI століття.

Як говорили колишні класики, *практична потреба рухає вперед науку (додамо — і освіту) значно більш потужно, ніж десятки університетів*.

Практика ж XXI століття, яка складається, відкривається, насамперед, інформаційними технологіями, комп'ютерними системами, лазерним зв'язком і рядом інших новацій, освоєння яких потребує фундаментальної підготовки фахівців. Людині, яка не знає і не володіє комп'ютером, у XXI столітті робити нічого! Однак, щоб «сісти за комп'ютер», бути при ньому творцем, а не виконавцем, людина має бути одночасно програмістом, мати пристойні,

я б вжив таке слово — фундаментальні знання, насамперед, в частині фізико-математичного профілю. Звідси — перший і головний напрям реформування освіти — її *фундаменталізація*. Як би не сперечались ортодокси — гуманітарії, я наголошую на тому, що сучасна і перспективна загальноосвітня і професійна підготовка людини до життя має здійснюватись, насамперед, шляхом посилення значення дисциплін фізико-математичного профілю, хімії і біології.

Між тим, саме в цих дисциплінах коли б чи не найбільше негараздів як у школі, так і у вузі. Сиві академіки і ректори вузів скаржаться на зниження рівня і якості підготовки школярів саме з фізики і математики; діти і батьки — на переобтяженні підручниками; вчителі — на їх нестачі і небажанні учнів «карабкатися стрімкими схилами науки». Коло, як бачимо замкнулось: всі скаржаться. А хто ж має виправляти ситуацію? Звісно, ми самі, але кожен — у межах делегованої йому суспільної відповідальності. Як писав у свій час великий античний мислитель Платон, кожен повинен займатись своєю справою. Вчений — написати підручник, вчитель — викласти урок на належному рівні, учень — засвоїти матеріал. Однак ні перше, ні друге, ні тим більше — третє, неможливо, якщо ми не налагодимо між собою співпраці, не допоможемо один одному. Я наголошую, саме на співпраці, розглядаю це як джерело і основну умову фундаменталізації освіти, обумовлену викликом переходу людства у XXI століття. Це — майбутнє держави, найголовніша складова її інтелектуального потенціалу.

І з цим треба рахуватися.

Дехто може закинути: а за який рахунок? За рахунок предметів гуманітарного профілю?

Ні в якому разі!

Гуманітарна освіта є самостійним і надзвичайно важливим блоком в системі підготовки учня і студента. Вона формує світогляд, ціннісні орієнтації людини, вводить в контекст національних і загальнолюдських цінностей, навчає цінувати демократію, свободу й власну державність, розуміти національні інтереси й проводити їх в життя.

В широкому розумінні, гуманітарна освіта формує духовність людини як патріота і громадянина й, одночасно, виховує здатність жити в мирі і злагоді з усіма народами і культурами світу.

Як зазначають аналітики, XXI століття буде століттям кристалізації *національних інтересів* незалежних держав і, одночасно, століттям відкритого й толерантного співробітництва народів і культур.

Наші діти повинні бути готовими до життя в цьому світі. А це означає, що школа і вуз мають сформувати в них, з одного боку, почуття власної національної гідності, розуміння національних інтересів і вміння їх відстоювати, з другого — шановне ставлення до інших, вміння вислуховувати їх, знаходити поля дотику й плідної співпраці. Останнє обумовлює потребу більш якісної гуманітарної підготовки фахівців. *Гуманітаризацію освіти* я розглядаю у якості такої ж генералізуючої тенденції її розвитку, як і попередню.

У центрі освітянського процесу має стояти особистість із усіма її людськими інтересами і потребами, етнонаціональними особливостями і культурою, прагненням до щастя й утвердження його цивілізованих форм в цивілі-

зованому культурному полі. Все це покладається на гуманітарну освіту і виховання, на вчителя і педагога, гуманітарні пріоритети якого безпосередньо визначають моральну і загальнокультурну спрямованість вихованця.

Не могу не торкнутись ще однієї тенденції, поза розглядом якої уявлення про перспективи розвитку нашої освіти були б не повними.

Як зазначають вчені, сучасні виробничі технології не лише в Україні, але значною мірою і в світі, вичерпали свій екологічний потенціал. Вони розгортаються неконтрольовано й загрозово щодо перспектив життєздатності української і світової цивілізації.

Ми стоїмо на порозі екологічної катастрофи, яка стрімко розгортається.

Чорнобильська аварія — це не просто одна із пересічних аварій однієї (нехай, навіть, і надто складної) з техніко-технологічних схем. Її потрібно розглядати більш глобально, а саме — як крах всієї індустріальної епохи господарювання, яка базувалась на зневазі до людини, природи і техніки. Саме тому, ми повинні відмовитись від цих схем й впровадити принципово нові підходи, які б базувались на гармонії людських, природних й техніко-технологічних пріоритетів. Джерело й спонукальний чинник останнього — екологічна освіта, свідомість і культура особистості. Без радикальної зміни свідомості ми не зможемо зупинити світ, який прямує до катастрофи. *Екологізацію освіти* тому я розглядаю у якості третьої фундаментальної тенденції її розвитку в XXI столітті.

Світ змінюється на наших очах. Він стає все більш відкритим і демократичним. Людство боляче пережило дві світові війни, сталінські і фашистські ГУЛАги, глобальні соціально-політичні катастрофи і, як ніколи раніш, з надією, страхом і трепетом торує шлях до демократичного, відкритого, громадянського суспільства. Це також має знайти відображення в освіті. Освіта повинна підготувати людину до самостійного і творчого життя в умовах демократії. Іншого підходу до реформування галузі я собі просто не уявляю.

Демократія — ранкова зірка людської цивілізації. Теоретично вона омріялась і оспівувалась віками, однак лише на рубежі нинішніх століть стає більш-менш зрозумілою реальністю світового масштабу. Демократія змінює стиль життя, поведінку й самопочуття людини і суспільства. Жити в умовах демократії не просто. Цьому потрібно вчитися. Й освіта має стати своєрідним *культурним полем навчання* демократії, формуванням громадянських пріоритетів, яких повинен дотримуватись кожен, хто робить крок у XXI століття. Змістовною лінією демократичної освіти є фундаментальні цінності, організаційною — вміння і потреба вибирати, внутрішнім стрижнем — здатність і сміливість користуватись власним розумом.

Освіта XXI століття має бути демократичною і за змістом, і за формами її організації. Ми ж з Вами повинні бути не лише готовими до демократичних нововведень, але прискорювати процес їх впровадження в практику.

Як відомо, в освітянському середовищі побутує такий термін як «європейська освіта». Чи є наша українська вища освіта європейською?

По-за всяким сумнівом. Нас не лише прийняли в європейське співтовариство (свідченням цього, доречі, є підписання Україною Лісабонської конвенції), але й рахуються

з нами як піонерами запровадження ряду нових педагогічних технологій, управлінських рішень, наукових досягнень. Однак — це не підстава для самозаспокоєння. Прикро, але факт: наші випускники все ще надто *повільно освоюють іноземні мови* (освіченою ж за європейськими підходами вважається людина, яка володіє як мінімум 5 мовами!). Вони *слабо володіють комп'ютерними технологіями*, рутинно виховують в собі *демократичне мислення*, спосіб поведінки і культуру, не говорячи вже *про ринкову адаптацію*.

Щодо останнього, дозволю собі зайняти ще декілька хвилин Вашого часу. Я глибоко переконаний у тому, що ринкова орієнтація суспільства обумовлює переорієнтацію не лише змісту і технологій навчання, але й його загальної ідеології. Вона означає, зокрема, що переступивши поріг школи, дитина має не лише *відчути свою особисту відповідальність за власну долю, але й навчитись «робити» її цивілізаційним способом* — йти до самоствердження і добробуту не «по головах», а залишаючись людиною з високою мораллю і відчуттям внутрішньої самоповаги.

Ринкові відносини людських цінностей не відмінюють. Вони лише змінюють форму їх самовияву. Як писав у свій час німецький філософ Макс Вебер, бути моральним в умовах ринку вигідно, бо це приносить прибуток.

А це означає, що ми маємо здійснити поворот до *за-*

гальнолюдських цінностей у вихованні, сформувати глибоку чуттєву культуру та духовність, за якими живуть розвинуті народи Європи і світу. Віра, надія і любов — ось камертон духовності, яку ми маємо передати дітям. На жаль, на сьогоднішній день цей камертон стає величиною віртуальною. Моральна і духовна криза поглиблюється. І лише *вчитель залишається тим останнім рубежем оборони*, за яким розпочинається спекуляція й остаточна втрата духовності, а за нею — людини як самостійної, творчої, зрештою, вільної особистості.

Я наголошую на глибоко *соціальній ролі* нашого вчителства. Й скрізь, де це лише можливо, переконую всяк і кожного щодо необхідності вирішення проблеми українського вчителства в широкому діапазоні — від фахової підготовки до повного соціального захисту, включаючи навантаження, відпустки, доплату за стажність і класне керівництво, тощо.

Роботи по осучасненню освіти ще предостатньо. Ми стоїмо на порозі другого етапу реформи, осмислення й обґрунтування завдань, напрямів та механізмів здійснення, якої бере на себе нещодавно створений Інститут вищої освіти АПН України. Я впевнений, вже в найближчій час освіта України подолає фінансові й інші негаразди, здійснить продиктовану вимогами часу модернізацію й займе гідне їй місце в культурно-освітньому середовищі народів і держав світу.

В. В. ІВАНЕНКО
ГУМАНІТАРНА КОМПОНЕНТА
ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦЯ
УНІВЕРСИТЕТСЬКОГО ПРОФІЛЮ

Нещодавно у Москві з ініціативи Євразійської асоціації університетів відбулася представницька міжнародна науково-практична конференція країн СНД та Балтії «Університети і суспільство», на якій було розглянуто широкий спектр проблем і перспективи розвитку освітянської галузі у пострадянському просторі на порозі третього тисячоліття. При цьому особливо наголошувалось, що саме університети, вистоявши під шквалом численних труднощів та потрясінь останнього десятиріччя, перетворились нині у вагомий суспільний ресурс, по праву зайняли провідні позиції у реформуванні вузівської освіти і науки, виступаючи водночас своєрідним каталізатором якісного оновлення всього освітнього комплексу в своїх країнах.

Такий висновок зроблено на підставі об'єктивної оцінки діяльності університетів в сучасних умовах, передусім з урахуванням суттєвої зміни їх ролі в контексті трансформації держави і суспільства, забезпеченні особистих прав громадян на освіту, в системі міжнародного співробітництва, у зв'язку з переведенням освіти, перш за все університетської, на принципово іншу методологічну та інструментальну базу, обумовлену новітніми проривами в науці і техніці, вступом світу в епоху глобального інформаційного буму тощо. Звичайно, вказані фактори виявляються не настільки очевидно, як декому здається чи хотілося б, але все-таки вони діють, впливаючи на реальні процеси нашого буття і визначаючи в них місце університетів. На практиці ж деякі з цих чинників не так просто узгоджувати, збалансовувати з економічними і культурними інтересами держави та суспільства, з одного боку, і з внутрішніми мотивами саморозвитку університетів — з другого. Скажімо, якби ми в нашому університеті поставили завдання максимально задовольнити особисті інтереси абітурієнтів, то, мабуть, мало не усі місця ліцензованого обсягу набору довелось б віддати юридичному факультету, а на ньому готувати лише одних адвокатів. А хто ж у такому випадку буде вчити дітей, лікувати, створювати нові зразки техніки і технології, будувати мости, вирощувати хліб і т.ін.? Це штрих до того, що дехто й досі пропагує думку про те, що оскільки, мовляв, у новому світовому майбутньому під іменем «інформаційне суспільство» інженери та аграрії не будуть потрібні, то давайте вже сьогодні ліквідуємо їх підготовку.

Отже, якими мають бути наша система освіти і конкретні кроки вищого навчального закладу, щоб повною мірою виправдались надії кожної окремої молодої людини, суспільства, держави? Якою буде національна освіта в Україні і яким шляхом вона увійде в нове тисячоліття? Чи відповідатиме світовим стандартам, загальним тенденціям поступу людської цивілізації?

Відповідаючи на ці та інші запитання, можна з певністю стверджувати, що лише та країна, яка по-справжньому дбає про розвиток освіти, забезпечує пріоритетність її державної підтримки, має перспективу, має, так би мовити, безхмарне майбутнє. Досвід розв'язання науково-освітніх проблем на державному рівні в США, ФРН, Великобританії, Франції, Японії і багатьох інших розвинутих країнах Заходу — наочний тому доказ. Та й наші найближчі сусіди у Східній Європі, судячи з усього, переймаючись схожими складнощами перехідного періоду, добре усвідомили цю просту істину, зберігши режим найбільшого сприяння в сфері національної освіти і науки як головних важелів послідовної трансформації суспільства на засадах демократії, його поступального, динамічного розвитку. Інакше кажучи, якраз освіта і органічно зв'язане з нею наше духовно-моральне

*Іваненко Валентин
Васильович — проректор
з гуманітарних питань
та виховної роботи
Дніпропетровського
державного
університету, доктор
історичних наук,
професор*

відродження є найнадійнішою запорукою подолання кризових явищ у суспільстві, справді успішної розбудови Української держави. І не треба думати, нібито освіта тільки те й робить, що просить у держави і суспільства. Набагато важливіше, що вона їм дає. Адже від змісту цінностей, що закладаються зараз у світоглядні орієнтації молодих, будівничих нової України, та від того, якою мірою духовність стане основою їхнього життя завтра і у більш тривалій перспективі, напряму залежить майбутнє української нації, майбутнє наших дітей та онуків. До того ж освіта залишилась по суті чи не єдиним суспільним інститутом, до якого ще не втрачена довіра більшості людей. На наш погляд, це неабиякий моральний урок для нинішнього й прийдешніх поколінь українців, і його варто збагнути усім, хто небайдужий до долі країни, до долі великого й талановитого українського народу.

Ось чому, незважаючи на усі наші негаразди, вже сьогодні вузам доводиться приймати відповідальні рішення, пов'язані не стільки з їх організаційним чи економічним статусом, фінансовим забезпеченням (хоча, погодьтеся, це конче важливо й гостро злободенно), скільки з кардинальним переглядом, висловлюючись словами відомого класика, усієї нашої точки зору на роль і місце освіти в царині культурних інститутів суспільства, на шляхи та способи вдосконалення навчально-виховного процесу, наповнення його якісно новим змістом, новою демократичною ідеологією, зорієнтованою в першу чергу на Людину, Особистість як найвищу самоцінність суспільного життя.

Стратегічне завдання освітянського корпусу полягає у створенні максимально сприятливих умов для розвитку індивідууму, особистості з тим, щоб людина змогла сама себе пізнати, саморозвинути, самореалізувати у дорослому житті, на етапі повного розквіту закладених природою і освітою талантів та особистісних дарувань. Глибоко переконаний, що без демократизації усієї системи освіти, і навчальних закладів зокрема, досягти цієї мети абсолютно неможливо. «Взагалі, — вважає Міністр освіти і науки України В. Кремень, — демократизація суспільства і демократизація системи освіти між собою дуже пов'язані і взаємообумовлені. Тут навіть важко сказати, що веде перед. Бо демократизована освіта формує відповідальну особистість, яка в дорослому житті буде здатна творити демократизоване суспільство і функціонувати в ньому. Безумовно, демократичні суспільства впливають на саму побудову стосунків у системі освіти і в школі...»[1]

Прагнучи таким чином вдосконалити систему освіти, все багатогранне життя галузі, ми покликані насамперед поставити у центр уваги особистість учня, студента, майбутнього фахівця-інтелігента, виховуючи у них не тільки високопрофесійні якості, а й почуття честі, гідності, порядності, волі, ініціативи, відповідальності й рішучості на довіреній ділянці роботи, здатності повести за собою маси людей на благо спільної справи, в ім'я добра і справедливості, задля самореалізації і самоутвердження рідного краю, своєї Батьківщини. Що ж стосується нашої, багато в чому драматичної історії й не менш важкого сьогодення, то це, напевно, не найстрашніші часи. Головне — Україна відбулася як незалежна суверенна держава, як суб'єкт міжнародного права, і в такому статусі вона залишиться, сповідаємось, назавжди. Іншого не дано.

А подвижницьку місію поводири народу на цьому

тернистому шляху знову бере на себе освітянство, оскільки саме воно у концентрованому вигляді чи не найбільш яскраво і рельєфно віддзеркалює основоположні риси характеру, ментальності, життєве кредо нашої інтелігенції, бо хто ж краще зорганізує педагогізацію суспільства, масову свідомість, хто краще пояснить необхідність утвердження і відстоювання української державності, різницю між ідеалами добра і зла. А ще ж потрібно переосмислити і взяти на озброєння кращі традиції минулого, подолати синдром безвиході, байдужості до своєї долі, мобілізувати волю нації на відродження, зміцнити її впевненість у власних силах, сформулювати нові стандарти соціальної поведінки і т.п.

Як бачимо, освіта — це той життєтворчий стрижень, навколо якого повинні зосередитися зусилля суспільства, здатного до саморегуляції, саморозвитку, це той базис, на якому, власне, й вирощується інтелектуальна еліта і так званий середній клас, тобто люди високоосвічені, національно свідомі, з глибоким державницьким мисленням щодо незворотності започаткованих перетворень. Відтак, структура і зміст вітчизняної освіти мають бути спрямовані на формування особистості громадянина незалежної України, розвиток її національної самосвідомості, вироблення розуміння безальтернативності інтеграції українських державних і громадських інституцій у європейський та світовий соціокультурний простір. Іншими словами, посилюючись на думку відомого літератора і публіциста, академіка НАН України І.Дзюби, «система освіти повинна створити передумови для формування особистості, вкорінені в національний культурний ґрунт і водночас відкритої до інших культур, їхніх ідей та цінностей, здатної синтезувати національні і загальнолюдські цінності, спроможної давати адекватну відповідь на виклики доби» [2].

З огляду на все означене вище можна зробити принциповий висновок про те, що сьогодні на перший план в освітньому комплексі поволі виходить гуманітарна парадигма, котра має стати центральним, ключовим елементом нової ідеології освіти в Україні, працювати на процеси державотворення і становлення українського народу як політичної нації.

Маючи характер однієї з магістральних загальноосвітніх тенденцій людського розвитку, всебічна гуманізація та гуманітаризація, зокрема освітянської сфери в сучасних умовах, передбачає рішуче подолання технократичних підходів, теоретико-методологічного консерватизму, застарілих стереотипів і штамів минулого в організації навчально-виховного процесу, вихід на якісно нові параметри і стандарти функціональної підготовки молодих спеціалістів, здатних адекватно реагувати на стрімкі й далеко непрості виклики нашого сьогодення, самостійно вирішувати назрілі проблеми і, зрештою, забезпечити прогресивний поступ цивілізації у XXI столітті. Це — об'єктивна реальність, нагальна вимога часу, не рахуватися з якими аж ніяк не можна, визначаючи поточні завдання і стратегічні пріоритети нашої діяльності на тривалу перспективу.

В даному випадку, за великим рахунком, йдеться про необхідність виховання фахівців нового типу, про найширше залучення у цей процес гуманітарних наук, покликаних вже за самим своїм призначенням стати головним важелем та інструментом формування ціннісного горизонту

студента, його високої духовної і моральної культури, активної життєвої позиції, тобто всього того, без чого немислимі справжня особистість, творчий спеціаліст світового класу, неухильне нарощування інтелектуального потенціалу суспільства в цілому як основи його стабільного, гармонійного розвитку.

Таким чином, саме гуманітарний фактор набуває нині першорядного, принципового значення, виступаючи найважливішим джерелом і передумовою реформування всіх ланок освітньої системи — від дитячого садка до університету чи академії, якісного оновлення навчально-виховного процесу, наповнення його новим змістом з метою досягнення поставленої мети — формування гуманістичної моделі фахівця, якому б, окрім глибокого опанування обраної професії, були притаманні чіткі світоглядні орієнтири, широке соціальне мислення, наукове бачення загальної картини світу. Безперечно, завдання це архіскладне, впоратися з ним, як то кажуть, одним махом неможливо, тим більше в умовах триваючої всеохоплюючої кризи у нашому суспільстві, наростання тотальної бездуховності, аморалізму, криміналітету, але й альтернативи, іншого шляху його розв'язанню не існує. Тут потрібні комплексний, системний, виважений підхід, вироблення цілісної, поетапної програми дій, включення до її реалізації всіх суб'єктів управління навчально-виховною роботою, всього керівного і професорсько-викладацького складу вузу. Ці імперативи усі ми маємо глибоко зрозуміти, якщо щиро вболіваємо за доручену справу, за краще майбуття України і дійсно прагнемо й надалі займати новаторські позиції у підготовці висококваліфікаційних кадрів, пам'ятаючи мудрі настанови наших визначних попередників, приміром В.Белінського, який вчив: **«Гуманность есть человеколюбие, но развитие сознанием и образованием»** (підкреслено нами . -В.І.).

Зауважимо принагідно, що з моменту завоювання незалежності -радикально змінили ситуацію на краще у гуманітарній політиці держави, на жаль, не вдалося. Більше того, як слушно пишуть у своїй новій книзі « Україна: шлях до себе» В.Кремень і В.Ткаченко, загострення соціальних проблем в цей час завдало важкого удару по сфері гуманітарного розвитку. Труднощі і економічні негаразди, породжені перехідним періодом трансформації суспільства, серйозно позначилися на перетвореннях в галузях освіти, науки та культури. [3]. Хоча, як відзначалося в доповіді Президента України Л.Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності, «ми визначились із стратегічними підходами до реформування усіх складових гуманітарної сфери. Робимо максимум можливого для збереження її потенціалу та підтримання її життєдіяльності. Зі створенням основи державності з'явилася можливість визначити цей напрям як предмет головної уваги державної політики. Цього вимагає, з одного боку, скрутне становище, в якому опинилася культура, освіта та наука, з другого — їхня роль у житті країни як базових цінностей державності, суспільної свідомості та національної безпеки».[4].

Що ж до освіти, то основні зміни зводилися до намагання трансформувати цю систему і адаптувати її до потреб суверенної держави, інтегрувати у міжнародне освітнє середовище. Концептуальні контури реформування освітньої галузі були окреслені в Державній програмі

«Освіта (Україна ХХІ століття)», реалізація якої націлювалася на досягнення якісно нового стану освіти, на всебічне задоволення потреб народу та господарського комплексу країни [5].

Останнім часом в Україні здійснюється чимало практичних кроків, спрямованих на розширення гуманітарних засад в освітянському житті. Основоположим нормативно-правовим документом у цій сфері став Закон України «Про освіту», в якому гуманізація та гуманітаризація односторонньо розглядається як пріоритетний напрямок державної політики в галузі освіти й наголошується, що її здійснення слугує найвагомішим підґрунтям духовного, соціального, інтелектуального прогресу українського народу, має забезпечити всебічний розвиток людини як особистості і найвищої суспільної цінності, розквіт її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, відповідність рівня підготовки спеціалістів європейським та світовим стандартам.

Водночас Міністерством освіти України розроблена і поступово втілюється у життя Концепція гуманітарної освіти в Україні, в якій досить чітко визначено статус, мета, стратегічні завдання і основні принципи гуманітарної освіти, її зміст, структура, форми і методи реалізації, намічено шляхи кадрового, наукового та інформаційно-методичного забезпечення. В Концепції зазначається, що гуманітарні навчальні дисципліни викладаються у всіх навчальних закладах України відповідно до їх профілю, рівня, згідно державних стандартів та вимог. Залежно від профілю навчального закладу предмети гуманітарного циклу складають: 30% навчального часу для інженерно-технічних, сільськогосподарських та військових вузів і 60% — для гуманітарних та педагогічних. Такими і мають бути стратегічні орієнтири у нашій повсякденній освітній діяльності.

Слід відзначити, що нова концепція соціально-гуманітарної освіти почала здійснюватись у складних умовах. Не говорячи вже про важкі економічні обставини, не висіло підготовлених до роботи в нових умовах кадрів, навчально-методичної літератури, державних стандартів тощо. Тому багато вузів змушені були йти традиційним у таких випадках шляхом спроб та помилок, самостійно шукати оптимальні рішення. І лише в останні роки цей сектор у вищій освіті здобув нарешті певну стабільність і визначеність. Як наслідок — в передових вузах розроблені і успішно реалізуються власні концепції викладання соціально-гуманітарних дисциплін, відпрацьовуються різні моделі поглиблення процесу гуманізації і гуманітаризації навчання з урахуванням підготовки фахівців того чи іншого профілю, нагромаджено цінний досвід організації навчально-виховної роботи у даному напрямку.

Не став винятком і наш Придніпровський регіон, де завдяки постійній діловій підтримці ректоратів вищих навчальних закладів, обласної ради ректорів та місцевих властей помітно посилилась увага до гуманітарної складової навчання та виховання студентської молоді, поживилась діяльність соціально-гуманітарних кафедр, зміцнився їх кадровий потенціал, розширився блок дисциплін, що викладаються, з'явилися нові спеціальності і структурні підрозділи гуманітарного спрямування. Так, в Національній металургійній академії України відкрито спеціальний гуманітарний факультет у складі 6 профільних кафедр, а в

Національній гірничій академії — Гуманітарний інститут. Напевно, й іншим вузам варто подумати над об'єднанням відповідних підрозділів задля вироблення єдиної методології викладання предметів соціально-гуманітарного циклу. Всілякої підтримки і поширення заслуговує досвід Державного технічного університету залізничного транспорту щодо впровадження своєї власної концепції гуманітаризації вищої технічної освіти, яка в 1998 році була удостоєна Соросівської премії. Керівництво вузу цілком обгрунтовано і вірно розглядає її як ефективний засіб активізації інтелектуального потенціалу технічної інтелігенції, створення умов для поєднання і взаємозбагачення технічної та гуманітарної культури викладачів навчального закладу. Позитивні зміни у гуманітарному секторі підготовки молодих фахівців відбуваються і в інших закладах освіти регіону усіх рівнів акредитації.

Ясна річ, що вже в силу самого свого статусу і призначення як класичного вузу найбільші можливості для вирішення всього комплексу завдань у цій сфері на рівні кращих вітчизняних та зарубіжних зразків має державний університет, де організовано їх належне кадрове, наукове, навчально-методичне, інформаційно-аналітичне, фінансове, матеріально-технічне забезпечення, сформовано сучасну інфраструктуру, відпрацьована і задіяна у площину практичних дій досить чітка і ефективна система управління гуманітарними процесами в колективі по всій адміністративній вертикалі (ректорат-деканати-кафедри). Координацію цієї роботи здійснює Центр гуманітарних проблем освіти ДДУ (науковий керівник — ректор), а безпосередньо її організовує проректор з гуманітарних питань та виховної роботи спільно з Радою з гуманітарної освіти та кафедрами соціально-гуманітарного циклу.

Про гуманітарний потенціал університету красномовно свідчать такі дані: 7 факультетів з 18 — суто гуманітарного спрямування, функціонує 47 кафедр, майже половину з яких очолюють доктори наук, професори, решту — кандидати наук, доценти. Тут працює 542 викладачі, або 46% всього професорсько-викладацького складу ДДУ, в т.ч. 56 докторів наук, професорів і близько 300 кандидатів наук, доцентів. Практично всі вони мають базову освіту, достатній стаж науково-педагогічної діяльності, що дозволяє забезпечувати викладання усіх передбачених навчальними планами гуманітарних дисциплін на високому професійному рівні, вести цілеспрямовану підготовку національних кадрів по широкій номенклатурі найсучасніших спеціальностей, включаючи природничо-технічні. За роки незалежності в ДДУ відкрито унікальні і єдині в класичних університетах України факультети української філології та мистецтвознавства, систем і засобів масової комунікації, а також юридичний, медичний, низку нових сучасних спеціальностей на історичному («політологія»), філологічному («східні мови»), факультеті психології та соціології («соціальна робота»).

Все це створює сприятливе організаційно-правове підґрунтя для постійного вдосконалення навчально-виховного процесу в університеті, наповнення його якісно новим змістом, новими формами та методами, формування національно свідомого покоління молодих фахівців, української інтелігенції з високим рівнем професійної і світоглядної, морально-духовної культури, громадянської відповідальності за долю України та її великого народу,

активізації участі професорсько-викладацького корпусу ДДУ в реалізації найважливіших державних програм у гуманітарній сфері.

Істотні зрушення відбулися останнім часом, зокрема у справі впровадження державної мови в навчальний процес, чому сприяло здійснення цілого комплексу організаційних та виховних заходів, в т.ч. утворення в структурі Гуманітарного центру спеціального методичного відділу з відділеннями фундаментальних, гуманітарних, природничих, економічних та інженерно-технічних дисциплін.

Вчені університету беруть діяльну участь у загальнодержавному проекті з підготовки нових підручників для національної системи освіти. З року в рік збільшується кількість виданих ними україномовних підручників, навчальних та методичних посібників з найрізноманітніших дисциплін, що викладаються у вищій та середній школі. Чимало з них мають відповідний гриф Міністерства освіти України, задовольняючи потреби освітянської галузі не тільки Придніпров'я, а й країни в цілому. Фахівцями університету підготовлено й видано також цілу низку фундаментальних словників української мови, серед яких слід виділити «Російсько-український словник з авіаційної та ракетно-космічної техніки» (видавництво ДДУ, 1997), двотомний «Словник сполучуваності слів української мови» (видавництво ДДУ, 1999), оригінальні праці такого роду професорів В.О.Горпинича, М.П.Коломійця та ін. Всі вони отримали високу оцінку спеціалістів і знайшли широке застосування в Україні та за кордоном.

Варто також додати, що в останні роки практично увесь обсяг навчально-методичної та наукової літератури через видавництво і редакційно-видавничий відділ ДДУ друкується державною мовою. В 1998р. видано таким чином близько 100 найменувань продукції, в 1999р. — понад 120, в т.ч. всі наукові «Вісники ДДУ» з окремих спеціальностей. Крім того, університет є співзасновником, а його вчені — активними авторами двох авторитетних регіональних видань соціально-гуманітарної спрямованості — часописів «Бористен» і «Грані», яким за рішенням Президії ВАК України надано статус фахових за спеціальностями «Філософія», «Історія», «Соціологія», «Політологія», «Філологія», «Мистецтвознавство» тощо.

Університет по праву вважається справжньою кузницею підготовки і перепідготовки кадрів для вищих закладів освіти I-IV рівнів акредитації Придніпровського регіону. Щорічно через систему аспірантури, докторантури, інститут післядипломної освіти та факультет підвищення кваліфікації при ДДУ проходять різні форми навчання і перепідготовки сотні викладачів навчальних закладів, здобуваючи сучасні знання під егідою висококваліфікованих професорів і доцентів. Під керівництвом провідних вчених університету вузівські викладачі регіону щороку захищають в спеціалізованих вчених радах ДДУ кандидатські та докторські дисертації за широкою номенклатурою спеціальностей. Всього в університеті функціонує 10 таких вчених рад.

Вагомі здобутки мають вчені-гуманітарії університету, які успішно розробляють широке коло наукових проблем, головним чином в рамках відповідних державних проектів та програм, визнаних пріоритетними в Україні. Склались і здобули загальне визнання в країні та за її межами наукові школи членів-кореспондентів АПН України,

професорів П.І.Гнатенка і Е.Л.Носенко в галузі дослідження актуальних проблем національної та педагогічної психології, української ментальності, члена-кореспондента С.-Петербурзької гуманітарної академії наук та дійсного члена Міжрегіональної академії соціальних технологій місцевого самоврядування (відділення якої, до речі, відкрито нещодавно в Дніпропетровську на базі ДДУ), професора В.Г.Городяненка в галузі соціології, дійсного члена Української академії історичних наук, професора А.Г.Болебруха в галузі історії України та вітчизняної суспільно-політичної думки.

Відомими в Україні стали також археологічна школа професора І.Ф.Ковальнової, мовознавча — дійсних членів Академії вищої школи України, професорів Д.Х.Баранника та В.О.Горпинича. Важливою справою займається творчий колектив під керівництвом автора цих рядків, який плідно працює в рамках загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією», затвердженої Верховною Радою і Кабінетом Міністрів України в 1992р., як пріоритетний напрям розвитку вітчизняної історичної науки. Вже вийшов з друку фундаментальний перший том з обласної науково-документальної серії книг під назвою «Відроджена пам'ять» про жертви політичних репресій на Дніпропетровщині в часи радянського тоталітаризму.

Велика увага приділяється в університеті поглибленому вивченню і відродженню національних традицій, звичаїв і обрядів, фольклору, літератури та народної творчості Придніпров'я, для чого створена спеціалізована науково-дослідна лабораторія під керівництвом заслуженого діяча культури України, професора К.П.Фролової. За підсумками проведених досліджень видано кілька збірок: «Фольклор і говори Наддніпрянщини», «Фольклор і народна творчість Придніпров'я», «Світанкові струни Надзапоріжжя» тощо.

Щороку в університеті видаються десятки монографій, збірників наукових праць, сотні статей (в т.ч. студентами самостійно чи у співавторстві з викладачами), захищається чимало дисертацій з гуманітарних наук, що,

безсумнівно, збагачує потенціал національної науки і освіти, розширює горизонти дослідницьких розвідок у цій надзвичайно важливій площині гуманітарного життя, сприяє зміцненню іміджу і авторитету університету в регіоні та країні. Водночас на базі ДДУ організовуються численні міжнародні, всеукраїнські, міжрегіональні наукові конференції, завдяки яким стимулюється процес наукового пошуку, виробляються нові підходи до розв'язання тих чи інших наукових проблем, визначаються перспективні напрями досліджень.

Отже, як видно, вчені університету гідно продовжують славні традиції своїх попередників, збагачуючи надбання вітчизняної науково-гуманітарної школи новими цікавими ідеями та оригінальними рішеннями. Почесні звання, державні та галузеві премії, міжнародні гранти і т.ін. — наочне тому підтвердження. Про те, що тут готується надійна зміна національної інтелігенції, свідчить також і те, що багато випускників ДДУ сьогодні увійшли до когорти видатних організаторів науково-освітянської ниви, прославлених вчених зі світовим ім'ям, визначних громадських і політичних діячів сучасності. Звичайно, ми пишаємося цим і сповнені рішучості всіляко розвивати все те, що закладено у підвалини університету нашими попередниками.

Разом з тим, самокритично оцінюючи свою діяльність крізь призму гуманітарної підготовки наших фахівців, ми далекі від думки, що нам вдалося до кінця розв'язати усі проблеми, ліквідувати усі «вузькі місця». Роботи тут ще непочатий край, зважаючи хоча б на те, що навіть у нас, не говорячи про інші вузи, частка гуманітарних дисциплін у співвідношенні з їх загальною кількістю на природничо-технічних факультетах не перевищує 10-15%, тоді як у провідних університетах світу вона складає 30-40% і не варто жаліти сили і кошти на ці цілі, адже не секрет, що жебрацькою витрати на освіту неминуче обертаються тією ж жебрацькою психологією та світоглядом. А це, без перебільшення — катастрофа.

Література:

1. Кремень В. «Нам треба подивитись дітям в очі» // Освіта. 2000. №12. 23 лют. — 1 бер.
2. Дзюба І. «Культура — це самовідтворення нації в часі та просторі» // Літературна Україна. 2000. 13 квітня.
3. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К., 1999. С.230-231.
4. Немає Батьківщини без свободи і свободи без Батьківщини: Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України, 23 серпня 1996 року. — К., 1996. С.15.
5. Див.: Кремень В., Ткаченко В. Вказ. праця. С.231.

**О.І.ЛИТВИНЮК
ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК ЯК
ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ДЕРЖАВИ**

Одним з прикладних аспектів формування інтелектуального потенціалу держави вважаємо забезпечення шкільними підручниками — впливовими чинниками процесу.

Аналізуючи підручник як засіб навчання неодмінно відзначаємо його методологічну збалансованість як реалізацію наукової парадигми — теорії. З економічної точки зору ця риса відбиває інноваційний характер підручника як продукту виробництва, адже кожна виникаюча теорія — продукт інноваційний.

Особливості соціальноекономічного розвитку України на сучасному етапі зумовили ситуацію, коли найбільш масовими є шкільні підручники, значна кількість яких друкується за бюджетні кошти. Аналіз існуючої парадигми забезпечення такими книгами середніх загальноосвітніх закладів дозволить спрогнозувати певні характеристики якості нового покоління як продуктивної сили, що значною мірою визначатиме суспільне виробництво найближчого майбутнього. Це диктує необхідність ретельніше вивчити існуючі важелі державного регулювання забезпечення шкіл підручниками.

За нашими спостереженнями, інерція традиції створення підручників, успадкована від планової економіки, виявилася настільки міцною, що безпеліційно визначила шляхи розвитку вітчизняного підручникотворення в перше десятиліття після виходу України із складу СРСР. Навіть сьогодні номенклатура навчальних книг визначається обмеженим колом осіб, а використання підручників в школах регулюється адміністративно. Більш того, Міністерство освіти і науки виступає на ринку книговидання і книгорозповсюдження як суб'єкт підприємницької діяльності, забезпечуючи собі монопольне становище завдяки зосередженню в одних руках як адміністративних важелів впливу на попит (переліки програм, підручників і посібників, допущених до використання в навчально-виховному процесі; система науково-методичної експертизи і грифів, контроль над визначенням попиту через систему апробації) та пропозицію (перш за все через визначення об'єктів фінансування — нових рукописів та обсягів виробництва нових навчальних книг). Таким чином, інструменти формування державної політики щодо забезпечення інноваційності засобів навчання не лише залишилися старими, але й посилилися за рахунок штучного зміцнення конкурентних переваг, регульованого здебільшого суб'єктивно.

Все це диктує необхідність розглянути можливі наслідки такого стану справ для подальшого розвитку економіки України взагалі та якості її трудових ресурсів зокрема.

Очевидно, новий підручник як кожен інноваційний продукт створюється як відгук виробника на незадоволені потреби споживача. Отже, нова навчальна книга — це спроба подолати невдоволення вчителів і учнів існуючою літературою. Причиною такого невдоволення може бути невідповідність старої книги новому соціальному замовленню, недостані споживчі якості (наприклад, низька технологічність, недостатній рівень дидактичного апарату тощо). Разом з тим, чим довше випускається будь-який продукт (і підручник як один з його видів в тому числі), тим вища його прибутковість для виробника. Отже, виробникові вигідно випускати саместарі підручники. Звідси — конфлікт між попитом і пропозицією. Якщо діють ринкові важелі, такий конфлікт вирішується на ринку досить просто: новий продукт витісняє старий. В нашому ж випадку попит і пропозиція регулюються штучно, при чому враховуються лише інтереси самого

*Литвинюк Ольга Іванівна
— викладач кафедри
іноземних мов
факультету міжнародної
економіки
Дніпропетровського
державного
університету*

виробника. А оскільки головний з них — отримання прибутку (або, й зверхприбутку через монополістичне становище на ринку), то підручники, якими забезпечують школи України, втрачають свої іноваційні властивості швидше, ніж виводяться з господарського обігу. Такий штучно створений дисбаланс відбивається на стані продуктивних сил, адже застарілі технології навчання не забезпечують в повній мірі виконання нового соціального замовлення і тим самим штучно знижується конкурентно-спроможність молодшої частини трудових ресурсів на ринку праці. Отже, виникає ситуація, при якій частина суспільного продукту у вигляді бюджетного фінансування видання підручників спрямовується на зниження якості продуктивних сил і, відповідно, на зменшення суспільного продукту.

Очевидно, що встановлення балансу між попитом і пропозицією сприятиме подоланню зазначеного конфлікту. Разом з тим, важивою залишається проблема регулюючої ролі держави в такій діхотомії, адже стрімке зниження фахової культури викладачів та матеріальне стимулювання виробниками користувачів своєї продукції, що ча-

сом протирічить суспільним інтересам, можуть надати конкурентних переваг продуктам з невисокими споживчими якостями. Саме тут, за нашим переконанням, повинен проявитися вплив держави. Вважаємо, що за Міністерством освіти і науки має залишитися експертна функція — визначення рукописів нових підручників, які за своїми методичними якостями відповідають сучасному стану педагогічної науки та поточному соціальному замовленню. Із визначеного кола книг споживачі — педагоги — мають самостійно визначити ті іноваційні продукти. Які за своєю якістю найкраще задовольняють їх потреби. При цьому замовлення на нові книги мають збирати не підрозділи міністерства, а безпосередньо виробники — видавництва. На підставі зібраних замовлень і повинні розподілятися бюджетні кошти на видання.

Таким чином, вирівнювання попиту і пропозиції регулюватиметься державою на інформаційно-експертному рівні, а виробництво — ринковими важелями, що забезпечить достатньо стабільне конкурентне середовище для розвитку як іноваційних продуктів, так і продуктивних сил.

**О.И. ГАВРЮШИН
ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО
ДЕМОКРАТІЮ У СЕРЕДНІХ ТА
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ
У К Р А Ї Н И**

Не дивлячись на 9-річне існування незалежної держави та 4-річне існування Конституції, яка у першій статті проголосила Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову державу, населення саме про демократію як явище, її витоки, принципи та інститути, моделі, переваги демократичного способу життя, має катастрофічно малий рівень знань. Тому в умовах низького життєвого рівня, традиційно низького рівня полілітично-правової культури та краху «романтично-демократичних» сподівань для значної кількості населення цінності демократії не є ідеалом людського співжиття і слово «демократія» вживається омонімічно як «дєр-мокрагія». Таке ставлення суспільства, яке прагне увійти до європейського, світового товариства, до демократії категорично неможливе.

За висновками К. Корсака, завідуючого відділом Інституту вищої освіти АПН України, випускники вищих навчальних закладів мають дуже низький рівень знань про ринкову економіку та демократію. А саме вони в більшості через 15-20 років складатимуть політичну, економічну та культурну еліту України. Тому сьогоднішнє вирішення проблеми вдосконалення знань студентів та учнів про демократію — це становлення демократично майбутнього нашої країни.

Нинішня політична та економічна еліта, не отримавши у школі та Вищому навчальному закладі знань про демократію, має про неї розуміння здебільшого тільки в обсязі політичних прав та громадянських свобод, (бо вони вже записані в Конституцію!), не зважаючи при цьому на принципи, інститути демократії та обмеження, що витікають з цих принципів (зокрема, неможливість для депутатів будь-якого рівня займати посади в органах виконавчої влади). Так, в Верховній Раді попереднього скликання 75 народних депутатів суміщали депутатство з роботою в інших структурах, а депутат Лазаренко П.І. був навіть прем'єр-міністром. У нинішньому Кабінеті міністрів посадові особи, які перейшли з Верховної Ради, тільки після неодноразового нагадування президента склали депутатські повноваження. А в місцевих радах депутати навіть не здогадуються, що суміщення депутатства з роботою в місцевих органах виконавчої влади є порушенням одного з головних принципів демократії.

Сучасний стан вивчення демократії та її ознак і в школах, і у вищих навчальних закладах не дуже відрізняється від того, що був і в попередні літа, не зважаючи на 10 років незалежності.

Вивчення явища демократії в школі починається вже в 6-му класі, але діти отримують тільки етимологічне розуміння на рівні «влада народу», загальні збори, «віче». На жаль, в подальшому дуже важко розвинути для широкого учнівського загалу розуміння демократії як універсального принципу людського співжиття. Після теми «Афінська демократія» (1-а година на вивчення) подальше знайомство з демократією відновлюється аж у 10 класі. У переліку основних понять, якими повинні оволодіти учні 7-го, 8-го, 9-го класів, немає терміну демократія. Але ж чимала кількість дітей на цьому закінчує освіту! У багатьох середніх спеціальних навчальних закладах (ВНЗ 1-го та 2-го рівня акредитації) перед викладачами навіть не ставиться питання про викладання основ демократії. Велика кількість дітей на цьому взагалі закінчує свою освіту, багато з них у наступному поповнять (з різних причин) маргінальні прошарки суспільства, для яких слів «демократія» немає ніякого сенсу. А такі люди — це вже майже готовий електорат ультракрайніх політичних організацій, які свідомо не визнають демократію. Висновок напрошується сам собою — збільшита

*Гаврюшин Олег Іванович
— старший викладач
кафедри політології
Дніпропетровського
державного
університету*

кількість годин на викладання історії та ввести вже в програми і 7-го, і 8-го, і 9-го класів тему «Демократія та її ознаки».

При вивченні у 8-му класі теми «Північна Америка» (2 години) згадуються принципи народоправства та поділу влади, але при викладанні вчителі зважають на вікові особливості учнів та здебільшого розповідають про події війни за незалежність Північно-Американських штатів, ніж роз'яснюють відмінності законодавчої та виконавчої влади. Та ж картина й у 9-му класі, коли за 4 години, що відведені на Французьку революцію, потрібно викласти матеріал про увесь перебіг подій від соціально-економічного становища Франції у 18 ст. до встановлення консульства Наполеона. На демократію залишається тільки згадування про «Декларацію прав людини та громадянина».

У переліку основних понять для 10-го класу демократія знов згадується, але без пояснення її принципів, інститутів, моделей. В 11-му класі поняття демократії не поглиблюється, хоча у програмі є теми «Консерватизм, лібералізм та соціал-демократія».

В курсі правоведення для 9-го класу згадуються тільки пряма та представницька форми демократії при вивченні теми «Вибори. Референдум». Можна зробити висновок, що по закінченні середньої школи молоді люди мають дуже приблизне розуміння сутності явища демократії та її переваг перед іншими соціально-політичними та економічними моделями.

Вищі навчальні заклади 1-го та 2-го рівня повторюють програму середньої школи з історії. У курсах правознавства та політології викладач не може приділити уваги демократії, так як підручників для технікумів з цих предметів нема, а користуватися підручниками та програмами вищих навчальних закладів треба обережно, враховуючи особливості контингенту студентів, тому викладач обирає більш конкретні теми про політичні системи, партії тощо, не поглиблюючись у роздуми про принципи демократії, взаємовідносини громадянського суспільства та правової держави.

Набуття знань про демократію у вищих навчальних закладах 3-го та 4-го рівнів не краще. У курсі історії України вивчаються події боротьби за незалежність та встановлення демократичного суспільства, знову ж таки без

ретельного розгляду сутності явища демократії. У курсі політології на вивчення теорії демократії відводиться 2 години лекції та 2 години семінарського заняття, і це в кращому разі! Користуючись відсутністю єдиного для всіх вищих навчальних закладів державного мінімуму, деканати негуманітарних факультетів скорочують кількість семінарських занять, години вивчення соціально-політичних дисциплін, замінюють іспити на заліки тощо, мотивуючи свої дії «непрофільністю» предметів. Ось коли дається взнаки відсутність своєчасного сприйняття знань про демократію цими адміністративними посадовцями. Навіть для політологів спеціалізований курс «Теорія демократії» складається тільки з 36 годин лекцій. Ні в школі, ні у ВНЗ ще не відпрацьовані міжпредметні зв'язки при вивченні багатосторонніх проблем демократії. Демократія — це не лише політичне явище. Це універсальне явище людського співжиття, вона притаманна і соціальній, і культурній, і економічній сферам життєдіяльності людства.

Висновок щодо стану освіти про демократію вбивчий — за 11 років навчання у школі та 5 років навчання у ВНЗ пересічний громадянин знайомиться з демократією лише на протязі 7 (семи) годин. А в умовах перехідного періоду неусталені знання та принципи демократичного існування людства нівелюються реальними подіями. А якщо врахувати, що в українських ВНЗ навчаються (за даними АПН) тільки 30 відсотків населення у віці 18-23 роки, то можна зробити висновок, що демократичні цінності ще дуже довго будуть приживлятися на нашому ґрунті, а перша стаття Конституції (щодо демократичної держави) залимшиться лише побажанням.

Без вкрай рішучих дій держави, викладацького загалу шкіл та ВНЗ, науковців з АПН становлення дієвої системи освіти про демократію для створення правової держави, демократичного суспільства та подальшого прогресу України неможливе.

Такими діями повинні стати — створення спецкурсів з теорії демократії, введення обов'язкових лекцій та семінарських занять з теорії демократії у курси політології, правознавства, економіки, соціології, історії з обов'язковим показом втілення демократичних змін в політику, економіку, соціальну сферу, культуру нашої країни.

Без цього існування України неможливе.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ

А.Г.БОЛЕБРУХ СУЧАСНА ЛЮДИНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО : ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ

Проблема співвідношення і взаємодії суспільства та історичного минулого загалом не нова. Лише останнім часом вона була предметом дослідження О.Забужко, Л.Зашкільняка, Н.Яковенко, з російських істориків варто згадати цікаві праці А.Гуревича та інших. Складні, суперечливі соціальні процеси 1980-90-х років, як це було й раніше у кризові часи, викликали підвищений інтерес до історичного минулого. Свідомо, а іноді й інстинктивно, наші сучасники жадібно поринали у перебіг подій минулих століть і не дуже далеких десятиліть, намагаючись там віднайти бажані відповіді щодо причин того, що вирувало навколо них, зрозуміти сьогодення та й самих себе. Задавати питання минулому легко, але отримувати задовільні відповіді вкрай важко, навіть якщо врахувати, що ці відповіді ми ж самі повинні й дати. Справа в тому, що механізми впливу колишньої дійсності на сьогодення, хоч би у першому наближенні, ще майже не з'ясовані, а тому простору для довільних висновків стосовно коренів сучасних явищ вистачає. Останнє, на жаль, стосується не тільки пересічних громадян, хай і освічених, але й деяких науковців.

Добре відомий гіркий афоризм В.Ключевського про те, що історія нікого й нічому не навчила, вона лише провчає за незнання своїх уроків. Та буде великою помилкою зводити смисл цих слів великого російського історика до розуміння історії як зібрання зразків вірних чи помилкових дій. Утилітарна цінність цього, аспекту історії не підлягає сумніву, але ним далеко не вичерпується взаємозв'язок історії та сучасності, який є більш складним і суперечливим процесом. З одного боку, історія породжує сучасність, а з іншого — сучасність є новоутворенням і певним спростуванням минулого. І все ж минуле це не фундамент, на якому сучасність мурує принципово нову споруду; діалектика полягає в тому, що і «проект», і «будівельні матеріали», і професійні навички тощо являють собою суміш традиційних та новаторських елементів. Зазначене становить одну з найважливіших особливостей суспільного розвитку — спадкоємність етапів, яка сприяє сталості соціального прогресу, або, як сказав хтось з давньоруських мислителів, «приращенню добра» та розриву із злом.

Роздумуючи над специфікою історичного розвитку Росії, П.Чаадаєв спеціально підкреслював відсутність у ньому саме спадкоємності періодів суспільного руху. «У нас, — зазначав він, — зовсім немає внутрішнього розвитку, природного прогресу; попередні ідеї вимітаються новими, тому що останні не по-ходять з перших, а з'являються у нас невідомо звідки».[1] Знехтуємо очевидним перебільшенням та погодимося з автором, що в російській історії, дійсно, баланс між старим і новим досить часто порушувався, а через це дві суспільні тенденції брали гору: твердолобий консерватизм чи відчайдушний радикалізм, який нерідко межував з екстремізмом. Якоюсь мірою це стосується й України.

Сучасні напружені шукання в галузі методології історичного пізнання приводять багатьох вчених до висновку, що характер реального життя певної доби визначають багато факторів. Не можна йти за догматиками від історичного матеріалізму і вважати якийсь один із факторів (наприклад, спосіб виробництва) всевизначальною силою. Теза «бытие определяет сознание» є щонайменше сумнівною, тому що й вибір типу виробничих відносин передусім залежить від людської свідомості, зрештою, як і відмова від них. Сам Ф.Енгельс колись писав: «...якщо моральна свідомість маси оголошує будь-який економічний факт несправедливим, як у свій час рабство чи панщину, то це є доказом того, що цей факт сам пережив себе, що з'явилися інші економічні факти, в силу яких він став нестерпним і таким,

*Болебрух Анатолій
Григорович — декан
історичного факультету
Дніпропетровського
державного
університету, доктор
історичних наук,
професор*

що не може зберегтися».[2] Отже, життєві реалії досить сильно позначаються на людській психології та свідомості, але ж і остання не залишається пасивним партнером щодо них.

Марксистська історіографія, особливо офіційна радянська, яка всіляко намагалася все спростити й обійти гострі проблеми, робила ставку на один (економічний, матеріальний) фактор і кінець кінцем спровокувала кризу історичної науки країн східноєвропейського, регіону, хоч і не вірно поширювати дане твердження на всіх вчених, причетних до означеного напрямку (досить назвати польського історика В.Кулу[3], якого зарубіжні фахівці зарахували до видатних істориків ХХ ст.).

Пояснюючі причини кризи історичної науки, А.Гуревич писав: «Ухил в історію господарства, політичних чи правових інститутів або відхід у банальну описовість, без серйозних спроб виявити глибинний та подійовий смисл і перш за все їх людський зміст, традиціоналізм у постановці проблем і боязнь нових, в особливості проблем культури, духовного життя, — такі деякі із симптомів занепаду історичної науки, що пояснюють тривалу відсутність інтересу до неї у недавньому минулому. Праці істориків здебільшого не відповідають насущним потребам суспільства і в системі нашої самосвідомості залишаються неефективними».[4] Ці рядки написані на початку 1990-х років. За час, що минув, вчені зробили більш або менш вдалі спроби переосмислити історичне минуле свого народу, керуючись суто принципами історизму, об'єктивності й багатофакторним підходом. У передмові однієї з останніх узагальнюючих праць з російської історії[5] А.Сахаров підкреслює, що автори переконані: «... на історію країни справляє вплив більш багата й різноманітна палітра факторів, ніж набір з двох-трьох схематичних домінант. Причому ці фактори мають різне значення у різні періоди історії країни».[6] Він перерахував низку таких чинників: географічне середовище, поліетнічність, регіональна специфіка, зовнішньополітичні обставини, колонізаційні процеси, особистісний фактор, вплив духовних основ та ін.

Людський фактор, таким чином, став визнаватися, як це було зроблено значно раніше в зарубіжній історіографії (так, Л.Февр, М.Блок, Ж.Ле Гофф та інш. називали історію «наукою про людину»), одним з визначальних в історії. ...Таке переконання утвердилось і в українській історичній науці. Н.Яковенко пише: «...новітній зарубіжній українці належить пріоритет і в розробці на українському матеріалі ще однієї з фундаментальних проблем історіографії ХХ ст. - історії ідей та світоглядних стереотипів, що визначали поведінку людей минулого». Вона назвала праці таких дослідників, як С.Величенко., А.Камінський, З.Когут, О.Пріцак, Ф.Сисін, Д.Фрік, І.Шевченко та ін. А далі зазначає, що її метою є спроба «звести історію з п'єдесталу науки про суспільство, до рангу науки про людину в суспільстві».[7] Людина внаслідок вказаного підходу стає не тільки основним об'єктом історичних досліджень, але й суб'єктом історичного минулого й сьогодення, а, отже, й відповідальним більшою або меншою мірою за все, що діялось чи діється навкруги. Тому що історія це не що інше, як сукупність вчинків, дум, ідей, настроїв, почуттів, духовних цінностей окремих людей, це результати їх дій, хитросплетіння намірів та наслідків. Як наголошував ще М.Монтень, «наші наміри є суддями наших вчинків».[8]

Але суспільство об'єднує дуже різних людей, прагнення яких не співпадають; кожен з нас по-своєму розуміє способи співжиття, права й обов'язки, норми моралі, має власне уявлення про те, що є злом і добром, благом і нещастям. Різномірно спрямовані лінії поведінки членів конкретного у часовому вимірі суспільства в їх вкрай суперечливій взаємодії в кінцевому підсумку складаються у щось єдине, яке ми називаємо специфічним обличчям певної доби.

Цей історичний результат відрізняється від мети, яку переслідували прогресивні кола, від того, на що розраховували консерватори; не задовольняє він ні правлячі верстви, ні обивателів. Справа полягає в тому, що вектор розвитку суспільства — то об'єктивна даність, і визначається він не простою сумою індивідуальних побажань, а їх складною взаємодією. Як дотепно сказав один з українських політологів: «... міра суспільного прогресу визначається не поривами радикалів, а згодою консерваторів.»[9]

Соціальний прогрес — поняття не з простих; воно мінливе у часі і просторі, а його зміст залежав від багатьох обставин: традицій, менталітету, релігії, суспільного ладу, рівня освіченості, так званого «суспільного дисциплінування»[10] тощо. Тому уявлення про прогрес у людей доби Ренесансу значно відрізняється від аналогічних уявлень доби Просвітництва, не кажучи вже про ХХ століття. З часом людство виробило еталон, з яким можна порівнювати реальні досягнення суспільного розвитку. Таким взірцем став соціальний ідеал, що його винаходили кращі розуми певного часу і суспільства. Свій ідеал був в античному світі, середньовіччі, новому і новітньому часі. Фактично протягом багатьох століть йшов процес удосконалення й модернізації цього ідеала відповідно до поступу цивілізації, наповнення його все більш послідовно гуманістичним змістом. Античну спадщину сприйняли «корифеї Відродження», їх здобутки розвинули просвітителі, потім естафету прийняли представники ліберальної ідеології, збагаченої просвітительським вченням та соціально-політичним досвідом буржуазно-демократичних революцій кінця ХVІІІ — перших десятиліть ХІХ ст. Бурхливий розвиток капіталістичних відносин протягом другої половини ХІХ — початку ХХ ст. призвів до значного загострення соціальних протиріч і до виникнення марксизму з його теорією класової боротьби і запереченням приватної власності. Марксизм, анархізм, народництво та інші подібні вчення певною мірою відображали інтереси відторгнутих новою суспільною системою трудових мас.

Тому людина початку ХХ ст. опинилась на ідейному роздоріжжі; перед нею, за словами одного відомого ліберала того часу П.Новгородцева, відкрилась, з одного боку, «нескінченність перспектив», а з іншого — вона відчула, що відбувається «крах однієї дуже давньої віри — віри у можливість земного раю», якою була буквально просякнута соціальна філософія ХVІІІ-першої третини ХІХст. Навіть вчення середини ХІХ ст. (Конт, Спенсер, Маркс) не були її позбавлені. Але вже під кінець того століття мислителі відзначали таку невеселу особливість свого часу, як «відсутність будь-якого політичного ідеалу, здатного викликати сильний ентузіазм», бо їх сучасники втрачали надію досягти «обетованної землі общественного ідеала».[11] Вихід, однак, шукали і врешті-решт звернулися до ідеала соціального (замість політичного), проте, не зна-

ходячи надійного засобу його реалізації, радикально налаштовані кола обрали для цього насильницькі методи і розгорнули пропагандистську роботу серед трудового народу. Почалась революційна ера. Подальшу історію та її наслідки ми добре знаємо.

Таким чином, до початку ХХ ст. людство перебрало чимало варіантів шляхів втілення в життя мрії про «загальне благоденство». Одним з перших зразків «суспільного ідеалу» можна визнати Нагорну проповідь Ісуса Христа, в якій акумульовано всі попередні шукання в цій сфері. За афористичним, символічно-алегоричним стилем викладу криється привабливий кодекс духовної культури і чистоти, людяності, толерантності, милосердя. Багато з норм даного кодексу в трансформованому вигляді увійшли складовою частиною практично в усі наступні побудови соціального ідеала.

Цікава дослідницька проблема — історія розвитку суспільного ідеалу; поєднання її з проблемою історичних альтернатив допоможе нам краще зрозуміти надбання і втрати як минулого, так і сучасності. Спеціальних праць в цій галузі дуже мало, хоч зазначена проблема варта, безперечно, більшої уваги. Якщо обійняти лише одним поглядом історію суспільного ідеалу, то можна виділити такі фундаментальні стадії. Починаючи з XIV-XV ст.ст. філософи, художники, поети, музиканти, архітектори і навіть кравці намагалися переконати людину в її високому призначенні, в її зовнішній і внутрішній (духовній) красі, вірячи, що таке переконання спроможне перетворити особистість. Можливо, не випадково, що комуністичні утопії створюються представниками ренесансної думки. На схилі доби Відродження з'явилися песимістичні настрої, яскравими виразниками яких були Сервантес та Шекспір. Життя, писав останній в трагедії «Гамлет», зробило людей «блазнями природи». Ці слова — своєрідний вирок ренесансному оптимізму. Батько Гамлета, датський король, підступно вбитий своїм братом, який незаконно взяв корону і оженився на вдові попереднього правителя, з'явився примарою перед сином і вимовив слова, які стосувалися не тільки його злочинного брата та колишньої дружини:

Но как вовек не дрогнет добродетель,
Хотя бы грех ей льстил в обличьях рая,
Так похоть, будь с ней ангел лучезарный,
Пресытится и на небесном ложе,
Тоскуя по отбросам.

На цьому фоні із зрозумілим смутком звучать слова Гамлета:

Век расшатался — и скверней всего,
Что я рожден восстановит его![12]

Проаналізувавши досвід доби Ренесансу, просвітителі ХVІІІ ст. дійшли висновку, що в усьому винна не людина, а не гідне її соціальне середовище, спотворене віками духовної зубожілої. Тому свою основну, стратегічну мету вони вбачали у тому, щоб всіляко сприяти утвердженню «царства розуму» і його наслідка—«царства загального благоденства». Проте й ці сподівання не справилися і після декількох десятиліть ентузіазму наступило розчарування, а криваві соціальні катаклізми, революційні бурі породжували невідворотний скептицизм. У 1795 р. М.Карамзін писав: «Конец нашего века почитали мы концом главнейших бедствий человечества и думали, что в

нем последует соединение теории с практикой, умозрения с деятельностью; что люди, уверясь нравственным образом в изящности законов чистого разума, начнут исполнять их во всей точности и под сению мира, в крове тишины и спокойствия наслаются истинными благами жизни.

...Где теперь сия утешительная система?... Она разрушилась в своем основании! ...»[13] О.Герцен назвав ці рядки так: «...выстрадавшие строки, огненные и полные слез».

Такий же безрадісний кінець очікував й інші спроби досягти «обетованной земли общественного идеала» (П.Новгородцев). Згадаймо «духовну драму» Герцена, провал «ходіння в народ», тощо.

І тільки у ХХ ст. прийшло розуміння, що ідеали можуть бути лише ідейними орієнтирами, а не кінцевою метою і практичним макетом суспільного устрою. На зміну утопічним очікуванням була запропонована реалістична теорія «малих справ», поступово-прогресивного, еволюційного руху, коли сьогодні вирішується те, для чого життя створило необхідні умови. Кожна доба має свої уявлення щодо правди, добра, справедливості, вони повинні керувати нашими вчинками, щоб вже за нашого життя отримати можливу в цих історичних умовах міру того добра, правди, справедливості. «Тоді історія, — підкреслював П.Новгородцев, — представляється вже не одним устремлінням до перспективи, що все віддаляється, а здійсненням вічного закону життя.[14]

Цей вічний закон життя для сучасної людини полягає передусім в міцному засвоєнні того, що зараз є правдою, добром, справедливістю, і зв'язанні з ними всіх своїх помислів і дій. Головна ж мета-це не втілення абстрактного ідеалу, а практична діяльність заради людського щастя. Така постановка виключає соціальну, політичну чи духовну конфронтацію. Один французький політичний діяч років десять тому, перебуваючи в СРСР, так пояснював, що таке централізм: це, говорив він, зближення позицій, цінностей, уявлень, це поєднання економічної ефективності та соціальної справедливості, це посилення праці кожного задля спільного блага. Соціальне небезпечним слід визнати прагнення —сьогодні і за будь-яку ціну домогтися повного утвердження суспільного ідеалу, як він уявляється певній частині громадян.

Чого найбільше бракує сучасній людині, в тому числі й українцю? З моєї точки зору, бракує соціальної відповідальності, відповідальності за все, що відбувається навкруги, за те, як почуває себе людина з близького оточення, і за те, в якому суспільстві він сам живе. Інакше кажучи, відповідальності за кожен свій крок і кожну думку, які, не зважаючи на їх мізерність в порівнянні з усією сукупністю суспільних подій, все ж долучаються до причинно-наслідкового механізму всього людства. Відомий психолог А.Адлер стверджував: «Значно легше боротися за свої принципи, ніж жити у згоді з ними».[15] У класика наукової фантастики Р.Бредбері є оповідання про машину часу, яка могла переносити людей у далеке минуле. І ось винахідник, інструментуючи першу групу бажаючих, суворо застерігав їх рухатись лише по прокладеній машиною стежці і ні в якому разі нічого не чіпати. Але один необережний мандрівник випадково оступився і розчавив, здається, метелика. Він навіть не помітив такої дрібниці. Проте коли мандрівники повернулися назад, вони із жахом побачили, що в країні утвердився реакційний режим.

Зважаючи на це, слід сказати, що незроблене сьогодні добро неодмінно обернеться завтрашнім злом, тому що духовна сфера, як і матеріальна, не терпить порожнечі. Про цю соціальну відповідальність чудово сказав талановитий поет 50-х років ХХ ст. В.Луговський:

Как единична жизнь!

В мозгу людей

Миры летят и государства гибнут.

В ночном раздумье человека ходят

Народы по намеченным путям.

И все же ты лишь капля в океане

Истории народа.

Но она —

В тебе. Ты — в ней. Ты за нее в ответе.

За все в ответе — за победу, славу,

За муки и ошибки.

И за тех,

Кто вел тебя. За герб, и гимн, и знамя.[16]

Література:

1. Чаадаев П.Я. Полн.собр.соч. и избранные письма: В 2 т. М., 1991. Т.1. С.326.
2. Энгельс Ф. Маркс и Родбертус// Маркс К.,Энгельс Ф.Соч.М., 1963. Т. 21. С. 184.
3. Каганович Б.С. Витольд Кула: экономическая история и история ментальностей// Одиссей. 1997.М. ,1998. С.275-298.
4. Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра//Февр Л. Бои за историю.М.,1991. С. 502.
5. История России с древнейших времен до конца ХХ века: В 3 т. М., 1999.
6. Там же. Т.1. С.7.
7. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття. К.,1997. С.5.
8. Монтень М. Опыты: В 3 т., М., 1981. Т.1., С.30.
9. Литвин В. Страна — открытая рана. Как будем лечить?//Киевские ведомости. 10 июля 1993 г. С.3.
10. Kakolewski I. Dyscyplina spoleczna//Przeglad Historyczny Т.83. Zeszyt 2. Warszawa, 1992. S.207.
11. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. М.,1991. С. 22-32.
12. Шекспир У. Гамлет. М.,1985. С.352-360.
13. Карамзин Н.М. Сочинения: В 2 т.Л.,1984. Т.2., С.179..
14. Новгородцев П.И. Вказ.праця. С.63.
15. Высказывания знаменитых людей. М., 1995. С.15.
16. Луговской В.А. Середина века. М., 1957. С.9.

В. К. ЯКУНИН
МЕТОДОЛОГИЯ ИСТОРИИ :
ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ И СОВРЕМЕННАЯ
П РА К Т И К А

Методология истории в современной исторической науке Украины формируется и развивается на основе двух процессов: переосмысления советской исторической науки и усвоения достижений европейской исторической мысли XX столетия, преимущественно второй его половины. Оба процесса протекают сложно и противоречиво. На первый взгляд, кажется, что переосмыслить отечественный опыт довольно просто — стоит лишь освободиться от принципа коммунистической партийности и идеологии марксизма и научная методология будет у нас в руках. Но такой подход — это лишь первое важнейшее условие, без которого невозможно строить механизм новой методологии истории. Более сложным делом является определение того, какие элементы механизма исторического познания в советской историографии оправдали себя, сохраняют свою силу и носят по сути универсальный характер, применяются в любой национальной исторической науке, т.е. что из отечественной историографии надо сохранить и развить дальше. От чего надо отказаться мы усвоили довольно быстро. Правда, при этом некоторые историки впадают в крайности, отрицая полностью какое-либо значение всей советской исторической науки, мол, она была вся заидеологизирована. Но эта позиция непродуктивна и не имеет под собой научного обоснования. Это политическая конъюнктура. Более важным и практически полезным будет проследить историю вопроса, т.е. историю формирования методологии истории советской исторической науки.

После октябрьской 1917 г. революции советская историческая наука начала формироваться на трёх основах: 1)начали создаваться принципиально новые центры исторической науки (Социалистическая (с 1924г. — Коммунистическая) академия общественных наук, Институт красной профессуры, Общество историков-марксистов, Истпарт, Коммунистические университеты — Высшие партийные школы, новые исторические журналы; 2)сформировалась новая проблематика исследований (история революционного движения России, история классовой борьбы и революций в мире, история марксизма и ленинизма); 3)установилось монопольное господство марксистской теории и идеологии. Наиболее продуктивными в осуществлении этих процессов были 20-е годы.

Историческая наука приобрела новое звучание и стала выполнять новую социальную функцию — она стала орудием классовой борьбы и революционного воспитания. В результате оказалось, что создан оригинальный феномен, которому не было аналогов в мире. С одной стороны, произошло колоссальное приращение новых научных знаний о народных движениях и жизни низших слоёв населения: рабочих, крестьян, интеллигенции. Классовая борьба трудящихся за свои осознанные и ложно сформированные утопические интересы стала в центре русского исторического процесса. Истпарты систематизировали огромное количество исторических фактов и исторических источников, которые в дореволюционной русской (и украинской) историографии не находили отражения. В целом это был позитивный вклад в мировую историческую науку, т.к. перед нею открывались новые методы познания и новая проблематика. С другой стороны, господствующая коммунистическая идеология стала всё больше определять содержание научной истины. Тотальная «ленинизация» исторической науки, начавшаяся после смерти Ленина, привела к тому, что его мыс-

Якунин Виктор Кузьмич
— заведующий кафедры
украинской истории и
этнополитики
Днепропетровского
государственного
университета, доктор
исторических наук,
профессор

ли и высказывания стали главным элементом методологии истории. Под цитаты Ленина всё чаще подгонялась вся историко-революционная проблематика, ставшая своеобразной «монокультурой» у советских историков-марксистов. Этой методологией определялась научность исследований и всей учебной литературы. В то же время в 20-е годы соблюдался определённый «социалистический плюрализм», который выражался в том, что историки могли и обязаны были знать и использовать труды историков и обществоведов всех течений марксизма, учёных социалистической ориентации. Данное условие позволяло задействовать марксистскую диалектику, принцип историзма и сравнительно исторический метод в историографической практике. Поэтому в работах М.Н. Покровского, М.С.Ольминского, В.И.Невского, Н.Н.Попова и других историков-марксистов, слепого привязывания к цитатам Ленина не происходило.

С 1931 года после известного письма И.Сталина в журнал «Пролетарская революция» (№6, 1931) по 1933 год в советской исторической науке происходит своеобразный методологический переворот. Путём политического и морального террора, прежде всего против историков партии, которые представляли почти всю ленинскую интеллектуальную элиту большевиков, И.Сталин добился признания его четвёртым классиком марксизма. В.Ленин соответственно занял место третьего классика, на что сам он при жизни никогда не претендовал. И. Сталин завершил утверждение культа В.Ленина в обществоведении, а с помощью партийной пропаганды — в общественном сознании. В соответствии с этим утвердилась новая методология истории, в основу которой была положена «большевистская партийность» как высший и универсальный познавательный принцип и одновременно критерий научности. Историки партии, философы и политэкономы вынуждены были признать И.Сталина величайшим теоретиком марксизма, а его труды все учёные обязаны были использовать наряду с трудами К.Маркса, Ф.Энгельса и В.Ленина. При этом труды других марксистов, типа Э.Бернштейна, К.Каутского, В.Г.Плеханова, Л.Мартова, Л.Троцкого, Н.И.Бухарина, Л.Б.Каменева и т.п., объявлялись враждебными марксизму и антинаучными. Эпоха «социалистического плюрализма» в эти годы закончилась.

Реформа исторического образования 1934-1936 гг. завершила процесс «сталинизации» в советской исторической науке. Отныне все учебники по истории партии, истории СССР и всеобщей истории должны были опираться преимущественно на цитаты из трудов И.Сталина. Уникальным образцом такого рода стал учебник «История ВКП (б). Краткий курс», вошедший в историю как сталинский. Более лживого и аморального учебника трудно найти в новейшей мировой истории. По его образцу скроили учебники под редакцией М.Панкратовой и М.В.Нечкиной, которые вышли в 1939 и 1940 гг. [2]

Принцип историзма приобрел казённую трактовку, из которого изъят был такой элемент, как опыт и уроки истории. Историки не имели права самостоятельно его формулировать и обобщать. Только партия

и её верховный правитель И.Сталин имели монопольное право на это. Опыт и уроки истории историки должны были черпать из партийных решений и трудов И.Сталина. 30-е годы, так сказать, «обогатились» официальным указанием на установление «единомыслия» в исторической науке. В постановлении ЦК ВКП (б) по поводу выхода в свет сталинского «Краткого курса» от 14 ноября 1938 г. прямо утверждалось «необходимо было дать партии единое руководство по истории партии, руководство, представляющее официальное, проверенное ЦК ВКП(б) толкование основных вопросов истории ВКП(б) и марксизма-ленинизма, не допускающее никаких произвольных толкований. Изданием «Курса истории ВКП(б)», одобренного ЦК ВКП(б), кладётся конец произволу и неразберихе в изложении истории партии, обилию различных точек зрения и произвольных толкований важнейших вопросов партийной теории и истории партии, которые имели место в ряде ранее изданий учебников по истории партии» [3]. Мировая практика ничего подобного не знала в XX веке. В результате советская историческая наука на основе такой «директивной» методологии истории деградировала и оказалась в полосе длительного кризиса.

Вторая половина 50-х и 60-е годы ознаменовались первой серьёзной попыткой освободить общество и её историческую науку от тяжёлых цепей сталинизма. Вновь восстанавливаются в правах марксистские методы познания. Однако внедрить «социалистический плюрализм» в процессе исторического познания не удалось. Многие догмы сталинизма оставались нерушимыми вплоть до конца 80-х годов.

Целые пласты исторических и историографических источников, на которых оставалось сталинское клеймо «ревизионистов», «оппортунистов» и «врагов народа» в историографическую практику не входили.

И всё же методология истории как самостоятельная отрасль исторической науки сформировалась именно в 60-80-е годы. Были сформированы её предмет, структура, место в системе научных знаний. Развернулись системные исследования в области методологии истории. Образовались центры этих исследований в Томском, Казанском, Московском и Ленинградском университетах.

В полной мере научной методология истории не могла стать, не освободившись от принципа коммунистической партийности. Лишь в конце 80-х и начале 90-х годов этот принцип начал неофициально вытесняться из историографической практики. Однако союзный ВАК стоял на страже господствующей идеологии и не позволял преодолеть последние преграды на пути освобождения советской исторической науки от диктата идеологии. 1991-й год помог решить и эту проблему.

1992-2000-е годы в Украине ознаменовались поиском новой научной методологии истории. Вновь сформированный самостоятельный украинский ВАК многое поставил на свои места.

Документы КПСС и труды «классиков» были поставлены в общий ряд исторических источников и общий алфавитный список всех без исключения авторов. Они перестали быть официальной методологией исто-

рии и теорией исторического исследования. Однако до 1995 года специальных исследований по данной проблематике почти не было. Необходимость в системных исследованиях и теоретических вопросах исторической науки в полной мере была осознана лишь в 1997-2000-х годах. ВАК, Институт истории НАН Украины и «Український історичний журнал» начали большую и

плодотворную работу в этом направлении. Было бы полезным, чтобы специализированное подразделение было сформировано на межвузовской основе классическими университетами и под эту проблематику надо создать новый исторический журнал, где бы публиковались работы по историографии и методологии истории.

Література:

1. Більш докладно про це див.: Болебрух А.Г., Якунин В.К. Методология истории: поиск новых основ // Грані. №2. (березень-квітень). 2000. С.3-10.
2. Більш докладно про це див.: В.К.Якунин, Н.Д. Мартынов. Клио и Сталин. -Дн.-вск. 1998. С.53-76.
3. Постановление ЦК ВКП(б) от 14 ноября 1938г. «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)» // КПСС в резолюциях и решениях... В 3-х частях. Изд. 7.е. -М.1953. Ч.II. С.859.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

С. Ш. АЙТОВ ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЧАСОПИСУ (1861–1862) : ІСТОРИКО- НАУКОВИЙ ПІДХІД УКРАЇНОЗНАВЧОЇ «ОСНОВА»

Український журнал «Основа», який видавався у Санкт-Петербурзі у 1861-1862 р.р., являється одним із визначних культурних феноменів в українській історії. На протязі двох років існування, в інтелектуальному просторі часопису «зустрілися» імена, ідеї, твори, концепції таких видатних письменників і учених, як Т.Шевченко, Марко Вовчок, С.Руданський, Л.Глібов, М.Костомаров, П.Куліш, О.Лазаревський, М.Максимович, В.Антонович, та ін. Творча спадщина журналу отримала в українській історіографії високу оцінку[4.,467,6.с.221.10.с.425.]. Однак, ряд суттєвих питань, пов'язаних з діяльністю часопису, і в тому числі такі важливі, як з'ясування суті та внеску «Основи» в українську історіографію, українознавство, українську культуру, впливу часопису на подальший розвиток останньої у другій половині XIX ст., досі лишаються малодослідженими. Об'єктивно труднощі вивчення ролі і місця журналу в українській гуманітаристиці та культурі пов'язані з полідисциплінарним характером складної багатовимірної культурної системи, яку являє собою «Основа»[1].

Шляхом до вирішення цих когнітивних проблем може бути застосування до «основ'янських» досліджень світового досвіду студій з історії науки. Зокрема, концептуальних підходів з цієї галузі наукового знання відомого американського дослідника Джералда Холтона[5.с.360.].

Серед головних теоретичних підходів учений відокремив такі позиції:

1. Вивчення когнітивної сфери, у межах якої зароджуються наукові ідеї.
2. Поєднання досліджень особи ученого й культурного контекста, у якому відбувається творчий розвиток першого.
3. З'ясування позанаукової мотивації інтересу певного ученого до головних тем його досліджень.
4. Вивчення практичних наслідків отриманих певним ученим результатів для розвитку студій у галузях філософії та історії науки, культури та освіти[7. с.7-9].

Когнітивні принципи американського дослідника отримали застосування при вивченні їм творчості всесвітньо відомих фізиків І.Кеплера, А.Ейнштейна, історії діяльності наукової групи Е.Фермі,— італійського фізика-атомника, лауреата Нобелівської премії, та ін.[9].

За суттю, головний об'єкт методології Д.Холтона — вивчення індивідуально-психологічних, соціо-психологічних і культурно-історичних умов наукової діяльності окремих учених і, як це видно на прикладі роботи про «команду» Е.Фермі, наукових груп, наукових колективів. Саме поєднання цього останнього об'єкту дослідження і когнітивних принципів його аналізу створює основу для перенесення, екстраполяції теоретичних підходів Д.Холтона на ґрунт української історії, та українознавства, української гуманітаристики та культури. Отже, і на вивчення діяльності «Основи», як яскравого феномену останніх.

Очевидно, що із елементів концепції американського дослідника для вивчення українського літературно-наукового і суспільного часопису можуть бути застосовані елементи (позиції) 1, 2 і 4. Третя позиція присвячена студіям скоріше творчості окремих учених, а не наукових груп і колективів.

При порівнянні цих останніх об'єктів досліджень (у Холтона — група Е.Фермі) і кола авторів і діячів часопису «Основа», можна помітити, що між ними існує ряд певних відмінностей. Зокрема, інтелектуальний простір «Основи», на відміну від досліджень групи Е.Фермі, є гетерогенним, по-

*Айтов Спартак
Шалвович — аспірант
кафедри історіографії,
джерелознавства і
спеціальних історичних
дисциплін
Дніпропетровського
державного
університету*

єднуючим, з одного боку літературні й наукові твори, з другого боку-наукові праці з різних дисциплін, причому не тільки гуманітарного циклу (історіографія, етнографія, філологія) але й природничого-(біологія і географія України), педагогіки, економіки, та ін. Незважаючи на наявність статей з економіки, біології та географії, журнал належить до гуманітарного, а не природничо-наукового знання; Д.Холтон вивчав колектив ідейних і наукових одностумців, тоді як «основ'янам» був властивий плюралізм ідеологічних й наукових точок зору. Але всі ці перешкоди можуть бути подолані, якщо модифікувати теоретичні підходи Д.Холтона, для застосування їх з метою вивчення більш складних, гетерогених ідеологічних наукових і культурних об'єктів, прикладом яких, фактично являється часопис «Основа». Відповідно до «канонічної» концепції американського дослідника, позиції якої були розглянуті вище, першому елементу, «вивченню когнітивної сфери, у межах якої зароджуються наукові ідеї», повинна відповідати «історико-антропологічна» складова «модифікованої» концепції, яка полягає у вивченні світоглядної та когнітивної «картин світу» певного наукового, або «суспільно-науково-культурного» колективу. Студії з цієї проблематики дозволяють зрозуміти причину та суть соціально-значущої поведінки, ідеологічних і наукових програм даних колективів у цілому і їх окремих представників. Другий елемент «канонічної» концепції Дж.Холтона— «поєднання досліджень особи ученого і культурного контексту його творчості» корелює з «історико-науковою» складовою «модифікованої» концепції. Зміст останньої-вивчення діяль-

ності певного наукового колективу як єдиного цілого, його місця і ролі у розвитку певної галузі знання. У випадку дослідження діяльності «Основи» мова може йти про з'ясування значення цього журналу для української історіографії і ширше, українознавства у XIX ст.[2].

Третій (за загальним рахунком, четвертий) елемент «канонічної» концепції Д.Холтона — дослідження «значення діяльності ученого для філософії, історії науки, культури та освіти» отримує розвиток у «культурологічній» складовій «модифікованої» концепції. Метою останньої являється визначення місця і значення діяльності певної наукової групи, колективу в універсумі національної культури. У межах цього когнітивного підходу «модифікованої» концепції можуть бути зняті аксіологічні і інтелектуальні протиріччя між гуманітарними та природничими науками, культурою й наукою, що відповідає сучасним історико-науковим уявленням.[3.с.89.5.,с.370.,11.с.136-137.].

При вивченні діяльності часопису «Основа» даний підхід (елемент) «модифікованої» концепції Д.Холтона може бути реалізований для з'ясування значення цього журналу як культурної системи і його окремих «дослідницьких ліній» у культурному просторі України XIX ст.[2]. Отже, застосування у «модифікованому», для дослідження соціальних когнітивних і культурологічних аспектів української гуманітаристики та культури, вигляді концепції Д.Холтона, вказує на можливість осягнення суті та значення діяльності таких складних полідисциплінарних багоровіневих феноменів як журналу «Основа».

Література:

1. Айтов С.Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» як культурная система. //Збірник наукових праць «Південний архів». Вип II Херсон.1999.
2. Айтов С.Ш. «Часопис «Основа» як культурна система і розвиток українознавства у XIXст.//Вісник Дніпровського університету. Серія: історія і філософія науки і техніки. Вип.5.1999.
3. Ахутин А.В. Как возможна научная революция? //Традиции и революции в истории науки. М.,1991.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К.,1992.
5. Микулинский С.Т. Джеральд Холтон и его концепция тематического анализа. //Холтон Дж. Тематический анализ науки. М.,1981.
6. Пыпин А.Н. История малорусской этнографии. том 3.М.,1891.
7. Холтон Дж.Введение. //Холтон Дж. Тематический анализ науки. М.1981.
8. Холтон Дж.Группа Ферми и возвращение Италией своего места в физике. //Холтон Дж. Тематический анализ науки.М.,1981.
9. Холтон Дж Тематический анализ науки.М.,1981.
10. Чижевський Д. Історія української літератури від початков до доби реалізму. Тернопіль.,1994.
11. Юдин Б.Г. Наука, культура и научные революции. //Традиции и революции в истории науки. М.,1991.

Н.Ю. ГРОМАКОВА
СУСПІЛЬНИЙ РУХ ПОЛЬСЬКОЇ
ШЛЯХТИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ДО
ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Упродовж кінця XVIII — першої половини XIX ст. в українських землях розвивався суперечливий процес генезису, ідеологічного та організаційного оформлення польського шляхетського суспільного руху, що став складовою частиною вітчизняної історії. Оскільки суспільний рух польської шляхти був поширений в Правобережній Україні і був тривалим процесом, він став помітним явищем у суспільно-політичному житті регіону, яке впливало на виникнення культурницьких та громадсько-політичних рухів упродовж усього XIX ст. в українських землях.

Визначення сутності шляхетського суспільного руху дозволить з'ясувати проблему типологізації громадсько-політичних рухів в цілому, їхньої синхронізації у народів Східної Європи. Дослідження проблем суспільного руху польської шляхти в Правобережній Україні сприятиме розв'язанню проблем етносоціальної, суспільно-політичної, загальнонаціональної та регіональної, етнонаціональної, етнокультурної історії України тощо.

Науковий інтерес проблем суспільного руху польської шляхти в Правобережній Україні полягає передусім у тому, що цей рух вплинув не лише на історичний розвиток регіону, а й визначив його особливості у порівнянні з іншими українськими землями. Дослідження цих впливів допоможе з'ясувати роль східних «кресів» колишньої Речі Посполитої й у загальному контексті східноєвропейської історії кінця XVIII — XIX ст., у розвої суспільно-політичної думки цієї доби та вплива на формування ідеології націоналізму модерного суспільства, оскільки саме в цей період були закладені ідейні засади майбутніх державотворчих процесів у Східній Європі, до якої належать й українські землі. У зв'язку з цим постає проблема регіоналізації української історії.

На сучасному етапі важливого значення набуває дослідження етносоціальної історії України, різних соціальних верств та станів суспільства, що свого часу відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті регіону. Особливістю Правобережної України наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. було те, що при переважній більшості українського населення верхівку суспільства складала польська або спольщена шляхта, яка не лише володіла землею, а й концентрувала у своїх руках адміністративне управління в регіоні. Саме тому вивчення ролі польського дворянства у суспільно-політичному житті краю є нагальним завданням української історичної науки.

Студіювання проблем шляхетського суспільного руху сприятиме й розв'язанню проблем української еліти, розумінню чинників, що вплинули на процеси, які відбувалися в її середовищі в період українського національного відродження кінця XVIII — початку XX ст. Шляхетський рух вплинув на усвідомлення українською елітою своєї ролі у суспільному житті, отже аналіз цього впливу також повинен стати предметом наукової розробки в українській історіографії.

Вивчення ролі польського дворянства в суспільстві Правобережної України першої половини XIX ст. допомагає проаналізувати проблему проведуту у національно-визвольному процесі, що розгорнувся в регіоні у зазначений період. Після поділів Речі Посполитої шляхта переймається ідеєю відродження власної державності, на якій ґрунтувалася ідеологія польського суспільного руху. Правобережжя стало ареною, де розгортався і поширювався шляхетський суспільний рух як опір інтеграційній та

*Громакова Наталя
Юріївна — викладач
суспільних дисциплін
Технікуму ракетно-
космічного
машиноконструювання
Дніпропетровського
державного
університету*

асиміляційній політиці імперського уряду. Як слушно зауважив сучасний дослідник В.А.Потульницький: «...одна з основних причин, чому українські поляки могли протистояти асиміляції протягом більш ніж століття після розчленування Речі Посполитої був той факт, що поляки були не етнічною, а політичною нацією. До початку цього століття бути поляком означало не бути саме етнічним поляком, а насамперед тим, хто визнавав католицизм, польську мову, полонізм і імперську ідею Речі Посполитої» [1, С.9-10].

Визначаючи місце і роль суспільного руху польської шляхти в українській історії не можна ігнорувати таку проблему, як суспільний рух і влада. Пояснюючи причини, за яких шляхта очолила суспільний рух та була його головною рушійною силою наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст., слід об'єктивно простежити її лояльність до російської влади, а також трансформацію стосунків між урядом та поляками південно-західного регіону Російської імперії. Сучасні дослідники цілком слушно вважають, що українські землі стали у XIX ст. ареною боротьби між двома імперськими ідеологіями та культурами — польською та російською [Див.: 1, С.10; 2, С.177; 3, С.35; 4, С.68]. Шляхетський суспільний рух 1795-1830-х років став складником першого етапу цієї боротьби, яка позначилася на розвитку українських земель.

За формою державного устрою сучасна Україна є унітарною державою. Втім водночас вона є й поліетнічною державою, що визначило вплив на український національний процес такого чинника, як етнопонаціональний. Пізнання історії українського народу неможливе без вивчення історії народів, що мешкали на теренах України. Передусім це стосується пізнання явищ історичного процесу польського і російського походження, що безпосередньо впливали на розвиток українського суспільства в цілому.

Польський шляхетський рух в Правобережжі вплинув і на складний процес генезису української національної свідомості, що тривав упродовж першої половини XIX ст. Як зауважив український історик І.Лисяк-Рудницький, «...центральна проблема в новітній українській історії — це постановка нації, перетворення етнічнотериторіальної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту. Докладніше вивчення цього предмету мусило б включати дослідження всіх чинників, що впливали на націотворчий процес, чи то сприяючи йому, чи то спиняючи його. Треба було б взяти також до уваги взаємопов'язаності з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної Європи» [5, С.147]. Отже, дослідження суспільного руху польської шляхти дає можливість визначити його місце і роль у контексті проблем формування української національної свідомості, національної еліти, розвитку культури та духовності, суспільно-політичного проводу українського суспільства у зазначений період. Вивчаючи українську історію як сукупність історії різних народів, що мешкали в регіоні, слід проаналізувати національні відмінності, які визначали особливості історичного розвитку України.

Дослідження проблем суспільного руху польської шляхти в Правобережжі ґрунтується на історіографічному та першоджерельному матеріалі, що висвітлює становлення та особливості руху в регіоні, його вплив на

суспільство в українських землях. Дворянський рух вплинув не лише на суспільно-політичне становище, а й на процес українського національного відродження, зокрема на першому його етапі. Ідеологічні засади Кирило-Мефодіївського товариства, його програмні документи свідчать про вплив польського суспільного руху на ідеологію учасників товариства [6, С.142-143].

Визначення сутності шляхетського суспільного руху в Правобережжі неможливе без аналізу етнокультурного чинника, який зумовив польсько-українські взаємовпливи. Найяскравіше це проявилось у заснуванні так званої української школи в польській романтичній літературі. Письменники цього напрямку захоплювалися романтичною красою української землі та побуту, ідеалізували польсько-українські стосунки та стару Річ Посполиту як братерський союз між «лицарством польським та українським» [7, С.114].

Вивчаючи проблеми польського шляхетського суспільного руху в Правобережній Україні, необхідно у першу чергу звернути увагу на генезис руху та його джерела. Саме вони визначили зміст ідеології та практичну спрямованість руху. Тривалий час Правобережна Україна визнавалася російською владою як сфера польських впливів, права та привілеї польської шляхти залишалися практично незмінними. Втім значна частина правобережних шляхтичів мріяла про відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772р., що зумовило перетворення регіону на терен активного польського руху. Польська аристократія і землевласницька шляхта репрезентували національну справу впродовж усієї першої половини XIX ст. [8, С.93]. Польська громадська думка обстоювала одностайно претензії не лише на польські етнічні території, але й до всіх провінцій історичної Польської держави, що входили до її складу напередодні поділів.

Це зумовило генезис суспільного руху польської шляхти в Правобережній Україні, на який вплинули внутрішньополітичні чинники, такі як внутрішня криза Польської держави у другій половині XVIII ст., а також зовнішньополітичні чинники — передусім, поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Росією, а також нестабільність політичної ситуації в Європі, викликана війнами наполеонівської Франції. Процес інкорпорації польського суспільства у державні структури країн-учасниць поділів, який розгорнувся після 1795р., та його наслідки спричинилися до посилення ролі соціально-економічного чинника у процесі генезису шляхетського суспільного руху в Правобережжі.

Вагому роль у генезисі польського шляхетського руху відіграв історико-психологічний чинник. Після поділів Речі Посполитої в українських землях поширюється рух польської шляхти за збереження свого впливу в регіоні на політичному, соціально-економічному та культурному рівнях. Він означав спробу поляків протистояти остаточній інтеграції земель та суспільства Правобережжя в імперську структуру, а також опозицію шляхетського стану, який визначав політику Речі Посполитої, до Російського абсолютизму, що нівелював суспільну роль шляхти. Внаслідок поділів польське дворянство втратило свої необмежені права та привілеї. Нова влада прагнула перетворити польську шляхту на загальну частину російського дворянства, що означало зрівняння у правах з останнім та

підкорення імперській державній політиці.

Поступове нівелювання ролі польської шляхти у житті регіону, посилення російського елемента, діяльність польських просвітників, спрямована на відродження національного духу поляків та визначення місця польської нації у світовому співтоваристві, — все це зумовило етнокультурний чинник виникнення шляхетського суспільного руху.

Особливістю ідеології шляхетського суспільного руху стало виникнення та поширення месіанської ідеї, згідно якої Польща після її поділів — це Ісус Христос, що своїм воскресінням спричинить до звільнення всіх пригноблених народів християнської Європи. «Містична інтерпретація польської історії та долі народу, — писав польський діаспорний дослідник Г.Сегел, — стала складовою частиною польського месіанізму» [9, С.77].

Втрата поляками державності спричинилася до загострення проблеми суспільної ролі шляхти. Річ Посполита була державою, в якій політична влада фактично належала дворянству, або шляхті, інтересам якої відповідали суспільно-політичні інституції: «В основу політичної структури було покладено концепцію свободи та демократії, що втілювалася у польській законодавчій та парламентській системі, яка з точки зору сьогодення здається перебільшенням і навіть приховує в собі загрозу саморуйнації. Ця система обслуговувала один клас, і яким би чисельним він не був, уникнути елітаризму та деяких обмежень було не можливо» [9, С.78].

Після третього поділу 1795р. Річ Посполита остаточно втратила державність, що привело до концентрації зусиль поляків на збереженні та поширенні польської мови та культури. Історія стала засобом збереження національної свідомості. Ідеалізація минулого, певна його міфологізація вплинули на поширення серед поляків усвідомлення себе як народу, що знаходиться над іншими в духовному та моральному плані, єдиного у Європі народу, що втілює ідею свободи. Це сприяло розвитку у шляхти відчуття обранництва та концепції нації, репрезентованої майже виключно шляхтою.

Ідеологія месіанства, поширена у польській роман-

тичній традиції, зокрема в українській школі в польському письменництві, справила відчутний вплив на формування ідеологічних засад суспільно-політичних рухів, що розвивалися на українських землях, передусім на Кирило-Мефодіївське товариство. У програмному документі Товариства «Книги буття українського народу», складеного М.Костомаровим, відчувається вплив Міцкевичової «Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego» («Книги народу польського і паліgrimства польського»), написаної 1832 р. Втім запозичені в А.Міцкевича ідеї месіанства М.Костомаров переклав на український ґрунт [10, С. 358]. Порівняння цих двох документів дає можливість з'ясувати роль шляхетського суспільного руху в генезисі суспільно-політичних рухів на українських землях.

Процес генезису польського шляхетського руху, започаткований наприкінці XVIII ст., тривав впродовж всієї першої третини XIX ст., набуваючи з часом нових рис, особливо в Правобережній Україні. І хоча шляхта регіону продовжувала усвідомлювати себе частиною польської нації й тому вимагала приєднання цих земель до Королівства Польського, поступово процес інкорпорації набуває більшого розмаху, поглинаючи всі верстви правобережного суспільства, особливо дворянство. Але цей процес гальмувався внаслідок поширення шляхетського суспільного руху, який мав чітко виражену опозиційну спрямованість до урядової політики імперії.

Отже, суспільний рух польської шляхти в Правобережній Україні 1795-1830-х рр. відіграв значну роль в історичному процесі не лише у регіоні, але й на українських теренах в цілому. Дослідження проблем шляхетського руху дає можливість з'ясувати важливі аспекти української історії, подолати її регіональну обмеженість та визначити місце історії України в історичному процесі Східної Європи. Оскільки ідеологія шляхетського руху справила значний вплив на формування світогляду учасників українського руху, аналіз її типологічної сутності та регіональних особливостей сприятиме дослідженню проблем генезису української національної свідомості та ролі національної еліти, що перетворилися на одну з першовартовостей сучасної вітчизняної історичної науки.

Література:

1. Потульніцький В.А. Виведення наукового поняття історії України: методологічні проблеми, перспективи, концепції / Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства. Мат-ли міжнародної наук.-практ. конференції. Дніпропетровськ: НГАУ, 1999. С.4-23.
2. Лисяк-Рудницький Ів. Інтелектуальні початки нової України / Ів.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2 т. К.: Основи, 1994. Т.1. С.173-191.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. К.: «Генеза», 1996.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Перекл. Зої Борисюк. К.: Інтел, 1996.
5. Лисяк-Рудницький Ів. Роля України в новітній історії / Ів.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2 т. К.: Основи, 1994. Т.1. С.145-171.
6. Зеров М. «Книги буття українського народу» / Зеров М. Твори. В 2-х тт. К.: Дніпро, 1990. Т.2. С.139-145.
7. Зеров М. Українська школа в польській літературі / Зеров М. Твори. В 2-х тт. К.: Дніпро, 1990. Т.2. С.112-120.
8. Лисяк-Рудницький Ів. Польсько-українські стосунки: тягар історії / Ів.Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2 т. К.: Основи, 1994. Т.1. С. 83-110.
9. Сегел Г.Б. Концепция нации и истории в польском преромантизме / Славянские и балканские культуры XVIII-XIX вв. / Отв. ред. Злыднев В.И. М.: Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. С.76-89.
10. Книга буття українського народу / Пам'ятки суспільної думки України (XVIII — перша половина XIX ст.). Хрестоматія / Під ред. проф. А.Г.Болебруха. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. С.357-359.

Р. І. ВЕТРОВ

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ
ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920 РР.**

Питання про характер української революції 1917-1920 рр. завжди було в центрі уваги як вітчизняної, так і світової історичної науки. Особливо загострилось це питання в сучасну історичну добу, коли існує незалежна самостійна держава Україна. Тільки за останній час вийшли в світ ряд дуже цікавих змістовних монографічних робіт, присвячених питанню характеру української революції [1; 2]. Але, деякі аспекти цієї важливої проблеми, а саме — питання про еволюцію характеру української революції, вимагають, на наш погляд, своєї подальшої розробки. Цьому питанню і присвячується дана стаття.

Відомо, що на революційні події в Україні у 1917-1920 рр. існують різні точки зору. Так, в період існування радянської історіографії стверджувалось, що в Україні розвивалась одна соціальна революція як складова частина загальноросійської соціалістичної революції. І, недивлячись на всі помилки і прорахунки, соціальна, соціалістична революція отримала кінець-кінцем остаточну перемогу в Україні [3, 3-390].

Сьогодні, в часи становлення сучасної національно-демократичної історіографії, впроваджується інша точка зору, згідно якої в Україні розвивалася тільки українська національно-демократична революція, яка спочатку досягла блискучих перемог, а потім була придушена ворожими зовнішніми силами, що обумовило трагедію української революції [4; 5 та інші].

В зв'язку з цим виникає питання: так яка ж революція була в Україні — соціальна або національна. А, мабуть, в ці роки перехрещувалися дві революції: і національна, і соціальна. Відповідь на це питання можна буде отримати тільки тоді, коли при аналізі революційних подій в Україні у 1917-1920 рр. будемо чітко дотримуватися основоположних принципів історичного дослідження. Тільки сучасна методологія спроможна дати правдиву і об'єктивну картину революційних подій в Україні в 1917-1920 роках.

Після перемоги Лютневої революції політична ситуація, яка склалася в Україні, була принципово новою, дуже складною і суперечливою. Особливість її полягала в тому, що тут, на відміну від центру колишньої російської імперії, розвивалися поряд, доповнюючи і збагачуючи одна одну, дві революції. Одна — соціальна, як складова частина загальноросійської соціально-політичної, більш того, соціалістичної революції, друга — суто українська національно-демократична революція [5, 11-12].

Соціальну революцію репрезентували, перш за все, Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів, в яких поки що переважали російські соціалісти: меншовики та есери, а більшовики склали ще значну меншість. Другу, національну революцію, репрезентувала Українська Центральна Рада, в якій провідну роль відігравали українські соціалістичні партії: соціал-демократи та есери. Якщо Ради робітничих та солдатських депутатів наполягали на вирішенні, перш за все, соціально-економічних вимог і, разом з тим, явно недооцінювали значення національних вимог, то Центральна Рада, в свою чергу, бажала вирішити, перш за все, національне питання, висувала гасло політичної, національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії, а соціальні вимоги свідомо залишала на потім [6, 23].

Але вирішення як національних, так і соціальних вимог наштовхувалося на небажання, більш того, неспроможність Тимчасового уряду задовольнити справедливі вимоги українського народу. Тому і Центральна Рада, і Ради робітничих і солдатських депутатів були в відвертій опозиції до Тимчасового уряду. Ці органи влади пройшли певний шлях від спочат-

*Ветров Радій Іванович —
професор кафедри
історії України та
українознавства
Дніпродзержинського
державного технічного
університету*

ку угодовства, до потім вже рішучої боротьби з Тимчасовим урядом за владу.

Тому слід підкреслити, що і українська революція, яка з початку розпочалася за характером як національно-демократична, потім поступово, під впливом подальшого розвитку революційних подій, полівінню широким народних мас, трансформувалася українських соціалістичних партій в націонал-комуністичні, також невинно змінювала свій характер. Цей процес еволюції характеру української революції йшов протягом всього періоду її розвитку, но особливо виразно — на зламних моментах її історії.

Під впливом подальшого розвитку революційних подій йшов також невинний процес полівіння трудящих мас, що привело, в свою чергу, до розшарування у середині українських та російських соціалістичних партій на лівих соціалістів, які починали схилитися до підтримки більшовиків, та правих, які продовжували чіплятися за збереження коаліції з буржуазією. Це особливо проявилася вже після корнілівського заколоту.

Так, восені значно посилювалися протиріччя в лавах українських соціал-демократів, де певної ваги набрало ліве крило. Це яскраво продемонстрував IV з'їзд УСДПР, який проходив з 29 березня по 3 квітня 1917 р. у Києві. Партія в цей період налічувала від 3 до 5 тис. чоловік. На з'їзді розгорнулася вперта боротьба між представниками лівої течії на чолі з Є. Нероновичем, О. Лолою та представниками правого крила партії на чолі з В. Винниченко, В. Садовським [7, 93].

Ліві українські соціал-демократи рішуче виступили проти коаліції з буржуазією і наполягали на створенні «однорідної революційно-соціалістичної влади». Праві, в свою чергу, продовжували відстоювати збереження союзу з буржуазією, частка якої, на їх думку, була ще революційною. Однак на з'їзді переважно більшістю голосів була прийнята резолюція лівих українських соціал-демократів [8, 5 жовтня].

Такі ж самі процеси проходили і в УПСР. Так, центральний орган партії українських есерів газета «Боротьба» з грізотою відзначала, що «не обійшла хвороба розколу і нашу партію. І до нас прийшов той колосальний розбрід. І у нашій партії по всіх основних питаннях також є два погляди, дві точки зору» [9, 10 листопада]. Якщо офіційне керівництво партії продовжувало проводити політику співробітництва з буржуазією, то ліві українські есери рішуче виступали проти коаліції з буржуазією, і наполягали на створенні влади із «представників російської і української революційної демократії», тобто тільки з всіх соціалістичних партій країни. Особливо великий вплив ліві українські есери мали в партійних організаціях Харкова, Полтави, Одеси, Херсоні і частково Києві [10, 34]. Таким чином, УСДРП і УПСР були напередодні жовтневих подій на грані розколу і розпаду, що й сталося остаточно після перемоги соціалістичної революції у центрі країни.

Такі ж самі процеси і в тому ж самому напрямку проходили в партіях російських соціал-демократів-меншовиків і, особливо, російських есерів, де також йшов процес розколу на правих та лівих. Так, у вересні 1917 р. ліві російські есери Харкова, Києва, Полтави, Одеси, Сум та багатьох інших міст України рішуче виступили проти коаліції з бур-

жуазією, за негайне вирішення селянського питання, не дожидаючись скликання Установчих зборів [10, 32-34].

Жовтнева революція круто змінила всю політичну ситуацію і в Україні. Замість так званого «трикутника влади», один кут якого був незабаром ліквідований — місцеві органи Тимчасового уряду — в країні виникло тепер двовладдя. Одна — це національна влада Центральної Ради, яка вже 1 листопада проголосила себе крайовою владою, а 7 листопада 1917 р. оголосила свій знаменний III Універсал, згідно з яким в країні створювалась Українська Народна Республіка (УНР), що мало велике історичне значення. Але Центральна Рада припустила, на жаль, прикру помилку. Вона не стала здійснювати проголошені нею соціально-економічні перетворення, що відштовхнуло від неї широкі кола трудящих.

Таку ситуацію швидко використала інша, Радянська влада. Вона зібрала 11-12 грудня в Харкові I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив створення української народної, але вже Радянської республіки. Між двома владами зараз же почалася жорстока і непримиренна збройна боротьба за одновладдя, яка незабаром закінчилася наприкінці січня 1918 р. тимчасовою перемогою Радянської влади в Україні.

Жовтневі події неминуче сказалися на значній зміні внутрішнього становища в партіях українських та російських соціалістів. Так, праві есери і меншовики рішуче підтримували національну владу Центральної Ради. Ліві есери та меншовики-інтернаціоналісти, які відокремилися у самостійні партії та організації, рішуче підтримували Радянську владу.

Так, ліві російські есери Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Чернігова та інших міст України взяли активну участь у створенні нової партії. 20 листопада 1917 року у Петербурзі на установчому I-му з'їзді, була проголошена партія лівих російських есерів (інтернаціоналістів). З'їзд висловився за підтримку політики більшовиків, Жовтневої революції, за участь лівих есерів у Радянському уряді, нових органах власті [11, 6-14].

Завершився також розкол в лавах російських меншовиків в Україні. Ліві меншовики-інтернаціоналісти поривали зі своїми правими і створювали свої окремі організації, або приєднувалися до більшовиків [12, 92-94].

Під впливом Жовтневої революції почали розколюватися партії українських соціалістів. Так, розкол українських есерів фактично здійснився на III з'їзді УПСР, який відбувся 21-23 листопада 1917 р. На ньому ліві українські есери, як М. Полоз, М. Любченко та інші, виступили за необхідність підтримки влади Рад, більшовиків, вимагали негайно здійснювати соціальні перетворення в радянському дусі. Відмежувавшись від правих, ліві українські есери почали проводити свою самостійну політику, незалежну від ЦК партії [9, 30 листопада].

Розкол стався також і в лавах українських соціал-демократів. Ліві українські соціал-демократи на чолі з лідерами Е.Касьяненко, Є.Неронович, С.Медведевим та інші виступили за Радянську владу, вітали Жовтневу революцію, рішення II-го Всеросійського з'їзду Рад.

Ліві українські соціал-демократи рішуче почали відмежовуватися від правих у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших великих містах краю. Організація лівих почала іменуватися УСДРП (ліва) [13, 131].

Незабаром політична ситуація в Україні знову круто, корінним чином, змінилася. Німецький наступ, який розпочався наприкінці лютого 1918 р. на Україну, повернув до влади Центральну Раду. Німецька окупація України прискорила розшарування політичних сил на два основних табори: прихильників влади національного уряду Центральної Ради, з одного боку, а з іншого — захисників Радянської влади.

Так, 17-19 березня 1918 року відбувся II-й Всеукраїнський з'їзд Рад у Катеринославі, куди після залишення Києва переїхав український радянський уряд. З 1000 делегатів з'їзду було 414 лівих російських та лівих українських есерів, 401 більшовиків, 40 лівих українських соціал-демократів та 10 лівих російських меншовиків-соціал-демократів. На з'їзді фактично склався єдиний блок лівих революційних соціалістичних сил, який був трьохпартійним і складався з більшовиків, лівих російських та лівих українських есерів, лівих українських та лівих російських соціал-демократів. Тому з'їзд майже одногласно проголосив, що трудящі України будуть рішуче боротися за збереження радянської влади в Україні проти німців та їх приспівників. З'їздом був обраний новий ЦВК Рад України у складі 102 чол., до якого увійшли 49 лівих російських та лівих українських есерів, 47 більшовиків та 5 лівих українських соціал-демократів [6, 59]. Таким чином, II-й Всеукраїнський з'їзд Рад створив фактично єдиний фронт всіх лівих революційних сил та партій, що мало важливе значення для подальшої боротьби вже за Радянську владу в Україні.

Політична ситуація ще більше ускладнилася, коли 29 квітня 1918 р. був здійснений державний переворот, який привів до влади гетьмана П. Скоропадського. Українська держава П. Скоропадського — це друга за формою і змістом українська державність періоду національної революції. Але в цій державі зберігався фактично старий буржуазно-поміщицький лад, що не відповідало нагальним потребам національної та соціальної революції. Тому не випадково, що майже весь табір української революційної демократії, особливо її ліві соціалістичні партії, рішуче виступили проти гетьманату.

Так, проти нової гетьманської влади висловився II-й Всеукраїнський селянський з'їзд, який відбувся нелегально 8-10 травня 1918 р. під Києвом. З'їзд висловив рішучий протест проти німецької окупаційної влади і контрреволюційної влади гетьманщини, яка, як вказав з'їзд, підтримується лише невеликою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до всіх здобутків української революції. З'їзд закликав всіх селян до збройної боротьби «проти контрреволюції» [6, 62].

Майже водночасно з селянським 13-14 травня 1918 р. відбувся також теж нелегально II-й Всеукраїнський робітничий з'їзд у Києві. З'їзд також вирішив вести рішучу боротьбу з гетьманською владою за відродження УНР, за збереження соціальних завоювань української революції [6, 62]. Разом з тим, враховуючи нову політичну ситуацію, з'їзд вперше, але рішуче висловився за цілковиту державну самостійність України.

Полівіння найширших українських трудящих мас прямо позначилося і на подальшому полівінні українських соціалістичних партій. Так, 14 травня 1918 р. відбувся нелегальний V-й з'їзд УСДРП. В рішеннях з'їзду держав-

ний переворот Скоропадського кваліфікувався як антиреволюційний і визначалися заходи, спрямовані на боротьбу проти гетьманського уряду [14, 18; 7, 115].

13-16 травня 1918 р. відбувся також нелегально черговий з'їзд УПСР. Обговорення нової тактики стосовно нової політичної ситуації, викликало бурхливі дебати, що привело до розколу партії на дві частини. Праве крило вважало революцію закінченою і висловлювалось за співробітництво з гетьманським урядом.

Ліве крило, яке значно переважало, закликала партію піти в підпілля, щоб очолити збройну боротьбу всього українського народу проти гетьманату і німецьких окупантів. До складу нового ЦК партії було обрано майже виключно представників лівих есерів. Скориставшись цим, нове керівництво оголосило про розпуск всіх місцевих організацій і перевело всю партію на нелегальне становище. Ліві українські есери згуртувалися навколо тижневика «Боротьба», а вся партія лівих стала трохи пізніше називатися партією «боротьбистів». На чолі партії «боротьбистів» були такі досить відомі і дуже впливові у національному таборі політичні діячі і лідери, як Г.Гринько, В.Блакитний, П.Любченко, О.Шумський та інші [15, 132-133].

Створення самостійної партії лівих українських есерів «боротьбистів» мало велике значення для подальшого розвитку української революції, але тепер вже в соціалістичному напрямку.

Проти нової влади виступили також російські ліві есери, меншовики-інтернаціоналісти, а також і більшовики. Слід сказати, що на початку липня 1918 р. у Москві відбувся I-й (установчий) з'їзд Компартії України, який завершив тривалу і складну роботу з об'єднання всіх більшовицьких організацій краю в єдину Компартію — КП(б)У. До речі, на ньому частка лівих українських соціал-демократів, яка і раніше тісно співпрацювала з більшовиками, увійшла до складу КП(б)У [16, 15-16].

На міцній хвилі широкого повстанського руху з середини листопада до середини грудня 1918 р. Директорія отримала блискучу перемогу над гетьманською владою. Директорія була новою, третьою формою української державності. На відміну від гетьманату це була українська соціалістична влада, бо вона представляла усі українські дійсно революційні соціалістичні партії, а уряд складався майже цілком із соціалістів.

Але дуже швидко виявилось, що сама Директорія перебуває в глибокій кризі, що всередині неї виникло два табори. Так, одні наполягали на негайному здійсненні соціальних перетворень в соціалістичному, радянському дусі. Інші — були проти і відстоювали збереження існуючого становища, парламентаризму в країні.

Всередині українських соціалістичних партій теж стався розкол: ліві українські есери (боротьбисти) і ліві українські соціал-демократи рішуче відмежовувалися від правих і боролися за подальший розвиток української революції вже в соціалістичному дусі і встановленню Радянської влади в Україні.

Так, 9-12 січня 1919 р. у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП. Вже з першого дня роботи його учасники розкололися на дві частини: тих, хто був прихильником радянської форми влади і тих, хто продовжував захищати засади парламентаризму. Ліві відстоювали створення «незалеж-

ної української соціалістичної республіки з владою Рад та організацією всього господарства на соціалістичній основі». Права, навпаки, виступали проти цього і відстоювали засади демократії та парламентаризму. Більшість делегатів з'їзду висловилися за проведення поміркованої політики [17, 45-50].

Тоді ліві українські соціал-демократи покинули з'їзд і створили свою окрему партію — УСДРП (незалежників). Нову партію очолили відомі політичні діячі М.Ткаченко, А.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, А.Річицький, М.Авдієнко, М.Яворський та інші. Нова партія чітко трималася радянської форми влади — «За робітничо-селянську владу Рад», але в національно-державному питанні виступала за самостійну Україну: «незалежну самостійну Українську Соціалістичну Республіку» [17, 32-54]. Тобто незалежники зайняли позиції українського націонал-комунізму. Разом з тим вони відкидали ідею диктатури пролетаріату і наполягали на владі всіх трударів.

На позиції націонал-комунізму переходили і ліві угруповання з УПСР. Так, 28 січня 1919 р. у Києві відбувся з'їзд українських есерів центральної течії. З'їзд відзначив, що тепер українська революція з національно-політичної розвинулася у соціальну, тобто соціалістичну революцію. Тому з'їзд проголосив про необхідність переходу влади до рук класових органів влади — Рад робітничих та селянських депутатів. Але партія і тепер відстоювала суверенітет України [6, 70].

Ліві українські есери — УПСР (боротьбисти) також виступали за встановлення радянської влади, влади трудящих, за подальший розвиток тепер вже соціальної, тобто соціалістичної революції в Україні, але також відстоювала її незалежність [6, 70].

Всі ці фактори разом взяті і дозволили більшовикам встановити в другий раз Радянську владу в Україні, яку назвали «УСРР». В умовах нової перемоги соціалістичної революції продовжувалось невпинне зсування вліво українських соціалістичних партій.

Так, на початку березня 1919 р. у Харкові відбувся V з'їзд УПСР, на якому остаточно завершився розкол між лівими та правими українськими есерами. Ліві есери, які значно переважали, оголосили з'їзд установчим, який створив фактично нову партію, яка була названа Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів). Боротьбисти визнавали тепер «комуністичний характер сучасної революції», Радянську владу і спільні дії з більшовиками [18, 19 березня].

В ці ж самі дні відбувався III з'їзд Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР), який теж завершився розколом між лівими і правими. Ліві есери створили фактично нову партію, яка звалася тепер УПЛСР (борьбистів). Борьбисти також визнавали тепер комуністичну мету, Радянську владу і діяли разом з більшовиками. Лідерами нової партії були В.Качинський, Н.Алексеев, Є.Терлецький. Разом з тим, боротьбисти, як і боротьбисти, замість гасла диктатури пролетаріату висували гасло диктатури трудящих класів [19, 1-3].

Друга українська радянська влада припустила прикрі помилки, розпочавши форсовано політику «воєнного комунізму», колективізацію селян, злощасну продрозкладку тощо, що визвало масові збройні виступи проти неї широких селянських мас в країні.

Навесні-влітку 1919 р. політична ситуація в Україні знову, в котрий раз, круто змінилася. В цей період більша частина країни була захоплена білогвардійською армією генерала А. Денікіна, який переслідував мету відновити дореволюційні буржуазно-поміщицькі порядки, відродити російську імперію, ліквідувати всі завоювання українського народу, національної та соціальної революцій.

Денікінщина була головною, самою смертельною загрозою як для української, так і для загальноросійської революцій. Тому не випадково, що саме в цей час йшло форсоване зсування всіх українських соціалістичних партій вліво, перехід їх на позиції націонал-комунізму.

Так, 6 серпня 1919 р. відбулось злиття УПСР (комуністів-боротьбистів) з лівою фракцією українських соціал-демократів «незалежних», які теж додержувалися прокомуністичної орієнтації. Ними була створена нова партія з дуже символічною назвою — Українська комуністична партія — скорочено — УКП (боротьбистів), що мало велике значення для всього українського національного руху [20, 2-5]. Це була дійсно масова, добре впливова серед українського народу партія. Лідерами нової партії були Г.Гринько, В.Блакитний, П.Любченко, І.Михайличенко, О.Шумський та інші [20, 2-5].

Друга частина лівих українських соціал-демократів ще восени цього року почала діяльність по створенню нової, вже під комуністичними гаслами, партії. I-й Установчий з'їзд відбувся в січні 1920 р. Українські соціал-демократи також створили нову партію з назвою «Українська комуністична партія» — УКП, яка була як вони казали, «справжньою національною компартією». Лідерами нової української комуністичної партії були М.Ткаченко, А.Річицький, Г.Лапчинський, В.Шахрай та інші [21, 3-21].

Якщо УКП була поки що не дуже багаточисельна і нараховувала десь приблизно 500-600 чол., то УКП(б) і боротьбисти були дійсно масовими, дуже впливовими українськими партіями. Так, партія комуністів-боротьбистів нараховувала на початку 1920 р. 15 тис. чоловік, а партія боротьбистів — 7700 чоловік [6, 80, 82, 83].

Отже протягом 1919 — початку 1920 рр. майже всі українські соціалістичні партії трансформувалися в українські націонал-комуністичні партії, за якими йшла абсолютна більшість українського трудового люду. Таким чином, українська революція, яка спочатку була за характером і змістом національно-демократичною, під впливом революційних подій все більше і більше трансформувалась в українську соціалістичну революцію, яка визнавала цілком радянську владу, але відстоювала, як і раніше, гасло «незалежної України».

Український трудящий народ піднявся на активну збройну боротьбу проти денікінщини. Знову по всій Україні запала повстанський рух, на чолі якого стояли більшовики, боротьбисти, боротьбисти, махновці та інші революційні сили та партії. Саме в цей період різкого посилення національної і соціальної боротьби проти білої контрреволюції, відбулося майже повне злиття цих двох революцій — національної і соціальної — в єдину дійсно народно-соціалістичну революцію. Саме в цей період відбулося нове, ще більш тісніше зближення комуністів-більшовиків з українськими комуністами-боротьбистами і боротьбистами, між якими виник фактичний політичний блок.

Остаточне погодження між цими партіями відбулося в грудні 1919 р. на базі резолюції більшовиків «Про Радянську владу в Україні». Більшовики підкреслювали, що цілком і беззастережно «визнають самостійність України», а національний табір, цілком погоджуючись з цим, в свою чергу, визнавав остаточно Україну «соціалістичною, радянською» [22, 334-335, 370-371].

Так фактично завершилось злиття української тепер вже національно-соціалістичної революції з загальнорос-

ійською соціалістичною революцією в єдину за характером та змістом соціалістичну революцію, яка завершилася блискучою перемогою у 1920 році в Україні. Тому зовсім не випадково, що а саме в цьому ж 1920 році спочатку у березні «самоліквідувалася» УКП(б), а потім у липні саморозпустилася і УПЛСР (борбистів) і увійшли вони до КП(б)У. Тільки незначні кола українського табору продовжували боротьбу за демократичну владу проти соціалістичної радянської влади в Україні.

Література:

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія — Київ. 1997. — 416 с.
2. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.) — Київ. 1999. — 508 с.
3. Перемога Великої Жовтневої революції на Україні. У 2-х т. Т.1. — Київ. 1967. — 392с.
4. Історія України. Навчальний посібник — Київ. 1997. — 423с.
5. Українська державність у ХХ столітті — Київ. 1996. — 436 с.
6. Ветров Р.І. Політичні партії України на початку ХХ століття (1900-1925 рр.) — Дніпродзержинськ. 1997. — 111с.
7. Курас І.Ф. Повчальний урок історії. (Ідейно-політичне банкрутство УСДРП). — Київ. 1986. — 185с.
8. «Робітнича газета». 1917.
9. «Боротьба» (Київ). 1917.
10. Ветров Р.И., Черненко А.М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине (март — декабрь 1917 г.) — Днепропетровск. 1983. — 61с.
11. Протоколы I-го съезда партии левых социалистов-революционеров (интернационалистов) — М. 1918. —216с.
12. Ветров Р.И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине — Харьков. 1983. — 145с.
13. Буценко А. О расколе УСДРП (1917-1918 гг.) — // Летопись революции. 1923. №4. с.129-132.
14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. У 4-х т. — Відень. 1922. Т.3.
15. Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине — Киев. 1978.
16. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Протоколы — Киев. 1988.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. Т.4.
18. «Боротьба». 1919. 19 березня.
19. Резолюция III-го съезда Украинской партии левых социалистов-революционеров (борбистов) — Киев. 1919.
20. Об'єднання українських комуністичних сил (злиття УПСР (комуністів) з УСДРП (незалежних-лівих) — Київ. 1920.
21. Програма Української Комуністичної партії, ухвалена Першим Установчим з'їздом УКП. 22-25 січня 1920 р. — Вінниця. 1920.
22. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 39.

**О. В. МИХАЙЛЮК
ПРО СТАН СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ
РЕВОЛЮЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ВІЙНИ**

Проблема кризи радянської та «пострадянської» історичної науки, заміни старих міфів новими тощо вже неодноразово підіймалася в літературі. Щодо періоду розвитку історіографії, який настав після «перебудови» та розпаду СРСР існують два, здавалось би, протилежні судження: з одного боку, відкрилися шляхи для більш об'єктивного висвітлення історії, застосування нових методологічних підходів і т.д., з іншого боку він розцінюється як період кризи в історичній науці. Ні та, ні інша думка, на мій погляд, не є вичерпною, хоча й обидві по своєму справедливі. Кризові явища в історичній науці СРСР, які почали проявляти себе ще в 80-ті роки, на початку 90-х років вилилися в справжню кризу, яка особливо глибоко позначилась на історії ХХ століття, стан якої можна було визначити як методологічну і теоретичну розгубленість. Це визнавали і визнають колишні радянські, а тепер українські і російські історики, на це вказують і західні спеціалісти. Більш того, саму кризу одні трактують як кризу офіційної ідеології і офіційної історіографії, другі — як кризу масової історичної свідомості, треті як період пошуку нових підходів, постановки нових питань, четверті — як незворотні і невідхильні зміни тощо. Дослідники з різних позицій вказують на такі недоліки сучасної української історичної науки, як провінціалізм досліджень, міфотворення, ненаукові на шарування та запозичення, висування на перший план ідеологічних орієнтацій і відповідний «відбір» матеріалів (фактів, аргументів) з історії, переважання в новітніх публікаціях національно-політичних проблем державотворення, крен у бік націоналістських побудов, непомітна, але фатальна підміна критичного переосмислення історії, перетворення критики вчорашніх цінностей в апологетику позавчорашніх, однобічне вихваляння опонентів більшовизму тощо, аж до цілеспрямованого удару на справжню українську історичну науку та спалаху параісторичної фантастики [див. 13, 19, 26, 30, 31, 33, 34, 35 та ін.]. В масовій свідомості формується скептично-іронічне ставлення до історії як науки, і в цьому є й доля вини професійних істориків. Критика історичної науки часом набуває надмірних розмірів, що навіть викликає підозру в умисній дискредитації історичної науки, нав'язуванні думки про неможливість об'єктивної історії взагалі.

Разом з тим більшість дослідників кризи історичної науки розглядають як кризу росту. Криза будь-якої діючої системи є однією з фаз її поступальної ходи, — зазначає О.П.Рєєнт [31]. Криза росту історичної науки знаходить своє відображення в суттєвому зламі стереотипів, в глибокій трансформації дослідницьких методів і наукових підходів. Аналізуючи стан сучасної пострадянської історіографії дослідники роблять висновок, що з середини 90-х років почався її вихід з кризи, вважають, що розпочався новий період в українській і російській історіографії, коли офіційна ідеологія й методологія вже не мають такого впливу як раніше [див. 26. С. 152] (хоча, додамо від себе, щодо української історичної науки це все ще дещо проблематично). В.П.Булдаков від імені ряду російських істориків на міжнародному колоквіумі цілком справедливо протестував проти виказувань щодо кризи в російській історичній науці [1. С. 59]. Таким чином, можна зробити висновок, що методологічна криза, в тому вигляді, в якому його переживала радянська історична наука, в якійсь мірі переборена, та це не знімає питання про кризу сучасної історичної науки і науки взагалі. Можна навіть сказати, що ця криза набула нової форми.

Кризу в сучасній історичній науці можна визначити і як кризу самоідентифікації. Звичне й визначене розуміння основних соціально-психоло-

*Михайлюк Олександр
Володимирович —
докторант кафедри
української історії та
етнополітики
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук*

гічних понять «Ми» й «Вони» з їх історичними коренями виявилися якщо не перевернутим «з точністю до навпаки», то, принаймні, досить розмитим. Відбувається напружений пошук історичної самоідентифікації. Про це говорять навіть назви робіт та дискусій: «Україна: шлях до себе», «Україна і Європа: національне відродження в ціннісному контексті цивілізації», «Україна між Сходом і Заходом» тощо. Реальністю є також те, що часто люди, навіть професійні історики, що живуть в один час і в одні місці, належать до одного кола і покоління, живуть «у різних історіях». Тобто вони живуть у розколотій культурі, по різному себе історично ідентифікують, хоча виходять із одних і тих самих історичних фактів.

Історичне пізнання займає в кожній конкретній культурі особливе місце, оскільки воно постає в якості обґрунтування окремоті, «самості» культури, її самоідентифікації [докладніше див. 23]. Оскільки історичні знання є обґрунтуванням культури, вони завжди ціннісно орієнтовані. Історичні знання включені в систему політичної і правової аргументації. Різні політичні сили розглядають історію частіше усього лише як засіб обґрунтування і виправдання своєї нинішньої політики. В силу цього історичні знання виявилися в тісному зв'язку з ідеологією і навіть в залежності від неї. В свою чергу, вони можуть впливати на політику й ідеологію. Історична наука у всі часи була пов'язана з політикою, являлась сферою, в якій реалізовувалися на історичному матеріалі різні політичні інтереси та прагнення.

Можна з певністю стверджувати, що жодна тема не викликала такої напруженої уваги дослідників, і вітчизняних, і зарубіжних, як тема революції в Російській імперії. Історія революції вже давно стала свого роду міфологією, котра (зі знаком «плюс» чи «мінус» — від цього природа міфу не змінюється) постає однією з ключових віх у самосвідомості народу та використовується владою для обґрунтування та виправдання своєї політики.

В цьому зв'язку актуально звучать і в наш час слова М.М.Бахтіна: «Акт пізнання амбівалентний: він умертвляючи народжує, знищуючи обновляє, знижуючи піднімає. Позитивний полюс відпає. Сучасному пізнанню властива тенденція до спрощення і збідніння світу, до викриття його складності і повноти (він менший, бідніший і простіший, ніж ви думали) і — головне — до його умертвіння. Зробити його практично зручним предметом споживання (включаючи в нього і самого споживачого). Ігнорування всього того, що не може бути спожите (і насамперед його свободи-незавершеності та його індивідуальності). Дегероїзуюча лакейська тенденція пізнання (це — не готичне зниження, що відроджує). Відрив тих, хто пізнає від народних коренів. Народ і лакеї. Навіть перемогу народної революції вони насамперед використовують для опльовування (минулого), механізації, нігілістичних знижень, збідненн і спрощень світу та ін.» [2. С. 160].

Особливої актуальності цій тематичі надає те, що можна провести прями аналогії між революційним періодом початку ХХ ст. і сьогоденням. Проведення аналогій між процесами революційного періоду та сьогоденнього часу, обґрунтування актуальності дослідження усвідомлення уроків історії в побудові сьогоденньої держави, спробами запозичення досвіду того часу тощо присутнє майже в кожному дослідженні з цієї тематики. З одного

боку, те, що сучасним історикам довелося жити в такі ж переломні часи, як і на початку століття, дозволяє їм краще зрозуміти, «на власній шкірі» відчути всю складність та суперечливість таких періодів. Але, з іншого боку, всякі аналогії, як відомо, «шкунтильгають». Свідоме чи неусвідомлене проведення таких аналогій накладає відбиток на сприйняття подій того часу, вносить суб'єктивізм в дослідження. Воно може також стати засобом здійснення певного тиску на дослідника. «Не можна забувати і того, що сьогодні ми живемо в епоху, яка має надзвичайно багато спільного з роками революційного зламу початку ХХ століття. Це і відкриває нові дослідницькі можливості, і накладає особливу дослідницьку відповідальність,» пише В.П.Волобуєв [див. 29. С. 4]. Більше того, як зазначають В.Ткаченко та О.Реєнт, «нинішня ситуація в Україні, яка приховує в собі загрозу соціального вибуху, ставить перед дослідниками проблему моральної відповідальності за наукову достовірність у висвітленні ними історичних процесів» [36. С. 11]. А тому «сумлінні дослідники й люди, яким не байдужі загальнонаціональні інтереси, мусять визначитися у ставленні до цих подій. І не декларативно, а на основі ґрунтового концептуального їх осмислення. Це необхідно задля громадянського консенсусу й національної консолідації, вироблення відповідної стратегії і тактики досягнення суспільної злагоди. Нині першочерговим завданням є прийняття науково виваженої концепції трактування Української революції — об'єктивної і спрямованої в русло розбудови держави», — пишуть В.Кремень і В.Ткаченко [19. С. 111-112]. Що ж, логіка «залізна». Та такі настанови, якими б «благими намірами» не були викликані, на мою думку, здійснюють певний моральний тиск на науковців і не сприяють широті, сміливості та об'єктивності досліджень.

Не можна не бачити, що поки ще надзвичайно важко, мабуть, навіть неможливо вивчати хід революції, повністю відмежувавшись від нашого ставлення до політичних сил, які діяли на початку ХХ ст. Історія революції ще не стала для нас в дійсному значенні слова минулим, ми по суті ще не можемо дивитися на неї із дійсного майбутнього — тобто із іншої, «нovoї» історичної епохи, що настає тоді, коли підсумки попередньої так чи інакше підбиті, і про них дійсно можна судити неупереджено. Історія революції сучасними дослідниками фактично пишеться «з точки зору» тих чи інших політичних сил, які діяли в сам період революції [16. С. 9-10]. З іншого боку, реалії початку ХХ ст. нерідко підмінюються критеріями сьогоденнього дня. Безумовно, — відзначають В.Кремень та В.Ткаченко, — що кожна партія чи виборчий блок намагатиметься трактувати події 1917-1920 рр., виходячи із кон'юнктури політичної боротьби, «викриваючи» своїх супротивників та їхніх ідейних попередників часів революції аж до звинувачень у зраді національних інтересів. Сама логіка політичного протиборства об'єктивно переносить ставлення до революційних подій тих років у епіцентр ідеологічної полеміки різних партій і виборчих блоків. Тут, як показує досвід попередніх років і рівень нашої політичної культури, є загроза викривлення історичних подій на користь вузькопартійних інтересів. [19. С. 112-113]

За словами Х.Гадамера, сучасний історик не може переселитися в досліджувану ним епоху, не може влізти в шкіру автора досліджуваного ним тексту. Розуміння істо-

риками інтенцій (намірів) минулого відбувається в контексті і традиціях їхнього часу, що унеможливає адекватне відображення того, що було [див. 8]. Кожне покоління сприймає та інтерпретує минуле на базі своїх концепцій, цінностей, світогляду, котрі визначають його ставлення до навколишнього світу. Зміни в нашому сприйнятті та інтерпретації минулого відбуваються не лише з-за суто суб'єктивних моментів (змін в менталітеті кожного покоління), але й через більш суттєві причини. Не лише минуле впливає на сучасність та майбутнє, а подальший перебіг подій — на розуміння характеру та значень подій минулого. Послідуочий розвиток впливає на визначення характеру минулого. При цьому нові інтерпретації та оцінки часто виникають не стільки на базі нових знань, скільки внаслідок переосмислення, вивертання «навиворіт» старих. Зміни в нашому сприйнятті минулого набувають особливо яскравих, драматичних форм по відношенню до революції, котра являється, чи, у всякому разі, сприймається як переломний момент розвитку історичного процесу. Процес переоцінки революції 1917 р. відбувається в період нового й не менш різкого перелому в історичному розвитку. Викликаний цим зламом психологічний шок виявився особливо сильним для всього суспільства, включаючи й істориків.

До періоду революції та громадянської війни завжди був підвищений інтерес істориків. Ще на початку 80-х років академік І.І.Мінц підрахував, що лише за роки радянської влади в СРСР з цієї тематики було опубліковано більше 14 тис. книг, брошур, статей [21. С. 103]. За підрахунками В.Ф.Солдатенка, починаючи з 1992 р. в Україні здійснено захист близько шести десятків докторських і кандидатських дисертацій, видано близько трьох десятків спеціальних монографій, кілька десятків статей і розділів у колективних працях, у яких досліджується період 1917-1920 рр. [33] Якщо прослідкувати розвиток вітчизняної історіографії революції та громадянської війни, то не важко помітити, що в різні історичні періоди інтереси дослідників зосереджувались на різних аспектах цієї проблеми. В роки радянської влади — це діяльність комуністичної партії та радянських органів; в період «перебудови» — переоцінка цінностей, заповнення «білих плям», пошуки «світлого минулого» і т.ін.; становлення державної незалежності України підвищило інтерес до проблем національного державотворення, викликало до життя концепцію «української революції». В рамках такого підходу в 90-і роки з'являються десятки дисертацій і монографій, сотні статей. Мотиви тут цілком зрозумілі.

Виникнення нових державних утворень вимагає їх легітимізації, пошуків «героїчного періоду» з якого починається їх історія, який би обґрунтував посягання нової влади, її міфологічного обґрунтування, надання їй якогось сакрального змісту. Знову історія набуває телеологічного напрямку, на цей раз — здобуття державної незалежності. В цьому плані активна розробка та експлуатація міфів стосовно періоду революції та громадянської війни, поряд з іншими міфологемами, постає цілком зрозумілою та закономірною.

Можливо, дещо категорично, але, на наш погляд, досить справедливо заступник голови Наукової ради РАН «Історія революцій в Росії» В.П.Булдаков написав, що література останніх десятиліть, яка присвячена революції, по

суті є не історіографія, а форма самоутвердження самої революції чи ж форма її неприйняття [6. С. 6-7]. Тобто домінують намагання виправдати чи осудити революцію. Це стосується не лише Росії, а й історіографії революції та громадянської війни всього «пострадянського простору». Та сучасна українська історіографія революції та громадянської війни являє собою не так спробу осудити, чи виправдати революцію, як спробу вкласти в неї свій власний, не стільки їй притаманний, скільки бажаний зміст. «Історія української революції та громадянської війни, як і українська історія в цілому, незважаючи на радикальні зрушення в її вивченні впродовж останніх років, у цілому залишається історією міфів, що покликані передусім сьогоденні, утилітарні інтереси їх творців та адептів,» — досить справедливо, хоча й різко заявляє Д.Б.Яневський [43. С. 115].

Мислення історика, незалежно від того, хоче він того чи ні, усвідомлює чи ні, завжди концептуальне, в історичному пізнанні важливу роль відіграють передумовні знання, культурно-ціннісні настанови та світоглядні орієнтири. Обирати за основу ту чи іншу концепцію — це право дослідника, і це не може впливати на оцінку його професійності. Але від вибору концепції значною мірою залежать результати історичного дослідження. Концепція «української революції», яка останнім часом стала домінуючою в українській історіографії революції та громадянської війни, обґрунтована в ряді праць провідних українських науковців і довела свою життєздатність. Вона намагається подолати такі вади української історіографії, як упереджене ставлення до самого терміну «революція» та соціальної проблематики, проголошення єдиної і абсолютною цінністю незалежної держави, апологетика діяльності П.Скоропадського, С.Петлюри тощо. І тут треба віддати належне зусиллям провідних українських істориків — В.Ф.Верстюка, В.Волковинського, В.Ф.Солдатенка, О.П.Реєнта та ін. — завдяки яким на нинішній час ці вади вже в якійсь мірі подолані, а концепція «української революції» стає дійсно науковою. Та віддаючи належне здобуткам сучасної української історіографії, досягнутих в рамках даної концепції, не можна все ж не бачити, що концепція «української революції» в багатьох випадках якщо й не «не спрацьовує», то, принаймні, «не допрацьовує».

Досить важливого значення надається в сучасній українській історіографії питанню визначення революційних подій чи то як «національно-визвольних змагань», чи то як «української революції». Як на мій погляд, сама постановка цього питання досить штучна і викликана не стільки аналізом існуючих на той час реалій, скільки перенесенням сьогоденних позицій та симпатій авторів на минуле. Слід віддати належне, що концепція «української революції», використовуючи сам термін «революція», проявляючи інтерес до діяльності лівих партій, акцентує більшу увагу на соціальному аспекті подій, на протизвагу «національно-визвольним змаганням», котрі ставлять на перше місце національну проблематику та державотворення. Та поєднує їх розуміння революції, яке ґрунтується на центральній ролі в історичному процесі того часу національних інтересів України. Сам поділ на «державників» та «народників» дещо штучний як для історіографії, на що вже вказували дослідники [див. 14, 25 та ін.], так і для політики того часу. Сам термін «українська революція»,

як і «національно-визвольні змагання», «національно-демократична революція» тощо, мають умовний і тому дещо штучний характер. Адже будь-які визначення це, перш за все, обмеження. Це всього лише поняття, ідеально-типові конструкції за М.Вебером, котрі в тій чи іншій мірі відображають та пояснюють реальність, але не сама реальність. І коли термін береться в лапки або з додатком «так звана», то справа тут не стільки в запереченні, «подвійному відмежуванні», за словами В.Ф.Солдатенка [35. С. 17], хоча й це іноді має місце, а у визнанні його умовності. Наприклад, укладачів збірника статей М.Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть» важко запідозрити в негативно-му ставленні до цього феномену, але й вони сам термін «українська революція» беруть у лапки та ще й з додатком «так звана» [11. С. 238]. Та й сам термін «революція» можна трактувати по-різному: чи як «локомотив історії», чи як «соціальну катастрофу», «безвідповідальний експеримент», «авантюру», «переворот» (адже сам термін «революція» походить від пізньолатинського *revolutio* — поворот, переворот), аномальне явище, що перериває природну еволюцію й призводить до невиправданих жертв; чи як засіб регенерації культури [15. С. 55-56], чи як поворот, повернення до «до-часового акту креації» [10. С. 69]; чи як, на відміну від бунту, свідомі, цілеспрямовані перетворення, чи як, за М.Бердяєвим, стихію [див. 3, 4] і т.п.

Якщо зупинитися на термінології, то слід відзначити, що незаслужено важливого, навіть політичного значення зараз набуває суто граматична проблема вживання прийменника «в» чи «на» стосовно України. На мою думку прийменник «в» більш прийнятний до чогось визначеного, конкретного, того, що має певні кордони, як то «в УНР», «в Українській державі», «в УРСР», «в Україні» (після 1991 р.) тощо. Коли ж ми маємо справу з чимсь більш широким, не визначеним в певних межах, коли ці межі часто змінюються протягом періоду, що розглядається, то тут більш прийнятний прийменник «на»: «на Русі», «на Україні» — коли ми маємо на увазі Русь і Україну не як певне державне утворення в чітко визначених кордонах, а «взагалі». Щодо всього періоду революційних подій, на мій погляд, більш прийнятне вживання прийменника «на». Наприклад, коли говориться «в Україні» стосовно періоду від I Універсалу Центральної Ради до жовтня 1917 р., що мається на увазі: 9 губерній визначених в рамках своєї компетенції Центральною Радою, чи 5 губерній визначених Тимчасовим урядом, чи всі землі, заселені етнічними українцями, включаючи й ті, що входили до складу Австро-Угорської імперії, чи навіть Кубань, як вважали деякі діячі того періоду?

Отже, справа не в термінології, а в концепції. Концепція «української революції» дійсно відображає певне явище, яке мало місце в історії. В цьому розумінні його використовує В.Ф.Солдатенко та інші дослідники. Якщо взяти до уваги те, що революція була підготовлена інтелігенцією, в значній мірі спровокована інтелігенцією, про що писали вже автори збірника «Віхи», і на перших порах керувана інтелігенцією, то, в якійсь мірі, є підстави називати революційні події на Україні «українською революцією», оскільки значне угруповання української інтелігенції та напівінтелігенції, котре мало певні національно-політичні цілі та програми, взяло в ній активну участь і

намагалось керувати нею. Український рух складала і представляли, головним чином, «національно-свідома» інтелігенція і так звана «напівінтелігенція» (це визнають сучасні дослідники [див. 19. С. 108-109]), котрі, слід віддати їм належне, виявили в цей період значно більшу активність, згуртованість, цілеспрямованість, ніж російська інтелігенція в цілому. Дійсно, реально існувала платформа, на якій організувалися досить численні політичні сили, підтримувані масами населення, які відповідно мислили і діяли, справляли неабиякий вплив на перебіг подій і в регіоні і на загальноросійський революційний процес в цілому [35. С. 5]. З таким розумінням можна погодитися, але не можна в його рамки втиснути весь революційний процес на Україні, котрий не можна редуціювати до національно-визвольних змагань. Ставити на перше місце національні інтереси України — це значить необ'єктивно відобразити історію. Сам феномен «української революції» можна розглядати лише в загальному контексті революційного процесу в Російській імперії, як його невід'ємну складову.

Тут, на мій погляд, має сенс повернутися до давно всіма (та не завжди справедливо) засудженого принципу партійності. При запереченні принципу партійності як ненаукового на словах, у роботах багатьох істориків чітко простежується визначена партійність, тенденція з тих або інших позицій судити історію. Під прикриттям заперечення партійності проводяться домінуючі на сьогодні ліберальні чи національно-демократичні погляди. Відкрите визнання ціннісних настанов, партійності принаймні чесніше, ніж їх заперечення на словах при фактичній наявності. Р.Пайпс, наприклад, відкрито заявляє про свою партійність, яку він визначає як ліберально-консервативну [24. Ч. I. С. 5] — і це аж ніяк не впливає на його професійність, ми ж свої погляди часто сором'язливо замовчуємо. В цьому плані заслуговують принаймні на повагу ті дослідники, які відкрито визнають свої політичні уподобання. Характерною рисою перших публікацій з історії революційних подій є втілення партійного підходу, який пізніше стане переважаючим як для вітчизняної, так і діаспорної історіографії. Сучасна українська історіографія революції та громадянської війни в своїй переважній більшості теж є породженням певної партійності, а саме національної в усіх її різновидах — від консервативної до соціалістичної. І тут концепція «української революції» має багато спільного з концепцією «соціалістичної революції». Самі ці терміни заздалегідь передбачають оцінний характер. Як і в свій час радянська історіографія з її концепцією «соціалістичної революції», концепції «визвольних змагань» чи «української революції» однобоко і тенденційно викривлюють її зміст, вносять необ'єктивність.

Розуміння революції та громадянської війни, яке ґрунтується на центральній ролі в історичному процесі того часу національних інтересів України було досить таки механічно перенесене з середовища діаспори (як і багато чого іншого в суспільно-політичному житті сучасної України). Українська зарубіжна історіографія, засновниками якої були самі учасники революційних подій, лідери «української революції», з самого початку зосередилися на національно-визвольній проблематиці. При цьому, звичайно ж, проявляли суб'єктивізм та заангажованість. Вони не могли бути безсторонніми, неупередженими у викладенні подій, намагались показати, перш за все, діяльність

своїх партій та урядів, обґрунтувати та виправдати їх політику. Інші сили та партії виставлялися в критичному плані. Не дивлячись на певну односторонність, це був також літопис подій, написаний їх учасниками, причому переможеними. Він має розглядатися скоріше як історичне першоджерело, а не як історіографія. Сформовані підходи виявились значною мірою такими, що втілили майже весь спектр можливих варіацій, породжуваних партійними позиціями дослідників. Точка зору революціонерів та контрреволюціонерів, дійсно, менш за все продуктивна, про революцію не можна судити по її самосвідомості, як писав К.Маркс. Такий підхід має своє право на існування, але повинен розглядатися лише в загальному контексті історичних свідчень та джерел, порівнюватися з іншими позиціями та підходами, доповнюватися іншими свідченнями, тобто повинна враховуватись також інша точка зору. До всього слід додати ще й атмосферу діаспори з її *resentimentom*, відчуттям гіркоти поразки, гострим несприйняттям існуючого на історичній батьківщині режиму, і т.ін. Звичайно, все це не сприяло об'єктивності та професійності історичних досліджень. Аналіз пізніших публікацій, відзначає В.Ф.Солдатенко, незаперечно доводить, що якихось нових принципових підходів історики не виробили. За рідкісними, і то незначними винятками, здебільшого повторювались, або розвивались ті положення, оцінки, висновки, узагальнення, які були позначені, сформульовані у працях основоположників історіографії «української революції». Тобто, пізніші публікації, попри природну логіку розвитку будь-якої науки, виявлялись не кращими, а, як правило, гіршими, слабшими за своїх попередників, оскільки втрачали об'єктивність, науковість [35. С.5, 9]. Хоча історіографія діаспори, що в більшій мірі, ніж радянська, була пов'язана з світовим історіографічним процесом, має свої здобутки і їх ніяк не можна заперечувати. Широка публікація останнім часом в Україні здобутків західної та діаспорної історіографії безумовно збагачує вітчизняних істориків новими дослідницькими методами, сприяє включенню української історичної науки в світовий історіографічний процес і т.д. Але наробітки західної історіографії не завжди адекватні вітчизняній історії, вони часто сприймаються некритично і не завжди плідно використовуються українськими дослідниками.

Не можна не погодитися зі словами В.Ф.Солдатенка: «Історичні події, особливо такі критичні, суперечливі моменти як революції, слід аналізувати на тому рівні складності, якими вони були в реальності. Вільні чи невільні спрощення, чим би вони не мотивувалися, загрожують неминучим спотворенням досвіду минулого, а відтак — невірними оцінками і висновками» [34]. Реальне життя завжди складніше і багатше будь-яких умоглядних теоретичних побудов, реальна історія (тобто минуле, яке було таким, яким було і не залежить від наших уявлень про нього, а не інформація про нього чи її інтерпретації, що лише й можуть бути доступні дослідникам), як правило, не поміщається в концептуальні схеми, які історики змушені періодично переглядати. Революційний процес на Україні не втискується, не поміщається в рамки власне української революції. При всіх своїх особливостях, які також не можна не визнавати, в дуже значній, можна навіть сказати визначальній мірі, він залежав від розвитку революційно-

го процесу в Росії в цілому — це визнавали і самі творці концепції та активні діячі «української революції», і сучасні дослідники, які працюють в рамках даної концепції. «Українську революцію» слід розглядати лише в загальному контексті революційних подій, що відбувалися в Російській імперії. «У загальній мелодії російської революції українські нотки чутні були з самого початку», — цілком справедливо відзначає Я.Грицак [9. С. 112]. Але й не можна їх виривати з «загальної мелодії».

Війни між громадянами однієї держави, яка хоча й розпадається чи переживає трансформацію, революцію тощо, взагалі-то, прийнято називати громадянською війною. Деякі історики вбачають в діях білогвардійців та більшовиків фактор зовнішнього впливу, інтервенцію чи експансію щодо України. Як на мій погляд, термін «експансія» взагалі не може застосовуватись щодо громадянської війни. Чого варте вже одне словосполучення «українсько-більшовицька війна», котре широко зараз використовується не лише в публіцистиці, а й наукових працях і, що особливо прикро, в навчальній літературі. Це рівноцінно порівнянню «квадратного і зеленого», начеб-то не можна бути одночасно і українцем і більшовиком. Це стосується також і білогвардійського руху. До речі, Українська Галицька Армія в різні часи входила і до складу військ УНР, і до складу денікінських військ, і до складу Червоної Армії. А як тоді назвати війну між військами Центральної Ради чи Директорії та махновцями — «українсько-анархістською»? А бої між військами Директорії і прихильниками гетьмана П.Скоропадського? І чи були українцями більшість селян та міських обивателів, котрі не стали ні на той, ні на інший бік і були, по суті, щодо цієї війни сторонніми спостерігачами чи невинними жертвами? Чи може, власне українцями, слід називати лише незначну купку «національно свідомої» інтелігенції та напівінтелігенції, котра й створила саму концепцію «української революції» чи займалася «державотворенням»? — тут проблема переходить вже в іншу площину.

Необхідно не замикатися на вузькому регіональному чи національному рівні, а розглядати проблему на рівні більш широкому. На підтвердження своєї думки звернусь до авторитету А.Дж.Тойнбі: «Діючі сили історії не є національними, а витікають з більш загальних причин. Взяті в своєму приватному національному прояві, вони не можуть бути правильно зрозумілими, і тому їх треба розглядати лише в масштабах всієї спільноти» [38. С. 25-26]. Такою спільнотою, за А.Тойнбі, є локальна цивілізація, яка може бути раціонально осмисленим полем історичного дослідження в повному обсязі. Вона являє собою суспільство ширше (у просторі), ніж національна держава, що виступає як частковий вияв конкретної цивілізації. Отже, визначаючи предмет національної історії, необхідно з'ясувати її належність до тієї чи іншої цивілізації, до фази піднесення чи занепаду останньої. Такою спільнотою на той час була Російська імперія, в якій більшість сучасних дослідників, до думки яких я також преднююсь, вбачають окрему локальну цивілізацію.

Тут виникає питання про взаємозв'язок революційних подій на Сході (Великій, Наддніпрянській, російській Україні) й на Заході України. Лунають заклики розглядати їх як цілісне явище, подолати паралелізм у їх дослідженні. Але якщо дослідники, при всіх стараннях, не можуть уник-

нути паралелізму, то це скоріше говорить про те, що цей паралелізм дійсно мав місце в реальності. Державне утворення в Галичині — Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) — мала регіональний характер, а його оцінка в науковій літературі більш-менш усталена, — відзначають В.Кремень та В.Ткаченко [19. С. 112]. Українська культура виявилась гетерогенною, внутрішньо суперечливою: з одного боку «галичанство», що знаходиться в рамках католицької традиції і зазнало значних польських та австрійських впливів, орієнтоване на Захід; з іншого боку «східняцтво», що перебуває під домінуючим впливом православ'я, орієнтоване на Росію. Це справді дві різні культурні реальності, — визнає О.Забужко [39. С. 12]. Це визнавали і самі учасники революційних подій. Так, П.Скоропадський розділяв Україну «нашу» і «галицьку», стверджував, що «це дві різні країни», що вся культура, релігія, світогляд жителів Галичини зовсім інші. «Галичани ж хотіли представити Entente-е картину нібито єдиної України, що вкрай ворожа до ідеї Росії, причому в цій Україні найголовнішу роль грали б самі галичани. Наш народ цього не захоче ніколи» [32. С. 184-185].

Історики завжди, з тих чи інших підходів, виходячи зі свого розуміння, намагалися структурувати революційний процес, тобто надати йому якогось сенсу, можливо, зовсім йому не притаманного. «В рамках якої загальної парадигми вивчати ментальність різних шарів суспільства, чи може бути структурованим цей процес? — задається питанням В.П.Булдаков, — Якщо ми не зможемо його структурувати, то отримаємо моторошну, безглузду картину загального хаосу» [1. С. 60]. А навіщо, власне, структурувати? Бердяєвим, наприклад, революція розумілась, перш за все, як стихія, розпад органічного цілого, руйнування ієрархії, культури, руйнування космосу і відродження первісного хаосу [див. 3, 4]. Сучасні вчені нерідко віддають перевагу уявленню, згідно якому історичний розвиток розуміється як спонтанне становлення суспільних систем, що відбувається як підсумок індивідуально мотивованого, але виявляється як хаотичність соціальної поведінки. Поширена думка про можливість пояснення деяких історичних подій, у всякому разі тих, що розуміються як результати детермінованих і одночасно не випадкових процесів, за допомогою математичних теорій хаосу. [див. 40] Подібне розуміння розвитку лежить в основі аналогії, що провів відомий фізик І.Пригожин. «Випадок підштовхує те, що залишається від системи, на новий шлях розвитку, а після того як шлях (один з багатьох можливих) обрано, знову вступає в силу детермінізм, — і так до наступної точки біфуркації; Пригожин і Стенгерс дозволяють по новому поглянути на поняття революції» — відзначає О.Тоффлер в передмові до книги І.Пригожина та І.Стенгерс «Порядок из хаоса» [27].

Для українських політичних діячів революційного періоду та послідувочої історіографії (як, власне, свого часу і для радянської) характерні особливий пафос у сприйнятті та описі подій, надання їм, використовуючи термін М.М.Бахтіна, «офіційної серйозності». Але поведінка широких народних мас не зовсім втискується в той зміст, які вбачали в революційних подіях діячі того чи іншого політичного табору. Слід враховувати не лише позиції та діяльність політичних сил та партій, котрі були лише частиною (причому дуже незначною) народу і відігравали

хоча й важливу, але не завжди вирішальну роль, а й, в першу чергу, позицію та настрої широких народних мас, які, власне, і є українським народом. Тут постає проблема стихійності та свідомості в революції, яка потребує окремого розгляду. Лише вивчення неполітичного боку свідомості та поведінки «революційних» класів може сьогодні допомогти історичній науці позбутися тиску політичних стереотипів минулого та сучасного, — справедливо вважає В.П.Булдаков [7. С. 42]. (Хоча, додамо від себе, позбутися цього тиску все рівно, принаймні найближчим часом, не вдасться). Але такий підхід не «втискується» в концепцію «української революції». Різні суспільні шари, верстви та групи по-різному розуміли революційні події, вкладали в них свій зміст. Більш продуктивно було б розглядати революційні події на Україні не лише з точки зору «національних інтересів України» чи «української революції», яка, безумовно, теж має своє право на існування, а з урахуванням багатоперспективності бачення.

Революція в Росії вже в ході самих революційних подій стала розглядатися на рівні філософської рефлексії, осмислюватись в плані її культурного, релігійно-філософського, всесвітньо-історичного чи навіть космічного змісту та значення. В російській емігрантській релігійно-філософській літературі [Див.18] та історіографії ця тема стала однією з провідних. Радянська історіографія розглядала революцію в Росії як єдиний цілісний процес, визнаючи при цьому його особливості в регіонах. При всіх її недоліках, все ж не можна погодитися з думкою, що «історіографію т. зв. радянського періоду треба вивчати, як аналізують поширення ошуканчих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості — а також як підневільну, рабську працю» [13. С. 79]. Хоча, при бажанні завжди можна знайти підстави, щоб розповсюдити подібні характеристики на історіографію будь-якого періоду.

Дослідники відзначають, що останні сім-десять років були виключно благодатні для роздумів про долю Росії, її минуле, сучасність та майбутнє. Як ніколи в ціні історичні узагальнення, сміливі історіософські побудови, які так чи інакше торкаються проблеми революції. Це викликає навіть досить справедливі нарікання щодо відсутності запитів на справжні історичні знання та дійсну історіософію [див. напр.41]. «Часом здавалося, що серйозні історики намірено уникали постановки загальнотеоретичних питань про роль революцій в історії Росії, зумисне залишаючи історіософський простір філософам, що рефлектують, публіцистам, що відділились від науки, не говорячи вже про дилетантів, що расплодилось», пише В.П.Булдаков [7. С. 42]. Але так чи інакше, здобутки сучасної російської історіографії не лише в плані дослідження, а й осмислення революції та громадянської війни, досить значні, можна навіть сказати, що тут намітився справжній методологічний прорив. Цього не скажеш про українську історіографію (хоча й тут більше ніж достатньо своєї «історіософії» та «параісторичної фантастики»), зокрема про історіографію революції та громадянської війни. Відзначаючи зростаючий професіоналізм досліджень, не можна не помічати її недоліків. Більшість робіт з цієї тематики мають прикладний характер, пріоритет віддається фактам, а концептуальне осмислення їх відходить на другий план. Дослідження проблем революції та громадянської війни в сучасній українській історіографії, як правило, не виходять

за рамки політичної історії. Соціокультурні процеси рідко потрапляють в поле зору українських дослідників. Теоретико-методологічні та історіографічні праці завжди займали у вітчизняній історичній науці надзвичайно малий відсоток від загального числа здійснюваних досліджень. Фахівці вказують на те, що серед захищених протягом останнього десятиріччя дисертацій, за поодинокими винятками, немає таких, які присвячувалися б проблемам методологічного, концептуального пошуку, термінологічно-категоріальним питанням [32]. Останнім часом найбільш популярною тематикою досліджень з проблеми революції та громадянської війни стали «діяльність національних урядів (чи то партій)» в тому чи іншому напрямі. Не випадковим є також фактичний відхід в більшості досліджень від методологічних проблем, що по суті виявляється кон'юнктурністю, стихійним позитивізмом або національним міфотворенням. Мало хто з нинішніх молодих дослідників чітко усвідомлює, в якій методологічній ніші він працює, відзначає О.П.Реєнт [31]. Тут можна, в якійсь мірі, говорити і про звуженість проблематики, що визначається тенденціями, методологічним та концептуальним підходами, котрі взагалі характерні для сучасної української історіографії революції та громадянської війни. Окремі спроби історіософського аналізу, тобто спроби відійти від домінуючої тенденції, вирватися з поля дії інерції викликають навіть нарікання інших дослідників (див. критичні зауваження В.Ф.Солдатенка на працю О.П.Реєнта «Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів» (К., 1994) [35. С. 19-20]. Спроби історіософського аналізу революційних подій зроблені також в ряді праць, автором чи співавтором яких є В.М.Ткаченко [19, 36, 37 та ін.]. Можливо, сам термін «історіософський» тут не зовсім прийнятний. За словами М.Бердяєва «російська самобутня думка пробудилася на проблемі історіософичній» [5. С. 71]. З легкої руки О.П.Реєнта [28] термін «історіософія» став досить популярним в українській історіографії, хоча в світовому науковому співтоваристві він не набув наукового статусу. Цей термін допускає досить широке його трактування [див. 17. С. 8-9]. На наш погляд, історіософія — це, скоріше, індивідуальне, суб'єктивне, багато в чому оцінкове, аксіологічне бачення й осмислення історії, що претендує на широкі узагальнення, так би мовити, філософствування на конкретному історичному

матеріалі, часто — «глибока філософія на мілких місцях». Як і філософія в цілому, історіософія це спосіб конструювання світогляду. Це виводить історіософію за рамки власне науки. В.М.Ткаченко і О.П.Реєнт трактують історіософію як філософське розуміння історичного процесу, теорію історії. В такому розумінні термін відповідає меті їх дослідження, але, на мій погляд, в даному контексті він дійсно викликає сумніви. В цьому плані з критичними зауваженнями В.Ф.Солдатенка можна в чомусь погодитися. Можна багато в чому не погоджуватись з О.П.Реєнтом та В.М.Ткаченко, але саме такий підхід варто лише вітати. Адже, як доречно цитує М.Блока В.М.Ткаченко: «В розвитку науки бувають моменти, коли одна синтетична праця, хоч вона й здавалася передчасною, виявляється кориснішою за цілий ряд аналітичних досліджень; іншими словами, коли більш важливо добре сформулювати проблеми, ніж намагатися їх розв'язати» [37. С. 5]. Викликає інтерес праця Я.Грицака, в якій також зроблена спроба синтетичного підходу. Автор визначає своєю метою «сконфронтувати український історичний матеріал ХІХ-ХХ ст. з найновішими теоріями, передовсім — з теоріями про націоналізм». Наголос ставиться не на висвітлення подій, а на їх інтерпретації [9. С. 7]. В плані ознайомлення з найновішими теоріями ця праця дійсно може стати посібником. Але в плані інтерпретації подій дається визначення політична заангажованість автора (Я.Грицак відкрито визнає свою прихильність до т.зв. демократичного націоналізму), яка часто призводить до їх упередженого трактування, декларативності.

Період «первісного накопичення» емпіричних знань у вітчизняній історіографії дещо затягнувся — справедливо вказує О.П.Реєнт [31]. Вже давно настав час для узагальнень та теоретичних осмислень революційних подій 1917-1921 рр. на Україні. Адже історія — це не просто сума фактів, а й їх осмислення, вона потребує узагальнень, широкого теоретичного підходу. Вітчизняною історіографією вже накопичений величезний фактографічний матеріал з проблематики революції та громадянської війни, котрий потребує узагальнення та осмислення на більш глибокому концептуально-теоретичному рівні, залучаючи методи соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного аналізу тощо. В цьому плані українська історіографія значно поступається і російській, і світовій історіографії.

Література:

1. Анатомия революции в России: массы, партии, власть. М., 1994.
2. Бахтин М.М. Дополнения и изменения к «Рабле» //Вопр. философии. 1992. № 1.
3. Бердяев Н. Философия неравенства //Бердяев Н. Сочинения. М.; Харьков, 1998.
4. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990
5. Бердяев Н.А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX и начала XX века //О России и русской философской культуре. М., 1990.
6. Булдаков В. Красная смута //Россия. М., 1997. № 11.
7. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) //Отеч. история. 1997. № 1.
8. Гадамер Х. Истина и метод. М., 1990.
9. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. К., 1996.
10. Гройс Б. Русский авангард по обе стороны «черного квадрата» //Вопр. философии. 1990. № 11.
11. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
12. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки //Вопр. истории. 1991. № 2-3.

13. Дашкевич Я. Дорогами української Клію. Про становище історичної науки в Україні //Українські проблеми. 1997. №1.
14. Дашкевич Я. М.Грушевський — історик народницького чи державницького напрямку? //М.Грушевський і сучасна історична думка. Мат-ли наук. конф. Львів, 1998.
15. Кантор К.М. История против прогресса (опыт культурно-исторической генетики). М., 1992.
16. Кожин В.В. «Черносотенцы» и революция (загадочные страницы истории). М., 1998.
17. Колесников К.М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX-XX століть. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 1999.
18. Кошарный В.П. Русская религиозная философия и социология революции (1917 — 1930-е гг.). К., 1997.
19. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. К., 1998.
20. Махно Н. Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 год). Париж, 1929. Кн. 1.
21. Минц И.И., Наумов В.П. Изучение истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны //Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982.
22. Михайлюк О.В. Культурно-ціннісний підхід та об'єктивність історичного пізнання (про обґрунтування культурної самобутності засобами історичної науки) //Грані. 1999. № 1(3).
23. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993.
24. Пайпс Р. Русская революция: В 2-х Ч. М., 1994.
25. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне //Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. Харків, 1995.
26. Полівець М.С. Представницькі органи народовладдя: перші кроки (березень-липень 1917 р.). Дніпропетровськ, 1998.
27. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. М., 1981.
28. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського //Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. К., 1991. Т. 1.
29. Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. М., 1997.
30. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. К., 1994.
31. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти //Історія України. 1999. №13.
32. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.; Філадельфія, 1995.
33. Солдатенко В.Ф. Українська революція як суспільний феномен //Історія України. 1999. № 39 (151)
34. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). К., 1999.
35. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. К., 1997.
36. Ткаченко В., Реєнт О. Україна: на межі цивілізацій (історико-політологічні розвідки). К., 1995.
37. Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. К., 1994.
38. Тойнби А.Дж. Постижение истории. М., 1991.
39. Україна і Європа: національне відродження в ціннісному контексті цивілізації //Генеза. 1(4)96.
40. Хвостова К.В. История: проблемы познания //Вопросы философии. 1997. № 4. С. 66.
41. Цимбаев Н.И. До горизонта — Земля (К пониманию истории России) //Вопр. философии. 1997. № 1. С. 31.
42. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. — 1917-1922 гг. М., 1997.
43. Яневський Д.Б. Директорія УНР як міф //Український історичний журнал. 2000. № 1.

**Н.М.ЗАЙКО
ПІСЛЯВОЄННЕ МИСТЕЦТВО НА
УКРАЇНІ : ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ
КАМΠΑНІЇ 1946-1948 РР.**

В умовах жорсткого ідеологічного контролю, коли політичне замовлення домінувало над наукою, чимало фактів подавалися однобічно, а деколи, і взагалі перекручувалися та замовчувалися. Тому на сьогоднішній день, нам історикам, потрібно наблизитись до історичної істини, відтворити правдиву історію нашої країни та дати перспективи на майбутнє.

Важкі роки переживала Україна після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Відбудова народного господарства проходила у надзвичайно складних умовах розрухи і нестатків, які тісно поєднувалися з тими процесами, що відбувалися в ідейно-політичному житті країни. Але не менші суперечності характеризували і суспільно-політичне життя України. Перемога та війна зміцнила і свідомість людей, очевидним стало прагнення осмислити пережите, утверджувалися сподівання на краще — без морального пресингу, страху, злиднів. Не міг минути безслідно і той факт, що українці вперше побачили життя за межами Союзу, побачили таким, яким воно було насправді, а не у змалюванні партійної пропаганди.

Але «система» розуміла, що поштовх критичній думці найбільшою мірою давала інтелігенція, яка у своїх виступах, у художніх творах розкривала патріотизм людей, їх право на краще життя. Сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, щоб добитися цілковитого послуху серед інтелігенції, яка і стала першим об'єктом нападок з боку тоталітарної системи післявоєнного періоду в області літератури, кінематографу, театру, тобто сфери культури, найбільш доступні широким масам. Ці кампанії втілювались у сумнозвісній політиці «ждановщини» [2; 55].

Суперечливі тенденції проявилися у післявоєнний період і в сфері мистецтва. Нагнітання несприятливої атмосфери в музиці, театральному житті, кіномистецтві сприяли постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, такі як «Про репертуар драматичних театрів і заходи до його поліпшення» (26 серпня 1946 р.), «Про кінофільм «Большая жизнь» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В.Мураделлі» (травень 1948 р.), «Про оперу «Большая дружба» В.Мураделлі» (жовтень 1948 р.).

26 серпня 1946 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення», в якій сказано, що в великих театрах різко знизився ідейно-художній рівень вистав [8]. Репертуар перегружений застарілими п'єсами етнографічного і побутового характеру, а також західно-європейськими п'єсами гумористичного жанру. В репертуарах мало, а інколи і зовсім немає жодної вистави на «сучасну тему» [7].

У цьому ж дусі була прийнята і постанова ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення». В ній відмічалося про «незадовільний стан репертуарів театрів України і погане керівництво театрами зі сторони Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР» [12]. «Найголовніший недолік нинішнього стану репертуару драматичних і оперних театрів УРСР полягає в тому, що п'єси радянських авторів на «сучасні теми» були фактично витіснені з репертуарів театрів УРСР. Сцени були сповнені персонажами етнографічних примітивів, історичних хронік, тут знаходили притулок низькопробні, а інколи і просто ідеологічно шкідливі твори, здатні лише отруювати свідомість глядача», — зазначалося в документі [4; 271].

У постанові зазначається, що у зовсім не припустимому стані перебуває репертуар оперних театрів УРСР, які фактично зняли з свого репертуару радянську оперу, не поставили ні однієї опери радянських композиторів, присвяченої сучасному життю, і не організували спільної з композиторами роботи по

*Зайко Наталія
Михайлівна — аспірант
кафедри історії
слов'янських народів
Волинського державного
університету ім. Лесі
Українки (м.Луцьк)*

створенню нових опер на сучасні теми.

Отже, як ми бачимо, основною проблемою було те, що драматичні й оперні театри України досі не створили високоїдейних і повноцінних, в художньому відношенні, спектаклів про перемогу радянського ладу, про Сталінську дружбу народів радянської країни, а особливий акцент не робився на дружбі українського і російського народів [4; 272].

В документі зазначається, що основною причиною такого незадовільного становища з репертуаром театрів є низький рівень ідеологічного керівництва театрами з боку Комітету в справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР [15]. Показуючи глядачам такі п'єси з дореволюційного репертуару, як «Циганка Аза», «Лімерівна», «Ой, не ходи, Грицю», і допускаючи проникнення на сцену таких шкідливих п'єс, як «Кум-мірошник», «Запорізький скарб», «Бувальщина», «Хмари», театри фактично скочуються до буржуазно-націоналістичної «просвітництва», глибоко ворожого радянському суспільству», — говорить в документі [15].

Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР лякало перш за все те, що в багатьох п'єсах, написаних драматургами України, мають місце прояви національної обмеженості, помилки і перекошення буржуазно-націоналістичного характеру, з яким ЦК боролося на протязі всього післявоєнного періоду у всіх областях культури. До таких п'єс належали: «Чому не гаснуть зорі?» О.Копиленка, «Я живу» М.Пінчевського, та інші.

У творчості деяких драматургів ідеалізуються представники експлуататорських класів минулого, не показується класова боротьба між гнобителями та пригнобленими в дореволюційному класовому суспільстві, замовчуються братерство і дружба радянських народів [4; 273].

Не залишилися без критики і композитори України, які, як зазначено в постанові, не виконували своїх обов'язків, приділяючи головну увагу історичним темам і обминають важливі теми сучасності, в результаті чого не створили високоякісних нових опер, присвячених саме радянському життю, а не українському. І тому ЦК КП(б)У відзначало, що однією з важливих причин незадовільного стану репертуару була відсутність принципової більшовицької критики [14; 58].

І тому, в цілях покращення репертуарів, Комітетом, за наказом ЦК КП(б)У, було знято 37 п'єс, які рахувалися бездієвими. В репертуарний план театрів були включені нові п'єси: «Переможці» Б.Чирскова, «Далеко від Сталінграду» А.Сурова, «Старі товариші» Малюшка, «За тих, хто в морі» М.Лавренєва, «Ярослав Мудрий» І.Кочерги, «Ластівка» Л.Смілянського [12].

Таким чином, після постанови прийнятої ЦК ВКП(б) в Москві, вогонь критики мистецтва було перекинуто на Україну. Після прийняття постанови, від 12 жовтня 1946 р., в театрах України почалося вишукування творів бездієвних, націоналістичних. В управлінні агітації і пропаганди ЦК КП(б)У створюється спеціальна група практиків, завдання якої було «розкрити у мистецтві безумовно наявні факти бездієвності, пошлятинності, національної обмеженості, націоналістичного розуміння дійсності і історії мистецтва» [13].

Неодноразово згадувалося про драматурга О.Копиленку і його п'єсу «Чому не гаснуть зорі?». В чому ж полягає порочність цього твору? П'єса написана на тему зруйнування запорожцями, на чолі з кошовим Сулимою, Коцацької фортеці в серпні 1635 р. «Український історичний герой XVII ст. Сулима, повертаючись на Січ, оглядаючи «чисту» зелену землю, Дніпро, зустрічає неодмінного кобзаря з кобзою і співом свіжо-складе-

ної думи. А отже, автор аж ніяк не підносить палкі патріотичні почуття вільних громадян українського соціалістичного суспільства в їх прагненні до комунізму, не збагачує їх досвідом історії [16]. «Тому романтика цієї п'єси кличе назад, викривляє історію. Це романтика регресивна, шкідлива. Єдиний можливий висновок п'єси «Чому не гаснуть зорі» — безкласовість українського суспільства XVII ст. Фальшива, ідейно-ворожа нам думка, запозичена в буржуазних націоналістів!», — зазначається в статті газети [16].

Отже, тільки в історичній п'єсі з козацьких часів драматург О.Копиленко мав провести агітацію за комунізм!? А вже від нього домагається цього комуністична критика. І, що характерно, що це стосувалося не однієї п'єси, і не від одного драматурга.

Атакують і українських композиторів, нарівні з іншими культурними працівниками України. В одній з статей «Радянського мистецтва» «Невідкладне завдання діячів оперного мистецтва», автором якої є М.Компанієць, голова Комітету в справах мистецтв УРСР, та в статті «Слово за композиторами», автором якої є В.Довженко, — заявляється, що Постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У відзначають велике відставання мистецьких організацій і закладів від вимог сучасності. Автор статті говорить, що театри Радянської України не здійснювали свого основного завдання — активної пропаганди політики Радянської держави [6].

У цей період в пресі, на зборх творчої інтелігенції з ініціативи партійних органів грубий критиці піддаються провідні композитори України — Б.Лятошинський, П.Козицький, М.Вериківський, які мали великий досвід роботи над оперою. Так, М.Вериківського звинувачували в тому, що він нічого кращого не міг взяти для роботи, як казкові мотиви за твором М.Гоголя «Вій». І взагалі, творча робота українських композиторів і лібретистів зовсім не відповідала вимогам. В планах Спілки радянських композиторів України фігурує чимало назв майбутніх опер. Але всі теми цих творів, у кращому разі, двома-трьома сторіччями віддалені від нашої доби.

Отже, з слів О.Компанієця видно, що українські композитори не пишуть опер так, як вимагає А.Жданов — не оспівують сучасного радянського ладу — і їх потрібно заставляти до цього партійним наказом. Композитори Радянської України написали понад 40 опер та чимало балетів, але справу створення «радянської опери» на Україні так і не було розв'язано [5; 120].

З усього доробку виконувалась тільки одна опера — «Наймичка» М.Вериківського, і три балети «Лілея» К.Данькевича, «Лісова пісня» М.Скорульського, «Бісова ніч» В.Йорима.

Таким чином, композитори на Україні, мали працювати не для розвитку української культури, не для культурного піднесення українського народу, а активно повинні були пропагувати політику радянської держави, таку політику, що оспівувала братерство українського народу з великим російським. А про українську минувшину, і мови йти не могло.

Нагінка на все, що представляло красу природи на Україні або нагадувало минуле українського народу, досягла і кіномистецтва, якому було завдано не меншого удару.

І першим таким «ударом» стала постановка ЦК ВКП(б) від 4 вересня 1946 р. «Про кінофільм «Большая жизнь», яка показувала, за що критикують робітників мистецтва в Росії і проводять там чистки. Згодом цей вогонь критики перекинувся і на Україну. У постанові зазначається, що підготовлений Міністерством кінематографії СРСР кінофільм «Большая жизнь» (друга серія, режисер Л.Луков, автор сценарію П.Лінін), порочний в ідейно-політичному і надзвичайно слабкий в художньому відношенні [8; 121-128].

У фільмі зображений лише один незначний епізод першого приступу до відбудови Донбасу, який не дає правильного уявлення про дійсний розмах і значення проведених радянською державою відбудовчих робіт у Донецькому басейні. До того ж відбудова Донбасу займає у фільмі незначне місце, а головну увагу було приділено примітивному зображенню особистих переживань і побутових сцен. Через це зміст фільму не відповідав його назві. І тому ЦК ВКП(б) постановило, що з огляду на викладене на екран другої серії фільму «Большая жизнь» — заборонити [9].

ЦК ВКП(б) у постанові «Про кінофільм «Большая жизнь» розкрив суть помилок, допущених кінематографією. Київська студія художніх фільмів випустила хибний з ідейного погляду і дуже слабкий художній фільм «Українські мелодії» режисерів І.Земгано і Г.Ігнатовича, сценарій Л.Дмитерка і Є.Помещикова. Режисерам та сценаристам закидалися основні недоліки в тому, що в цій картині гостро відчувається присмак національної обмеженості, патріархальності, бескінченного милування давниною та її атрибутами. Багато сцен, епізодів «Українських мелодій» стосується далекого минулого. Як центральну постать цього фільму, на тему про героїчну боротьбу народу з німецько-фашистськими загарбниками, постановники «Українських мелодій» взяли кобзаря, який сумними очима дивиться на все навколо [5, 123-126].

Отже, комітет ставив вину постановникам фільму те, що в фільмі немає не нових мелодій радянського міста, не українського колгоспного села, немає у фільмі жодної сучасної української пісні. І тому на відкритих партійних зборах Київської студії, які обговорили постанову ЦК ВКП(б) від 4 вересня 1946 р., фільм «Українські мелодії» вперше було піддано критиці з ідейних позицій і йому дано оцінку, як шкідливий картині. Режисери цієї картини, вважали за можливе, промовчати, не виступати. У фільмі «Українські мелодії» потрібно було славити «радянську владу» і партію з Сталіним і Хрущовим, — тоді це дійсно були б «Українські мелодії».

Не можна не згадати і про О.Довженка, видатного діяча української культури, кінорежисера, сценариста з світовим ім'ям, письменника, творчості якого теж було завдано удару.

Восени 1943 р. О.Довженко завершує сценарій кіноповісті «Україна в огні», яка була написана кров'ю обпаленого війною серця протягом року, буквально по живих слідах, подій. З цим твором кінорежисер звернувся до М.Хрущова з проханням прочитати його й висловити свої міркування.

М.Хрущов дав однозначно високу оцінку новому творові видатного митця. Так само високо оцінив кіноповість і Г.Маленков, тодішній секретар ЦК ВКП(б), до якого О.Довженко також звернувся з проханням прочитати твір. Здавалося б, що ніщо не могло передбачити невдачу, адже «Україна в огні» — справді високохудожнє, новаторське, хвилююче, правдиве зображення неймовірних страждань українського народу в перший період війни.

Однак, коли сценарій потрапив до рук Сталіна, той охарактеризував кіноповість як «відвертий виступ проти політики партії», у якій «ревізуються ленінізм, ревізується політика нашої партії по основним, корінним питанням» [10].

Генералісімум звинувачував О.Довженка у найбільших на той час ідейно-політичних гріхах — буржуазному націоналізмі, що рівнозначно було тому, щоб оголосити людину «ворогом народу». Авторів твору ставили у вину те, що він не показав «повного торжества ленінізму», а натомість «виступає проти класової боротьби, намагається зганьбити політику і практич-

ну діяльність партії по ліквідації куркульства як класу». Особливе обурення викликала та обставина, що Олександр Петрович насмілювався «критикувати політику і практичні заходи більшовицької партії і радянського народу, спрямовані на підготовку радянського народу, Червоної Армії до нинішньої війни» [10]; [3; 221-226].

Кінорежисера було звинувачено в тому, що він відкидає колгоспний лад, «не зупиняється перед спотворенням історії України з метою опалювання національної політики радянської влади», описує негативно становище колгоспників — трудівників, приниження людської гідності, національної гордості. Помилкою О.Довженка було і те, що він не показав у війні участь всіх народів, і насамперед провідну роль російського, а лише українського, тому його кіноповість є «яскаврим проявом націоналізму, вузької національної обмеженості».

Після цього, на славетного митця почали збирати компромат. Але О.Довженко не поспішав визнавати свої «помилки», правити сценарій.

12 червня 1944 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову, що так і називається: «Про Довженка О.П.», у якій відзначається, що у творах українського кінорежисера Довженка О.П., мають місце грубі політичні помилки антиленінського характеру. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У постановляє, звільнити Довженка О. від обов'язків художнього керівника Київської кіностудії. Після цього скрізь в Україні скликаються збори, наради, на яких митця прирівнюють майже до зрадника українського народу.

Отже, підсумовуючи сказане, можна припустити, що йдучи на великий ризик, О.Довженко один з перших поставив під сумнів непогрішимість сталінського «генія» — щодо його передвоєнних прогнозів і трагічного початкового періоду війни. Саме «помилки» ідейно-політичного змісту засвідчили мистецьку, філософську прозорливість, глибину і далекосяжність мислення О.Довженка.

З метою покращення керівництва поліпшення театрального репертуару відділу літератури і мистецтв Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У спільно з Комітетом в справах мистецтв (театральне управління) провів 4-11 січня 1947 р. перегляд репертуарів драматичних і оперних театрів 1-ої категорії. В відділі були викликані художні керівники всіх драматичних театрів [14,77]. Перегляд репертуарних планів театрів показав, що більшість керівників театрів правильно підійшло до планування репертуару на ювілейний 1947 р., поставив в центрі своєї уваги сучасну радянську п'єсу.

І тому в репертуар театрів на 1947 р. включили тільки три нових радянських опери — «Честь» Г.Жуковського, «Любов Ярова» Енке і «Севастопольці» М.Ковалю і два радянських балети — «Гаяне» А.Хачатуряна і «Світлана» Клебанова. Київський театр опери і балету в II-му півріччі розраховував поставити нову оперу «Молода гвардія» Ю.Мейтуса, над якою автор працював по замовленню театру.

Тяжкий удар по радянській музичній культурі нанесла постановка ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1948 р. про оперу «Велика дружба» В.Мураделлі. Глибока несправедливість заключалась не тільки і не стільки в різкій критиці вище згаданого твору, скільки в спробі відчуження від радянської культури видатних композиторів СРСР С.Прокоф'єва, Д.Шостаковича, А.Хачатуряна, Д.Кабалевського, В.Шебеліна, Н.Мясковського. Вони були оголошені засновниками і керівниками «антинародного формалістичного напрямку» [1; 83].

Опера «Большая дружба» присвячена боротьбі за вста-

новлення дружби народів на Північному Кавказі в період 1918-1920 рр., і тому, як зазначається в постанові, «історично фальшивою і штучною є фабула опери, що претендує на зображення боротьби за встановлення Радянської влади і дружби народів на Північному Кавказі в 1918-1920 рр.» [4; 341]. «Але історична фальш заключається тут в тому, що ці народи не були в ворожбі з російським народом, та й з опери створюється таке невірне уявлення, ніби такі кавказькі народи, як грузини і осетини, перебували в ту епоху у ворожнечі з російським народом, що є неправильним уявленням. «Ми повинні по всій справедливості оцінити значення провалу цієї опери...», — заявив А.Жданов на зборах діячів радянської музики.

Після цієї постанови пошуки «помилки і перекручень» у галузі музичного мистецтва розпочалися й на Україні. 23 травня 1948 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В.Мурделлі» [4; 340]. Так в постанові зазначається, що стан музичної творчості на Україні цілком і повністю підтверджує наявність і боротьбу двох напрямків у музиці, про які говорив т. А.Жданов у своєму виступі. Представники формалістичного напрямку на Україні порвали з кращими традиціями класичної музичної спадщини і, в першу чергу, російської класичної музики.

Антинародний формалістичний напрям в українському мистецтві виявився, насамперед, у творах композитора Б.Лятошинського і його наслідувачів — Г.Таранова, І.Белза, М.Тіц, М.Гозенпуд. Саме ці композитори звинувачувалися у зневажанні основних принципів класичної музики, ігноруванні мелодій, як основи музичного мистецтва, у пропагуванні антинародного, формалістичного напрямку в українському музичному мистецтві, відриві від народу, скочуванні «на позиції епігонів занепадницької буржуазної музики Європи і Америки» [11, 147].

Особливо гострій критиці у постанові піддавалася музична творчість композитора Б.Лятошинського, «чужою художнім

смакам радянських людей» називалась друга симфонія автора. Цей твір називали дисгармонічним, захарашеним, нічим не виправданим громоподібним вибухом оркестру, що гнітюче діє на слухача [4; 341]. Адже саме цей композитор був автором таких на той час відомих опер, як «Золотий обруч», «Щорс», багатьох симфоній, кантант, хорів, симфонічних поем.

В документі зазначалось, що небезпеку і глибоку шкоду формалістичного напрямку в музиці на Україні посилювало й те, що окремі українські композитори ще не позбавились повністю впливу буржуазної, націоналістичної ідеології, яка є одним з найбільш живучих пережитків капіталізму в свідомості людей. Це особливо характерно для творчості композитора М.Вериківського, більшість творів якого присвячена історичній тематиці, як «Маруся Богуславка», «Пан Каньовський», «Чернець», «Сагайдачний». Відзначалося, що композитор не позбавився «впливу буржуазної націоналістичної ідеології, що є одним з найбільш живучих пережитків капіталізму в свідомості людей, для якої завжди були характерні плазування і низькопоклонство перед буржуазним Заходом» [4; 343].

Звинувачувалися і композитори м. Львова, в творчості яких були великі хиби і перекручення. Це були М.Колесса, Р.Сімович, які гостро протягом багатьох років відчували на собі вплив західноєвропейської та американської музики, що виродилася.

Отже, аналізуючи стан мистецтва і культури в перші післявоєнні роки в Україні, слід підкреслити, що в сукупності всі деформації, різного роду помилки і перекручення в умовах культу особи Сталіна дорого обійшлися культурі і мистецтву, відбилися на духовному і моральному стані суспільства, на творчій долі багатьох митців. І ніякими посиланнями на складні умови післявоєнного часу не можна виправдати грубість і несправедливість, які були допущені щодо культури, мистецтва і людей. Безпелаяційні оцінки художнього процесу, грубе і некомпетентне втручання в цей процес, порушення елементарних прав свободи творчості — все це свідчило про різке негативне ставлення до людей мистецтва, до інтелігенції взагалі.

Література:

1. Аксёнов Ю. Послевоенный сталинизм: удар по интеллигенции // Кентавр. — 1991. — № 10-12.
2. Баран В. Україна 1950-1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996. — 448 с.
3. Довженко О. Україна в огні. Кіноповість. Щоденник. — К.; 1990. — С.517.
4. Культурне будівництво в Українській РСР, червень 1941-1950 (Упоряд.: А.Бичкова, В.Даниленко). — К.; 1989. — С.576.
5. Лобай Д. Непереможена Україна. Видання комітету українців Канади. — Вінніпег. — 1950. — С.238.
6. Радянське мистецтво. — 1946. — 8 жовтня.
7. Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі РЦЗВІДНІ). — Ф.17, оп. 125, спр. 405, арк. 46.
8. РЦЗВІДНІ. Ф.17, оп. 132, спр. 75, арк. 110-120.
9. «Про кінофільм «Большая жизнь». Постанова ЦК ВКП(б)» // Культура и жизнь. — 1946. — 10 вересня.
10. Сталин И.В. Об антиленинских ошибках и националистических извращениях в киноповести О.Довженко «Украина в огні» // Искусство кино. — 1990. — № 4.
11. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 2. — К.; 1996. — С.200.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО). Ф.1, оп. 70, спр. 440, ар. 4.
13. ЦДАГО. Ф.1, оп. 70, спр. 517, ар. 2.
14. ЦДАГО. Ф.1, оп. 70, спр. 519, ар. 58.
15. ЦДАГО. Ф.1, оп. 70, спр. 601, ар. 74.
16. Шкідлива фальсифікація минулого // Радянське мистецтво. — 1946. — 8 жовтня.

**М.Е.КАВУН
ТОПОНІМІЯ М. КАТЕРИНОСЛАВА
— ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ЯК
ДЗЕРКАЛО СОЦІАЛЬНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ**

Що таке топонімія? Це сукупність топонімів — власних імен будь-якого географічного об'єкту, в тому числі урбанонімів — назв міських об'єктів. Топоніми, закономірності її виникнення, розвитку та функціонування вивчає наука топоніміка [1, с. 3-4, 175-176].

Наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. постало питання про повернення українським містам, вулицям, площам їх історичних найменувань. В ті часи під «поверненням» розуміли відмову від радянських топонімів та заміну їх на дореволюційні, що втілювали в собі особливості міської історії, топографії, життя мешканців та ін. Однак, дуже часто під маскою «відновлення історичної справедливості» міським об'єктам надавалися найменування, що несли ідеологічний зміст, цілком протилежний радянському. Проблема відтворення історичних найменувань відійшла на другий план під тиском ідеологічних та політичних факторів.

На жаль, у більшості міст України та колишнього Радянського Союзу сьогодні склалася саме така ситуація. Свої історичні назви повернули тільки міста Санкт-Петербург (колишній Ленінград), Набережні Челни (Брежнев), Твер (Калінін), Самара (Куйбишев), Катеринбург (Свердловськ) та деякі інші. В Україні — це міста Луганськ (Ворошиловград), Жовква (Нестеров), Алчевськ (Комунарівськ), Радивилів (Червоноармійськ), кримські селища Партеніт (Фрунзенське), Коктебель (Планерське) та ін. В той же час не всі населені пункти отримали можливість називатися своїми старовинними назвами. Скажімо, історичне місто Вятка носить зараз назву Кіров, так само, як і Кіровоград (історичний Єлисаветград). Це наводить на думку, що справжньою метою перейменування було не «відновлення історичної справедливості», а намагання позбутися в назвах міст прізвищ радянських діячів (з політичних міркувань). В Україні події розвивалися за аналогічним сценарієм. Хвиля перейменувань вперше захопила протягом 1989-1991 років Західну Україну, де паралельно з демонтажем пам'ятників радянським партійним та державним діячам проходила топонімічна «десоветизація». В інших регіонах України такого ажіотажу не було. Це вкладалося в традиційні уявлення про Галичину, як про «Український П'ємонт» та про Схід України як територію, що у більшій мірі втратила національні корені та знаходилася під сильним впливом радянських ідеологем. Але зволікання з перейменуванням у Центрі й на Сході України має як негативні, так і позитивні наслідки. Вдалося уникнути непродуманих дій, що не були достатньо обгрунтовані за допомогою історико-урбаністичних досліджень.

Найбільш вдалу, на наш погляд, модель змін у топонімічній структурі обрала міська влада Києва. Об'єктам історичного центру столиці повернуто старовинні назви, що мають символічне значення не тільки для історії цього міста, але й для історії всієї держави: Михайлівська, Контрактова, Європейська площі, Софіївська, Інститутська, Велика Васильківська вулиці.

Поодинокі нові найменування не несуть в собі політичне навантаження — наприклад, вул. Михайла Грушевського (замість Кірова), вул. Б.Хмельницького (замість Леніна) та ін. Аналогічну модель вдалося реалізувати в Одесі та деяких інших містах. Спробуємо проаналізувати сучасний стан з міською топонімією у Дніпропетровську. Десять років тому створена і працює Комісія з питань найменувань й перейменувань об'єктів міста при міськвиконкомі. Співголовами цієї комісії є: декан історичного факультету ДДУ, професор А.Г.Болебрух; секретар міської ради Д.О.Є-

*Кавун Максим
Едуардович —
магістрант кафедри
російської історії
Дніпропетровського
державного
університету*

рохін, керуючий справами виконкому міськради Л.М.Таратута [2]. В її завдання входить розгляд доцільності скасування старих найменувань та заміни їх новими. Іноді можна почути докори на адресу Комісії: мовляв, не виконує «план» перейменувань (їх було всього декілька). Дніпропетровськ, як і раніше, «прикрашають» радянські назви вулиць та інших об'єктів — вул. Леніна, наб. Леніна, завод Леніна, вул. Ворошилова, проспект К. Маркса, вул. Більшовицька. Цей список можна продовжувати.

Однак «бездіяльність» Комісії не слід пояснювати зайвою обережністю та некомпетентністю. Процес присвоєння нових найменувань є досить тривалим, і потребує необхідного юридичного й, що головне, історичного обґрунтування. Обережність в період так званого «національного романтизму» дозволила уникнути радикальних змін. Зараз, коли пристрасті вщухли, є реальна можливість визначити, яку назву слід вважати історичною, і чи слід її повертати взагалі. Чи потрібно знову змінювати найменування міських вулиць, площ, будівель, підприємств? Для цього необхідно проаналізувати історичний досвід, прослідкувати механізм формування та еволюції урбанонімів — міських топонімів Катеринослава-Дніпропетровська. Це й буде основним завданням нещодавно оновленого складу Комісії.

Історія топонімичної системи міста нерозривно пов'язана з його історією взагалі. Можна визначити чотири етапи формування цієї системи, які відзначалися якісною своєрідністю:

- 1) від заснування міста до середини XIX ст.;
- 2) від середини XIX ст. до революційних подій 1917–1920 рр.;
- 3) від 1917 р. до 1991 р.;
- 4) від 1991 р. до сьогодні.

Утворення міста у другій половині XVIII ст. поклало початок і багатьом новим назвам. Козацькі топоніми, які фіксуються на цій території протягом XVI–XVIII ст., частково зникли, частково ввійшли як складові до нової топонімичної системи, що формувалася (наприклад, Нові Кодаки, острів Монастирський, балка Довга, річка Половиця) [3, с. 37–40].

На перших проектних планах м. Катеринослава кінця 1780-х — початку 1790-х рр. вже присутні назви деяких міських об'єктів, що тільки-но створювалися. Зокрема, позначені «Гульбище Средней улицы» (лінія сучасної вул. Пісаржевського, а не проспект Карла Марса, як звично вказують в путівниках), «Большая дорога» («нині просп. Карла Маркса»), Дворцова (Палацова) площа (нині пл. Шевченка) та ін. [РДВІА, ф. ВУА, спр. 21932, 21933, 21934].

За перші десятиліття існування Катеринослава (1 пол. XIX ст.) система міських топонімів ще не сформувалася. Заважали цьому два головні фактори:

- 1) надзвичайно малі розміри забудови (декілька кварталів) території міста, порівняно з проектами;
- 2) відсутність нормативного регулювання щодо найменування міських об'єктів та ініціативи з боку місцевих адміністративних органів.

Стан суттєво змінився у другій половині XIX ст., а саме — з 1860-х — 1870-х років, з початком інтенсивного промислового розвитку Катеринослава. Багато топонімів виникали «знизу», коли орієнтирами, що давали назву вулиці або площі, слугували будинки заможних мешканців,

церкви, базари (ринки), будівлі адміністрації. І, нарешті, свою усталену топонімичну систему Катеринославу отримав на межі XIX–XX ст. Це було пов'язано з небувало швидким індустріальним зростанням та різким збільшенням території міста. На початку XX ст. Катеринославу займав територію в три рази більшу, порівняно з першою половиною XIX ст. Те ж саме стосується збільшення кількості міських топонімів.

В назвах вулиць та площ Катеринослава втілювалися найменування багатьох міських об'єктів та адміністративних установ. Серед них:

1) церкви та інші релігійні споруди — (Олександрівська, Троїцька, Архієрейська, Воскресенська, Монастирська, Старовірівська вулиці; Соборна, Троїцька, Успенська площі);

2) органи міського самоуправління та споруди громадського призначення (Управська, Лікарняна, Басейна, Вокзальна, Гімназична, Гостинна, Казармена, Поліцейська вулиці, Острожна площа, Жандармська балка);

3) прізвища власників будинків та діячів, які мали відношення до історії міста (Олексійківська, Лешко-Попеля, Глобинська, Потьомкінська вулиці, Струковський пров., проспекти Пушкіна, Катерининський);

4) назви великих губернських міст та населених пунктів сусідніх губерній, до яких вели шляхи з міста (вул. Єлисаветградська, Київська, Петербурзька, Севастопольська, Сімферопольська, Харківська, Херсонська);

5) історичні назви давніх поселень (вул. Кодацька, Мандриківська);

6) особливості ландшафту (вул. Крутогорна, Озерний ринок).

Таким чином, топоніми Катеринослава відобразили в собі історію міста, через те що в більшості своїй були породжені не за допомогою адміністративних актів, а виникли з буденного життя мешканців і пов'язувалися з найважливішими орієнтирами. Деякі назви прижилися настільки, що десятиліттями після офіційного скасування знаходяться у вжитку — зокрема, назви ринків, — Троїцький (офіційно — Червоний); Лагерний (Нагірний), Озерний (Центральний).

Перші спроби реформувати існуючу топонімичну систему міста були здійснені на початку XX ст., і пов'язані з ім'ям видатного історика Д.І.Яворницького. Саме він розробив список із 124 нових найменувань (всього в місті тоді налічувалося 218 вулиць, площ, провулків та ін.). Міська Дума ухвалила дати назви «з історії місцевого краю» декільком вулицям. Але в цілому реформа міських топонімів залишилася незавершеною [4].

До змін у існуючій топонімичній системі спричинялися багато факторів, але найбільше — фактор соціальних змін. Після подій 1917 — 1918 рр. ставлення до старих назв цілком змінилося. Нова влада визнала їх продуктом буржуазної культури та замінила переважну їх більшість на нові, радянські, які адекватно відобразили нову ідеологію. Перші кроки в цьому напрямі здійснено 1919–1922 р.: були перейменовані Катерининський проспект, Первозванівська, Казанська вулиці, Соборна площа — всього півтора десятка об'єктів [5, с. 10–11]. Багато радянських назв зберігається у Дніпропетровську й дотепер. В цілому тільки близько 10% дореволюційних найменувань (а їх було близько 200) збереглися до нашого часу. Інші назви

замінені. У радянські часи головними критеріями збереження старих назв або утворення нових слугували не інтереси мешканців, принципи доцільності, і аж ніяк не естетичний критерій. Перш за все вулиці, площі, парки, заводи отримували ім'я діячів «революційного й комуністичного руху» (життя яких часто не було пов'язано з містом); назви, пов'язані з «партійним будівництвом», «революційними, бойовими та трудовими традиціями». Навіть зараз декілька вулиць мають назви чергових партз'їздів, річниць революції чи комсомолу [6, с. 111-129].

І навпаки, з щоденного вжитку майже повністю виключені назви, пов'язані з релігійною проблематикою. Цілком справедливим є прохання сьогоднішніх ієрархів церкви повернути назви вулицям та площам, на яких знаходилися церкви, що нині частково знищені, частково збереглися (Соборна, Успенська площі, Троїцька, Казанська, Вознесенська вулиці). Дещо в цьому плані вже зроблено.

За радянських часів був максимально скорочений список діячів національної та регіональної історії, на честь яких найменувалися міські об'єкти. Траплялися випадки перекручування історичних назв, внаслідок яких первісне їх значення втрачалося, як це було, наприклад, з вулицею Феодосійською (зараз Феодосієвська); Лешко-Попеля (Ляшко-Попеля), хоча прізвище «народного доктора», який помер 1910 р., писалося як у першому варіанті. А назва вулиці Ульяновської (від прізвища підприємця), яка фіксується на плані міста ще 1885 р., стала пов'язуватися з ім'ям радянського живописця [7, с. 55, 95, 97, 130].

І, нарешті, про естетичний аспект проблеми. Понад 200 з кількох тисяч міських назв вулиць, провулків та площ не несуть змістовного навантаження або втратили його. Більшість цих назв тільки спотворюють місцевість — вулиці Високовольтна, Балістична, Жгутова, Кабельна, Котельна, Мопра; Панельна, Екскаваторна, Окопний провулок та ін.

Незважаючи на те, що радянський підхід до утворення топонімів змістовно розширив діапазон найменувань та надав їм деякого офіційного «лоску», відчувається цілий ряд негативних наслідків.

Найбільш значний з них, на наш погляд, полягає в тому, що дистанція між змістом назв та життям мешканців, історією конкретного міста різко збільшилася, чого не було в дореволюційні часи.

Доля міських топонімів колишнього Катеринослава в цілому аналогічна з долею міських назв як складової історичного середовища міст всього Радянського Союзу. Вигляд міст уніфікувався, нівелювалися індивідуальні риси, що їх мали окремі міста. На жаль, втрачено те, що зветь «genius loci» («геній місця» — лат.) — але, здається, не повністю. Популярний приклад топонімічної уніфікації можна знайти у відомому фільмі Ельдара Рязанова.

З проголошенням перебудови, а у 1991 р. — незалежності України, постала нагальна потреба в реорганізації системи міських топонімів. Але значних зрушень в цьому плані не сталося. Дослідники, мабуть, не дійшли єдиної точки зору щодо критеріїв визначення «історичних назв». У більшості випадків (в інших містах) під такими розуміють саме дореволюційні назви. Найбільш вдале визначення було б, на наш погляд, таким — історичне найменування будь-якого об'єкта адекватно відображає історичний шлях, яким йшов розвиток цього об'єкту (вулиці, будівлі

чи цілого міста).

Сьогодні проблема реконструкції топонімічної системи Дніпропетровська включає дві складові:

1) повернення історичних назв та обов'язкове збереження тих з них, які вживаються й дотепер;

2) вироблення критеріїв та механізму присвоєння нових найменувань.

Спочатку про надання нових назв. Повинна бути розроблена система критеріїв перейменування, якщо воно є необхідним. Можна замислитися над доцільністю самих перейменувань. Надання міським об'єктам прізвищ політичних діячів повинно проводитися дуже обережно. Зміна назв об'єктів, які використовуються у вжитку близько 100 років і більше — взагалі має бути заборонена. На щастя, у центрі міста ще можна знайти такі назви, які було б доречно зібрати в особливий охоронний список (на зразок «Червоної Книги» подібні пропозиції радянські топонімісти висловлювали ще в епоху «перебудови») [8, с. 3; 9, с. 91]. Серед них — вул. Центральна, Харківська, Московська, Робоча, Севастопольська, Сімферопольська, Глобинська, Лешко-Попеля, Феодосійська; просп. Пушкіна та ще ряд інших.

Перейменування багатьох об'єктів у нових районах міста є доречним з естетичного боку (про це говорилось вище). Присвоєння нових назв замість застарілих та анахроністичних повинно проходити з урахуванням специфіки даного району міста. Багато давніх назв поселень забуті, то чи не пора їх повернути? (Наприклад: Кодаки, Діївка, Ломівка.)

Відтворення та збереження історичних назв неможливе без надійної історико-урбаністичної бази. Цим теж повинна займатися зазначена вище Комісія, до складу якої увійшли дніпропетровські історики, краєзнавці, спеціалісти з містобудування та архітектури. Знову ж наголосимо, що робота Комісії повинна здійснюватися з урахуванням індивідуальності міста, його історичного середовища, історії окремих районів. За останні роки у Дніпропетровську здійснено всього кілька перейменувань: центральний парк міста (ім. Чкалова) отримав ім'я свого засновника — запорозького козака Лазаря Глоби; острів Комсомольський в липні 1999 року нарешті повернув собі ім'я Монастирський; зафіксоване у письмових джерелах ще у XVII столітті [10]. Хочеться сподіватися, що тенденції останніх років — виваженість, об'єктивність оцінок, надійне історичне обґрунтування — будуть домінувати у цій справі і в майбутньому.

Сьогодні існує досить великий список вулиць і площ, яким, на наш погляд, потрібно повернути їхні історичні назви, що знаходилися у вжитку протягом XIX — початку XX ст. Ось частина з них:

- вул. Фучика — вул. Поля (відомий меценат і промисловець жив тут у 2 пол. XIX ст., після смерті вулиця була названа його ім'ям);
- вул. Гопнер — Гостинна (з сер. XIX ст. тут існував гостинний двір);
- вул. К.Лібкнехта — Казанська (на честь церкви Казанської Божої Матері, що стояла на місці нинішньої Троїцької);
- вул. Червонофлотська — Монастирська (вела до Тихвинського жіночого монастиря, який нещодавно відновлено);

- просп. Калініна — Чечелівський просп. (раніше вулиця, на ім'я слободи, яка відома з сер. XIX ст.);
- Червоні вул., пл. та ринок — Троїцькі вул, пл. та ринок — від Троїцької церкви (збудована у 1840-х рр.);
- Жовтневі площа та провулок — Соборні площа та провулок (від Преображенського собору, закладеного у 1787 р.);
- Площа Дем'яна Бедного — Успенська (Успенська церква збудована 1850 р., нині у перебудованому вигляді лікарня №10);
- вул. Ворошилова — Потьомкінська вул. (проходила неподалік колишнього палацу князя Потьомкіна (1790-1792рр.));
- вул. 8 Березня — Дворцова (Палацова) вул. (проходила неподалік палацу Потьомкіна);
- вул. Комсомольська — Козацька вул. (рос. назва — «Казачья» — з сер. XIX ст.);
- вул. Клари Цеткін — Семінарська (з 2 пол. XIX ст., зараз у приміщенні колишньої семінарії корпус держуніверситету);
- вул. Леніна (верхня частина) — Воскресенська вул. (Воскресенська церква збудована 1795 р., знищена у 1930-х роках);
- вул. Куйбишева — Гімназична вул. (будинок класичної гімназії збудовано в сер. XIX ст.);
- пров. Урицького — Струковський пров. (неподалік розташовувалася садиба дворян Струкових);
- вул. Дзержинського — Новодворянська вул. (з 1870-х. рр.);
- вул. XXII Партз'їзду — Вознесенська вул. (церква Вознесіння (інша назва Казанська) стояла на місці кільця трамваю № 4, знищена);

Цілий ряд діячів міської історії не знайшов належного увічнення у назвах міських вулиць. Це перш за все — Д.І.Яворницький (вулиця його імені є, але у селищі Мирному, на околиці Дніпропетровська), О.М.Поль (теж є вулиця його імені, але вона складається з кількох домів), А.Я.Фабр (губернатор Катеринослава у 1849-1858 рр.), з ініціативи якого реконструйований центр міста, насадже-

но бульвари, засновано історичний музей.

Заслужують на увічнення письменники Олена Ган (сер. XIX ст.), Олесь Гончар, поет О.Л.Галич, козацькі отамани та гетьмани, діячі науки і культури, діяльність яких була безпосередньо пов'язана з містом. Наприклад, ім'ям Олесь Гончара доцільно назвати вул. Клубну, де живе сестра письменника, у її домі він працював над своїми творами (територія колишнього села Ломівки на Лівобережжі). Особливою проблемою є назва самого міста — Дніпропетровськ. Історична назва міста до 1926 року — Катеринослав. Виняток становлять 1796-1802 роки (коли місто носило назву Новоросійськ) та 1918-1919 рр. (коли деякі міські кола вживали назву Січеслав, офіційно ніде не затверджену). На початку 1990-х рр. точилася дискусія в місцевій пресі щодо нової назви міста, яка, на жаль, не дала позитивних результатів. Зараз можна стверджувати так:

1) назва Дніпропетровська, вірніше, її друга частина, може викликати нарікання (ім'я Г.І.Петровського, «всеукраїнського старости»);

2) в громадській думці закріпилося ототожнення міста з рікою Дніпро (згадаймо скорочення Дніпропетровськ — «Днепр» у російськомовному варіанті; назви газет; наукових та громадських організацій; торгівельних марок різних підприємств та ін.);

3) доцільно було б оголосити конкурс на нову назву міста, але зі збереженням першої частини — «Дніпро...»

Також це питання складне й тому, що пов'язане зі значними матеріальними витратами, через те треба визначитися — чи доцільно змінювати назву міста взагалі?

Сподіваємося, що Комісія, яка повинна вирішувати завдання, сутність яких розкрита в цій статті, нарешті отримає свій Статут та опрацює засади своєї подальшої діяльності по реформуванню топонімічної системи сучасного Дніпропетровська. Це, без сумніву, буде мати позитивні наслідки для подальшого розвитку міста у XXI столітті та для збереження історичного середовища. Досвід роботи такої Комісії може бути корисним для впровадження в інших містах України.

Література:

1. Суперанская А.В. Что такое топонимика? — М., 1984.
2. Болебрух А.Г. Имя улицы родной // Днепр Вечерний. — 1989. — 20 июля.
3. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск 1989.
4. Лазебник В.И. Список Яворницкого // Днепр Вечерний. — 1996. — 13 дек.
5. Пименов В. Улицы помнят. — Днепропетровск, 1982.
6. Весь Днепропетровск. Справочное картографическое издание. Вып.1. — Днепропетровск, 1998.
7. Улицы, переулки и площади Днепропетровска. Справочник. — Днепропетровск, 1983.
8. Нерознак В.П. Обретение собственного имени // Наше наследие. — 1991. — № 2. — С. 1-3.
9. Масенко Л.Т. Историчні назви — пам'ятки культури // Вісник АН УРСР. — 1989. — № 11. — С. 89-91.
10. Романенко Г. Монастырский уже есть. На очереди Шефский? // Наше місто. — 1999. — 23 липня.

**СОЦІАЛЬНА
ФІЛОСОФІЯ****О. В. КУЛИК
ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ
ПОСТМОДЕРНУ ТА
ОЗНАКИ
ФІЛОСОФІЯ**

Слово «модерн» з'явилося у V ст. як результат ідентифікаційних пошуків християнської самосвідомості, внаслідок прагнення останньої будь за що відмежуватися від поганського римського минулого. В принципі, у будь-якій епосі були періоди переходу від старого до нового, тому використання поняття «модерн», що мало місце в науці, літературі, набуло нормативного характеру, увійшло у рутинний (лексичний та процедурний) склад теоретичного мислення. Важливо при цьому зазначити, що розуміння модерну як «перехідної» («стадійної») фази культурних перетворень цілком невимуснено корелювалося із уявленнями про спадкоємність духовних надбань, про зв'язок минулого та сучасного, про поступовість у здійснюваних змінах.

Таке становище речей існувало принаймні до середини XIX століття. Саме тоді модерн (з іманентного боку) започатковує тенденцію протиставляти себе історії і традиції взагалі, зосереджує увагу на дискретних аспектах культурних рухів. Відповідно (із боку зовнішнього, «стороннього») модерним «ухвалили» вважати тільки те, що можна називати «новим». Розпочалася гонитва за «більшою новизною» як такою Прикладом подібної модифікації модерну є, наприклад, теорія мистецтва Ш.Бодлера. Він орієнтував художників на відмову від традиційних норм і зразків. Митцеві пропонувалося завойовувати простір і час майбутнього, не звертаючи уваги на будь-які вказівки та впливи, єдиним правилом творчої дії затверджувалася відсутність усяких правил. Між іншим, у деяких рисах цієї теорії можна розпізнати не тільки «модерні», але й навіть постмодерністські стильові ознаки.

У культурі XIX сторіччя мали місце й інші модерністські посування; більшість з них була пов'язана з філософською критикою розуму; через відмову від раціоналізму тут вирішувалося завдання розмежування із традицією. Сучасник Г.Гегеля датський філософ С.Кіркегор виступив проти доміанти розуму ще за життя великого творця панлогічної системи, а згодом Ф.Ніцше оголосив «головуюче» ratio «хворим павуком». Можна, таким чином, констатувати, що пра-постмодерністська установка на відмову від раціоналістичних проектів Відродження і Просвітництва виникла не «після» модерну XIX в., а «поруч» із ним. Тому загальноновизнане уявлення про існування хронологічного порядку «модерн — постмодерн» не зовсім точно відповідає суті справи.

Натомість тодішнє суспільство майже не помітило ці зухвалі замаху на усталений засіб філософського мислення. Ще була міцною онтологічно укорінена віра в законодавчі спроможності розуму, якими нібито гарантована універсальність порядку у світі. Пра—постмодерн не став у XIX ст. нормою; суспільство не було тоді готово жити без опори на розум і пов'язану з ним традицію в культурі.

Ідеї пра-постмодерністських мислителів знайшли світоглядний попит пізніше, у XX столітті; доволі швидко вони посіли чільне місце у центрі інтелектуального простору. Кіркегор, Ніцше та ін. отримали високий статус у ієрархічній таблиці шанованих персоналій. Виникла навіть деяка хронологічна аберація: Гегеля почали сприймати як далеке минуле, а Кіркегора — як сучасника. Критичні настрої пра-постмодерністів не залишилися поза увагою З.Фрейда, М.Гайдеггера; у другій половині століття ними зацікавилися Г.-Г.Гадамер, Ж.Деррида; показово, що оскільки ці філософи задля інтелектуальної еліти правили за найсучасніший авангард, остільки вона продемонструвала готовність прислухатися до постмодерних настроїв, чи навіть розділити їх. Отже, у XX ст. закінчився процес трансформації досвіду свідомості, фундаментальних зсувів у формах людсько-

*Кулик Олександр
Вікторович — пошукувач
кафедри філософії
Дніпропетровського
державного
університету*

го мислення, що почався ще в XIX сторіччі. Про підсумкові результати цієї трансформації Х.Ортега-і-Гассет писав: ліберальна демократія і техніка створили в Європі особливий тип людини, не просоченої духом традицій, пишатої у своїй вірі в прогрес. Сучасний європеєць, підкреслював філософ, претендує на необмежені права і зовсім не дбає про борг, обов'язок, не рахується в досягненні своїх цілей ні з ким і ні з чим, тобто має мораль без її станової опори — свідомості служіння і боргу. «Безморальність нині стала предметом споживання», а відразу до обов'язку вкоренилася онтологічно, народивши «напівсмішний-напівсоромний» феномен нашого часу — культ молоді як такої. «Середній» європеєць, наголошував іспанський мислитель, нагадує розпещену дитину, якій властиві дві риси: безпешкодне зростання життєвих запитів і, отже, — невтримна експансія власної натури, і друге — уроджена невдячність до всього, що зуміло полегшити їй життя.

Ф.Ніцше у своєму знаменитому афоризмі «Бог помер» висловив суть цього часу. М.Гайдеггер згодом сказав декілька інакше: Бог не помер. Він сховався від людей, і вони самі не зможуть тепер знайти до Нього дорогу. Пустельність і незатишність світу без Бога були у свій час закамуюльовані вірою в могутність розуму. Але XX-те сторіччя оголосило йому хрестовий похід. Так, поступово, європейські мислителі спочатку відмовилися наслідувати класичній античній традиції, відповідно до якої людина мала опору в об'єктивному Абсолюті, що був тотожний Логосові, космічному Розумові, а потім, поставивши на місце Бога людський розум і віру в нього, відмовилися і від нього. Наше учнівство в греків скінчилося: греки не класики, казав Ортега; вони просто архаїчні і тому завжди прекрасні. Цим вони особливо цікаві для нас. Вони перестають бути нашими педагогами і стають нашими друзями. Давайте розпочнемо розмовляти з ними, станемо розходитися з ними в самому основному. Основне — це проблеми буття, субстанції, розуму.

Отже, у культурі Нового Часу можна виділити два засоби відношення до розуму: перший виходить із визнання останнього в якості основи людської життєдіяльності: розуму приписуються законодавчі функції, що і визначає специфіку культури модерну. Другий засіб є (як вже відзначалося) — прото- чи пра-постмодерний: законодавчому розуму перестають довіряти, його критикують. Простір культури, у якому критика розуму стає наразі **самодостатньою метою**, і є простором постмодерну.

Постмодерністські претензії до *ratio* проявилися насамперед у філософії, що відмовилася від послуг законодавчого розуму на користь розуму інтерпретативного. Законодавчий розум знаходив свої права в Європі ще в XVII в. (Р.Декарт, Ф.Бекон та ін.). Свій переможний хід він розпочинав із пошуків основ пізнавальної діяльності, що гарантують відкриття істини, незалежної від соціальних і культурних впливів. Законодавчий розум базувався на припущенні про існування деякого стійкого загального змісту, що не виводиться із емпіричного, кінцевого буття світу речей; цьому відповідала когнітивно-інструментальна процедурна система, що отримала назву **наукового методу**; завдяки зусиллям Гегеля і Маркса «науковість» стала тотожною «діалектичності». Диктуючи умови пізнавальної дії, законодавчий розум вимагав визнавати істинним

тільки те, що відповідало критеріям наукового методу. Розум судив (схвалював або відхиляв) все, що відбувається в культурі, обґрунтовуючи це своє право наявністю вічних, незмінних законів мислення. Розмежувавшись із повсякденним мисленням, він узяв на себе його критику і виправлення, оголосив, що він покликаний запобігати помилок в думках і вчинках людей. Очевидно, що піднятися на рівень розумного мислення могли лише деякі люди, і серед них насамперед — філософи; дійсно, вони й були визнані в культурі модерну архонтами істинного знання. Авторитет розуму став настільки великий, що йому довірили розробляти проекти майбутнього щасливого устрою суспільного буття. У якості законодавчого він формально відтворив патерналістські відношення, що є притаманними традиційним суспільствам; тільки тепер люди визнавали авторитет не батьків-старійшин, а володарів розуму, попускаючи опіку над собою з їхньої сторони.

Інтелектуали XX ст. винесли законодавчому розуму вирок: адже він піддався спокусі «уніфікувати істину насильством» (Г.Ріккерт) і по суті відтворив прийоми Церкви і Держави. Ж.Деррида підтверджує, що європейський ідеал повного оволодіння істиною носить агресивний і сексуально забарвлений характер.

Таким чином, відмова від послуг законодавчого розуму та прагнення подолати пов'язаний із ним логоцентризм (як «європейське, західне» інтелектуальне утворення, що корелюється із «філософією, метафізикою, наукою, мовою та підпорядковане логосові») є головною характеристикою культури постмодерну [1, 171]. Законодавча парадигма розуму була замінена інтерпретативною. Відбулися глибокі зміни в стилі і методах інтелектуальної діяльності. Насамперед, тепер по-новому ставляться і вирішуються питання істини та обґрунтування знання. Інтерпретативний розум змінює вектор пошуків засад знання: місце трансцендентальної суб'єктивності, відносно якої була спрямована головна зацікавленість класичної раціоналістичної філософії, посіла повсякденно-буденна життєва практика [2, 66-67]. Підстави знання новий розум шукав не в метафізиці, а в комунікації, спілкуванні, діалозі «тут» і «зараз» дійсних емпіричних індивідів. Стосовно мотиваційного строю комунікації, діалогу, то ним керує, з точки зору інтерпретативного розуму, не ідеал наукової істини (останній вводить діалог у штучно налаштовані рамки), а катарсис невимушеного спілкування, коли люди обмінюються версіями, продукують (часто «порожні», беззмістовні) мовні потоки. Далі слід згадати про те, що недовіра до істини та такої її характеристики як універсальність, була притаманна вже «класичній» герменевтиці; відомо, що німецькі романтики поставили під сумнів можливість однозначної відповіді на питання: чи існує «об'єктивна» істинність текстуального змісту, чи можна адекватно зрозуміти його? Продовжуючи працю у напрямку вдосконалення процедури тлумачення текстів та набуваючи величезного дослідницького досвіду у галузі розробки інтерпретативного методу «розуміння» (*Verstehen*), сучасна герменевтика (зокрема, в особі Г.-Г.Гадамера) оголосила, що процес розкриття цього змісту безкінечний. Кожний певний текст може бути по-різному витлумачений, і немає критерію визначення найбільш «правильного, «найістиннішого» тлумачення. Натомість у деконструктивній методології Ж.Деррида, на підтвердження герменевтичної точ-

ки зору, обґрунтовується, чому процедура тлумачення є безкінечною; відповідно Деррида, будь-яка інтерпретація тексту веде не до розкриття, а до **розширення** його змісту. Перед обличчям цієї безкінечності втрачає смисл сама ідея «істинного» тлумачення з його правом заперечити всі альтернативи як такі, що нібито не мають сили.

Інтерпретативний розум взагалі відмовляється працювати в системі категорій наукового мислення: істина, сутність, закономірність, підґрунтя, причина, об'єктивність і т.д., відновлюючи суверенітет повсякденного мислення. І якщо законодавчий розум вимагає, щоб перед входом у храм філософії і науки мислитель «звільнювався» від досвіду «здорового глузду», то розум інтерпретативний ставиться до останнього з пошаною, визнаючи його права на провідну роль у житті суспільства. Так тема повсякденності стає центральною у феноменологічній соціології. Повсякденність — це донанукова природнича установка, яка спрямована на актуальне «тут» і «тепер «буття суб'єкта, що включає увесь спектр його особистісних вподобань. Суб'єкт, із усім різноманіттям його потреб і інтересів, стає вихідним пунктом філософського осмислення соціальних проблем. Допускається онтологічна гетерогенність різних версій предметного бачення, яка забезпечується багатоманітністю обраних ракурсів висвітлення предмету, затверджується неусувана множинність поглядів на одну і ту саму реальність. Невизначеність стає головним поняттям онтології і гносеології; у ситуації ж невизначеності в силу вступає можливість; як міра перетворення потенціального у дійсне; можливість заперечує правомочність процедури однозначного і точного лінійного прогнозування подій і явищ.

Оголосивши прагнення до істини хибним завданням, інтерпретативний розум розпочав відбудовувати свої власні правила інтелектуальної діяльності, свої засоби втілення думки у слові. Відмовляючись від системності філософського мислення і не визнаючи необхідності підпорядкування думки законам діалектичної логіки, він впроваджує принцип, відповідно до якого словесно-мовне вираження будь-якого змісту — є завжди випадковим. Більш того, цей розум зацікавлюється тим аспектом буття мислення, у якому останнє не є оформленим, а «існує» у хаотичному, «пульсуючому» стані; у такому «броунівському» русі думка набігає на думку, перемишується образними перетвореннями; свідомість утягується у не-впорядкований потік, адже вона (тут) не дотримується суворих логічних правил і вимог категоріального улаштування, її форма знаходиться в **становленні**. Починаються пошуки такої категоріальної структури, що має виразити зміст мислення як існуючий «за межами» (до або поза-) його логічного оформлення: останнє, на думку прибічників інтерпретативного розуму, спотворює зміст первісного мислення, вносить в нього незворотні зміни, позбавляє його одвічної повноти. Звідси випливає докорінне розрізнення філософських текстів модерну і постмодерну. Найбільш адекватною формою вираження мислення, що знаходиться у становленні, постмодерн визнає позарациональну словесну плинність. Більш того, з точки зору постмодерністів, безпосередня даність існування (вираження) мислення у мові є «лише вільна гра знаків або безкінечний процес щеплення одних текстів до інших» [3, 59].

У постмодерністському філософському тексті відсутній все «пояснюючий» концепт, або універсальний «фрейм»; тому не дивно, що за постмодерністським дописом відсутня будь-яка глибинна сутність: Бог, Абсолют, Логос, Істина, СENS життя і т.д. Це спричиняє втрату смислового центру, але ж це саме утворює простір діалогу автора з читачем і навпаки. Саме такий текст є похідною інтерпретативної свідомості, саме він дозволяє необмежену поліваріантність інтерпретацій, адже стає багатосмисловим.

Не претендуючи на істинність своїх міркувань, автори-філософи починають розглядати себе в якості учасників безкінечної комунікації, у просторі якої повідомлення поширюються по її каналах, спотворюючись, змінюючи адресата. Джерело первісного повідомлення губиться в невизначеному минулому, досягнути яке принципово неможливо. Автори текстів одержують інформацію-надіслання невідомо звідкіля; також навмання вони передають її далі, не знаючи свого адресата і не маючи впевненості в тому, що вони адекватно відтворили зміст цієї інформації. Ситуація нагадує безкінечний комп'ютер, у якому закладене безкінечне число «комунікантів». Отже, неважливо, хто (або «що») і кому пише, відзначає Деррида, важливо — як він це робить. У тексті більше немає співвіднесеності ані з об'єктом, ані із інтросуб'єктивним («внутрішнім») досвідом. Філософу залишається тільки одна можливість залучити до себе увагу читача — «завантажити» його алогічним, аграматичним текстом-говорінням, «зачарувати» його грою метафор і метонімії. Філософія утрачає свої межі, обриси філософського тексту розмиваються і починають існувати в якомусь «розсіяному» виді — усередині фільмів, художньої прози, віршів і т.д. Філософування практично вже не вимагає спеціальної підготовки, воно стає непрофесійною діяльністю. «Ніщо не гарантоване» — ось головний пафос свідомості постмодерну, яка «практикує» інтерпретативний розум. Бог помер, розуму законодавчому відмовлено в довірі, усе «священне» і «високе» сприймається як самоомана, ієрархія «тіло-душа-дух» зруйнована, людина більше ні в що не вірить, та їй вже «немає чим» вірити.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що філософія постмодерну відмовилася від класики, «заснувавши» нові засоби і правила інтелектуальної діяльності; це сталося внаслідок своєрідної реакції на рефлексивне осмислення глобальних зсувів у світогляді, що мали місце у ХХ столітті. Вона проявила ті базові поняття і ті установки й орієнтації, що уособлюють характерність стилю мислення епохи. Такими характерними рисами, зокрема, є:

1. Відмова від істини, а отже, від таких понять, як «виток», («джерело»), «причина». На «заміну» ним впроваджується термін «слід», як те єдине, що нам залишається знайти, на що ми можемо сподіватися; від колишньої претензії знати «кінцеву» («первісну» або абсолютну) причину треба відмовитися.

2. Несприйняття категорії «сутність», що орієнтує дослідника на пошук глибин, коренів явищ; це викликає до життя поняття «поверхня» («фрезома»). Залишаються поза інтелектуальним попитом терміни «мета», «задум»: натомість у сферу вподобань входять поняття «гра», «випадок».

3. Заперечення принципів категоріально-понятійної

ієрархії, про що саме і свідчить відмова від категорій «істина», «сутність», «мета», «здум»; нагадаємо, що ієрархічність словесно-сислового складу характеризується дослідницький, і навіть літературний текст у модерні. В постмодерні ієрархічної організації співпорядкування категорій не існує.

4. У дискурсі модерну мали велике значення поняття «метафізика» і «трансцендентність». Постмодерн протиставляє «метафізиці» «іронію», а «трансцендентному» — «іманентне». Слід також нагадати, що постмодерн взагалі тяжіє до «здолання» дискурсивного засобу «оречевлення» думки, намагаючись впровадити у ментальну практику дискретні, «нелінійні» текстуальні втілення.

5. Із останньою властивістю пов'язана схильність постмодерну до так званої смислової «невизначеності» думки. «Невизначеність» — одне з центральних понять постмодерністської філософії.

6. На зміну звичним термінам, що ними традиційно характеризуються ознаки тексту, таким, наприклад, як

«жанр», «границя», постмодерн впроваджує поняття «інтертексту», «гіпертексту» та інші схожі поняття; згідно із постмодерністами, у цих термінах відтворюється свобода мислителя творити, зневажаючи вимогами традиції.

7. Постмодерн націлений не на творіння, креативно-синтетичну діяльність, а на «деструкцію» і «деконструкцію», тобто руйнацію і перебудову існуючої (сталі в минулому та загальноновизнані у актуальному) структури інтелектуальної практики та й навіть культури в цілому.

Оцінюючи ці характерні риси постмодерну, можна зробити висновок про те, що постмодерністську парадигму не можна безпосередньо-однозначно виводити із модерністської; принаймні постмодерн не є (або — не завжди є) результатом такої критичної рефлексії, що зберігає спадкоємність культурних смислів. Хоча, звичайно, певний взаємообіг смислів та ідейно-змістовний вплив поміж постмодерном та «залишками» «звичайної» культури має місце.

Література:

1. Философия и литература. Беседа с Жаком Деррида // Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия. М.: РИК «Культура», 1993. С. 151-186.
2. Серль Д. Перевернутое слово // Вопросы философии. 1992. №4. С. 58-69.
3. Там само.

**О.М.ВЕРГУН
ФІЛОСОФІЯ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ:
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ
ПАРАДИГМИ СУБ'ЄКТА ВЛАДИ**

Поняття влади в сучасних умовах перехідного посттоталітарного суспільства на теренах України не втрачає свого особливого значення. Це, насамперед, пов'язано як із завданням формування нової політичної реальності, нових засадничих культурних цінностей в сфері політики, а також подолання кризових явищ в структурі державної влади, та розбудовою демократичного суспільства.

Розглядаючи та аналізуючи нові форми та прояви влади в рамках філософського знання, постає потреба й в аналізі поняття «суб'єкта влади». Це зумовлено, насамперед, «відкриттям» цього поняття у полі вітчизняного соціально-філософського дискурсу і пов'язаного з трансформацією українського суспільства прагненнями формувати принципово нову практику державного управління. Серед обставин, що роблять актуальними проблему філософського аналізу влади та суб'єкта влади за вітчизняних умов є також ті трансформації, які відбуваються з нею: з одного боку, нарощування демократичного потенціалу до якого відноситься, наприклад, прийняття нової Конституції, реформа виборчої системи та нова модель місцевого самоврядування, а з іншого — падіння авторитету та легітимності державної влади в очах громадськості, втрата нею ефективних важелів впливу на соціально-економічні процеси.

Криза сучасної влади в Україні виражається зокрема у незгоді громадян з її діями в сучасних умовах, сумнівах та розчаруваннях щодо власного майбутнього, запереченні авторитету носіїв влади, неспроможності владних інституцій зробити бодай щось, аби покращити життя населення. Філософський аналіз влади та суб'єкта влади полягає у завданні, по-перше, визначити соціо-культурні чинники, які зумовлюють сучасні трансформації влади в суспільствах перехідного типу.

По-друге, у необхідності дослідити причини виникнення високого рівня аномії у сучасному українському суспільстві, що є наслідком саме недостатньої авторитетності влади, незадовільної її легітимності.

Вочевидь, що сучасні кризові явища в Україні зумовлені самою природою суспільства перехідного типу. При цьому варто наголосити на тому незаперечному факті, що намагання «адаптувати» демократичні цінності, які протягом століть виробила західна цивілізація, за відсутності міцного історичного та культурного досвіду, та схематичному розумінні їх змісту з боку української політичної еліти, стає однією з головних причин занепаду. По-третє, в результаті вище перерахованих позицій постає необхідність реконструювати основні етапи осмислення філософського розуміння поняття влади та суб'єкта влади протягом всієї європейської історії.

Філософський підхід у вивченні поняття влади виділяє насамперед онтологію влади, субстанційні основи владних відносин, їх суттєві та спільні ознаки, які проявляються у будь-якому типі чи формі влади й надають їй об'єктивного, закономірного характеру. Тут як і в інших випадках, взаємодія між одиничним та загальним, явищем та сутністю постійно змінюються, а в процесі його пізнання відбувається перехід не лише від явища до сутності, але й в сутності першого порядку тощо. Специфіка соціально-філософської гносеології, яка розкриває різноманітні аспекти функціонування влади, полягає в тому, що остання розглядається як реалізація вольової діяльності соціально-політичного суб'єкта (індивіда, групи, класу, партії, масового руху, лідера, держави). Основним способом існування влади є прояв в різноманітних динамічних формах залежності, незалежності та взаємозалежності між людьми, особистістю, суспільством, соц-

*Вергун Ольга Миколаївна
— провідний спеціаліст
відділу політичних
технологій та
інформаційної політики
Національного інституту
українсько-російських
відносин Ради
Національної Безпеки і
Оборони України
(м.Київ)*

іальною групою, класами, державами тощо. Влада багатогранне, багатозарове, багатовимірне поняття.

Влада органічно присутня у всіх соціальних системах і у всіх людських суспільствах. Вона являє собою не окрему деталь, а обов'язкову кількість будь-яких форм взаємовідносин між людьми. Її існування неодмінне, а внутрішню сутність влади не можна класифікувати як позитивне чи негативне явище. Таку позицію щодо влади визначив сучасний американський дослідник футуролог С.Тюфлер [5].

Справжнє коріння влади знаходиться в об'єктивній ході соціогенезису, завдяки обрядів, традицій, законів, інших зовнішніх важелів практичної організації доцільності спільного людського суспільного життя, який не лише формує а й закріплює механізм регуляції поведінки індивідів.

З цієї точки зору влада зміцнюється як інструктивна канва міжіндивідної кооперації, що виникає в результаті натуральної необхідності упорядкування, структурування диференційованої групової діяльності. Лише відслідковуючи послідовність ланцюгів, які є не що інше як важливі складові суспільного існування, що формуються протягом історії людства у вигляді різноманітності відношень, дій, реакцій *rag procreation*, які кваліфікуватимуть в термінах посадового, регульованого, санкціонованого, направляючого — змальовується саме така картина.

В результаті високої соціалізованості суспільного буття людини, логіки та архітектоники сучасного виробництва й відтворення життя ускладнюється набір реквізитів влади (бюрократична ієрархія). Влада виникає із об'єктивних відмінностей. При тотальній рівності — влади не має. Джерелом влади є об'єктивна неоднорідність положення людей в соціумі, розчленування їх рольових функцій.

В європейській філософії можна визначити декілька періодів осмислення поняття влади й зокрема категорії «суб'єкта влади» протягом розвитку європейської інтелектуальної історії.

Перший охоплює значний проміжок часу від античності до епохи Відродження. Для нього характерним є невизначеність (синкретизм) суб'єкт-об'єктних конструктивів у розумінні феномену влади. В цей період європейської інтелектуальної історії суб'єкт влади фактично отожденовався з носієм філософської рефлексії, тобто з фігурою самого філософа.

Своє завдання мислителі цього періоду, зокрема *Платон* [2] та *Аристотель* [1] вбачали у легітимізації цієї сили — це знаходить своє вираження у парадигмі згідно з якою саме філософи (тобто ті фігури, які найбільш автентично можуть репрезентувати філософське знання) мають керувати державою та встановлювати оптимальні закони позиціонування і регулювання відносин в соціумі.

В епоху середньовіччя обґрунтування суб'єкта влади у схоластиці трансформується у проблему усвідомлення промислу Бога як верховного принципу структурування влади в універсумі. Ця установка сприяє, з одного боку, онтологізації суб'єкта влади, тобто розуміння того, що виток влади знаходиться в універсумі, а з іншого його деперсоніфікації, тобто визнання незалежності імперативів влади від свавілля окремої особи. Уже в середньовіччі вперше в історії *М.Падуанський* проголосив народ

джерелом будь-якої влади, з оглядом на те, що під народом він розумів лише кращу, «достойнішу» його частину.

Значним здобутком в історії осмислення феномену влади та суб'єкта влади був досвід епохи Відродження з її ідеологією *індивідуалізму*. Тут поняття суб'єкта влади трансформується у завдання маніпулювання поведінкою підлеглих із боку володарів (*Маккіавеллі*), що в контексті європейської інтелектуальної історії сприяло десакралізації даного поняття.

Другий період охоплює епоху Нового Часу, коли формуються буржуазні форми організації суспільства, поняття влади та, зокрема, суб'єкт влади починає інтерпретуватись з позицій методології *механіцизму*. Фактично це була перша спроба дати раціональне (наукове) пояснення цьому феномену, і апробувати ідеї, які згодом набувають надбанням європейської суспільно-політичної науки — ідеї десакралізації розуміння суб'єкта влади та його раціональності. Звідси — прагнення мислителів цього періоду визначити протизваги між індивідуумом та суспільством, проголошення принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову, відстоювання прав людини (передусім майнових).

Наступний хід наукових роздумів проробляли *Кант*, *Гегель* та *Джантіле*. Вони прив'язували владно-політичний фактор до морального. Окреслення цінностей влади її норм, як і норм взагалі, задається диспозиціями, санкціями та умовами дії. Це був **третій період**, який характеризується пануванням парадигми німецької класичної філософії, в якій робиться спроба теоретичного обґрунтування феномену влади, суб'єкта влади, тобто реконструювання його онтології, яка одержує або трансцендентне (*Кант*), або діалектичне (*Гегель*) забарвлення. Головним надбанням цього періоду є трактування понять влади та суб'єкт влади як система, що розвивається. Саме в цей період закладаються основи гуманістичного розуміння влади, тобто коли перед суб'єктом влади ставиться обмеження, яке пов'язане з цінністю автономії людини (*категоричний імператив Канта*).

Постановка проблеми влади та визначення категорії суб'єкта влади у філософії XIX — XX ст. пов'язана з формуванням буржуазного суспільного ладу та основних засад політичного плюралізму. Цей, **останній період** у розвитку уявлень про владу характеризується, як використання нових методологічних парадигм, які з'явилися у гуманітаристиці цього часу, так і залученням більш широкого емпіричного матеріалу для філософсько-політичних узагальнень щодо його змісту. *К.Маркс* довів детермінованість влади об'єктивними потребами та інтересами. Такий підхід дозволив пояснити класову суть та природу влади (збіг суб'єкта власності та суб'єкта влади), і на цій основі виявити її походження та закономірності розвитку. Матеріалістичне розуміння історії дозволяє розрізнити суб'єкт та носія влади — здійснення влади різного роду організаціями приховує сам факт належності влади до класу власників, так як владу в класовому суспільстві здійснює не клас в цілому, а спеціальні установи — носії влади, наділені класом-суб'єктом влади владними повноваженнями. Здійснення політичної влади класу за допомогою її носіїв створюють ілюзію, що особиста влада носіїв незалежна від класу в цілому.

Ф. Ніцше доповнює метафізичне (онтологічне) розу-

міння суб'єкта влади, як воно склалося у класичній філософії темою його індивідуальності, трактуючи останню у постаті героя, генія, «нового філософа». Класична метафізика влади у Ніцше доповнюється вимогою морально-го виміру дій її суб'єкта. Для Ніцше влада — це воля й здатність до самоствердження, на яке, власне кажучи, здібний лише «новий філософ».

Головним здобутком *З.Фрейда* було відкриття панування *несвідомого* над людською *свідомістю*, поведінкою соціальними інститутами, культурою. Для Фрейда визначення суб'єкта влади означає реконструкцію підсвідомих структур, які «мовчазно» детермінують як людську, так і суспільну свідомість. Для цього *З.Фрейд* пропонує користуватися практичними стратегіями психоаналітичної процедури розкріпачення позасвідомого: словесно-риторична («проговорювання») та емоційно-енергетична («трансфер»).

Принципові новації у розумінні суб'єкта влади внесли також соціологічні та політичні дисципліни, які надали поняттю суб'єкта влади функціонального значення.

Зокрема, *В.Парето* намагається при розгляді форм політичного правління розглядати її як специфічну політико-соціологічну категорію. Він відходить від прийнятої схематики аналізу політичної влади за нормативними та конституційними ознаками і прослідковує зв'язок між формальними та неформальними суб'єктами політичної влади, а також динаміку їх зміни. Згідно його теорії еліт впливає, що суб'єктом влади в суспільстві виступають олігархічні клани, або так звана «правляча еліта».

Значний внесок у розробку питання суб'єктів влади вніс *М.Вебер*. Вебером стверджується певна свобода дій лідера, але вже не в межах будь-яких класових інтересів (хоча такі цілі також можуть ставитися й здійснюватися), а в умовах правових форм функціонування інститутів влади. Відповідно, концепція *М.Вебера* закладає основи для аналізу діяльності конкретного політичного суб'єкта в умовах розвитку демократичного суспільства.

В загальносоціологічному аналізі *М.Вебера* прослідковується думка про те, що рамки діяльності, впливу політичного суб'єкта на хід суспільних процесів повинні обмежитися конституційними (правовими) формами організації суспільного життя громадян. Це означає, що з формуванням правової держави суб'єкт влади вже не може за особистим бажанням здійснювати керівництво суспільним життям, оскільки всі його повноважні функції суворо регламентовані.

Проте головний висновок, який робить *М.Вебер* полягає в тому, що суб'єкти влади мають бути організовані у форми професійних спільнот.

Суттєвим внеском у розуміння суб'єкта влади стають погляди представників *біхевіористського* напрямку (*Г.Ласвел, Дж.Кетлін, Ч.Меріам, Р.Даль, Г.Моргентау та ін.*). Політична система суспільства завжди виступає як особлива структура, в якій влада, розподілена між всіма її елементами таким чином, що в суспільстві підтримується визначений баланс сил. Порушення цього балансу в бік надмірної *централізації* влади або, навпаки, її розпорошення зумовлює дисфункцію й може привести до розпаду політичної системи.

Біхевіористи перенесли цю ідею до сфери політичних стосунків: політична арена стає «ринком влади». Влада

продається й купується і таким чином *здійснюється*. Політичні суб'єкти активно діють на ринку влади, намагаючись вигідно використовувати всі наявні ресурси.

Ринок влади для біхевіористів виявився, з одного боку, єдиною можливою універсальною формою раціональної організації людських прагнень влади, а з другого, у своєму реальному втіленні цей ринок став осередком кризових явищ у суспільстві. Конфлікти, на їхню думку, виникають через невідповідність дійсності і її ідеальної моделі. Необхідно виправляти дійсність, приводити її у відповідність з ідеалом. Це завдання повинно покладатись на державну владу.

Згідно з концепцією біхевіористів саме держава повинна забезпечити порядок на політичному ринку, дотримання його учасниками раціональних, соціально найбільш прийнятних правил політичних ігор. Державна повинна втручатися у громадське та особисте життя, обмежувати індивідуальну свободу політичних суб'єктів. Влада держави повинна тримати в межах вплив стихії ринку.

Оскільки, ключовим елементом будь-якої політичної системи є держава, то саме держава, найважливішим атрибутом якої є інституціалізована влада, встановлює обов'язкові для всіх суб'єктів (як на рівні груп, так і індивідів) юридичні норми та санкції, які дозволяють контролювати виконання цих норм. «*Суб'єктність держави визначається її здатністю мобілізувати фінансові, матеріальні та людські ресурси, акумулювати всенаціональні інтереси та реалізувати їх із допомогою інститутів влади у практичній політиці*» [3, С.8].

Якщо суб'єктність держави в силу будь-яких причин занижена, або фактично відсутня, то й можливості інших політичних акторів (суб'єктів політичної дії, *actor* — діяч) — груп тиску, партій та рухів — впливати на політичний процес, забезпечуючи адаптованість політичної системи новим суспільним викликам в інтересах суспільства в цілому або більшій його частині, суттєво скорочуються. Інакше кажучи, потенційна політична суб'єктність цих акторів, зменшується, поступаючись місцем вузькокорпоративній суб'єктності, яка орієнтована виключно на задоволення партикулярних, групових інтересів, слабо корелюючих із загальнонаціональними.

Для концепцій влади *М.Фуко*, представників *франкфурської* школи і в крайній формі — у «філософії дії» *Дж.Д'юї* характерно культивування суб'єктивної волі у пізнанні й здійсненні процесу влади. Затвердження практики раціонально-бюрократичного владарювання в сучасному західному суспільстві спричинило звернення вказаних мислителів до проблем легітимності суб'єкта влади.

З другої половини ХХ століття формується більш широкий погляд на поняття, вже не для обґрунтування права на насильство з боку влади, а як узгодження індивідуального воління із волею загалу. В цей період формується так званий нормативний вектор осягнення влади, пошук надсуб'єктних підстав володарювання (*Х.Аренд, Т.Болл, Н.Смелзер*), пропонуються системні розробки природи влади (*Г.Алмонд, Ж.Бурдо, К.Дойч, Т.Парсонс*), структурно-функціональні її концепції (*М.Козьє, Д.Істон*), дослідження інституційних аспектів суб'єктів влади (французька школа політичної науки — *М.Дюверже, М.Оріу, М.Прело*).

У просторі, окресленому цими напрямками, здійсню-

ються спроби критично осмислити процеси в галузі державного управління та суб'єктів влади у теоретичних публікаціях «перевантаженої держави» (*С.Бріммен, А.Кінг, Г.Петерс, Р.Роуз, С.Хантінгтон*). Значний вплив на уявлення про зміст поняття суб'єкта влади спричинила розробка сутності влади, здійснена в душі феноменологічної герменевтики *П.Рікером*.

Структурний розріз предмету представляє поліфундаментальну картину з різноманітним множинним таким виміром влади. Соціальний аспект: влада не є силовим відношенням, що виражає реальне домінування — не для того приймають участь в правлінні, щоб отримати владу, а тому, що відчують себе для цього достатньо сильними (*Кнудсен*). Необхідність фактору сили витікає із загальної логіки здійснення владних функцій як функцій соціальних. Оскільки влада величина сполучна — можна здійснювати владу над іншими і не можна над собою. Щоб бути суб'єктом, тобто носієм цілі, дії, інтересу, людині потрібно здійснювати свій вільний вибір.

Розмірковуючи про стратегію державного розвитку, належить виходити з того, що гарантувати стабільність і безпеку може тільки така влада, яка спроможна захищати інтереси всіх. А в першу чергу — забезпечувати безпеку та стабільність. Чому покликані служити державні Закони — встановлені найвищим, законодавчим органом державної влади правила, норми, які є обов'язковими для дотримання всіма рівними, тобто однаково застосовуваними до всіх. Характер законів в державі, міра їх дотримання громадянами постають наочними ознаками та чинниками авторитетності. Певну загрозу авторитету влади, а також стабільності становить поширена схильність політиків підмінити право юридичними законами, що є відбиттям волі якоїсь окремої верстви чи парламентської більшості. Авторитету владі й силу законів додають, зокрема виз-

нання політиками й державними діячами того, що юридичний закон не всесильний, що право не є тільки продуктом урядової волі, а дієвість і авторитетність закону залежить від того, як в ньому виражені норми й цінності, закладені у реально існуючому, самим життям сформульованому праві.

Піднесенню авторитету державним суб'єктам влади в Україні сприятиме усвідомлення суб'єктами законодавчої ініціативи і всіма, хто причетний до законодавчого процесу, що закон має силу тільки у певних межах, які визначають дієвість юридичного закону, є, зокрема, економічний потенціал суспільства, стан культури в ньому, характер політичної свідомості громадян. Будь-які спроби знехтувати цими детермінантами, прояви законодавчої сваволі мають своїм наслідком безсилий закон, призводять до гіпертрофії владно-примусових функцій держави, до делегімації суб'єктів влади.

Стабільність та безпека в державі, авторитет державних суб'єктів влади визначаються також станом громадянського суспільства, структурованістю спільноти, вирізненням окремих суспільних груп на підставі відмінності властивих їм корпоративних інтересів, що робить необхідним формування механізмів і гарантій їх співіснування. Утворене на засадах плюралізму, толерантності і лібералізму, таке суспільство спроможне протистояти етатистським тенденціям з боку держави так і ентропії анархізму, домагатися якомога більш оптимального здійснення громадського врядування. До того ж відкрите суперництво суспільних інтересів стимулює суспільно-політичний процес. Стабільна демократія й гарантована соціальна безпека формуються як компонування вільного волевиявлення народу так неухильного й обов'язкового дотримання імперативів.

Література:

1. Аристотель. Соч.: В 4-х т. Т.4 / Пер. с древнегреческого; Общ. ред. А.И. Доватура. — М.: Мысль. — 1983. — 830 с.
2. Платон. Собр.соч.: В 3 т. Т.3 Ч.2. / Пер. с древнегреч., Общ. ред. А.Ф.Лосева и др. М.: Мысль. — 1972. — 678 с.
3. «Проблема субъективности российской политики». Олигархизация власти в Москве чревата ослаблением государства // Независимая газета. — 1998. — № 28. — 19.02. — С 8.
4. Современная западная философия: Словарь. / Сост.: Малахов В.С., Филатов В.П. — М.: Политиздат, 1991. — 414 с.
5. Тоффлер Э. Сдвиг власти. Знание, богатство и насилие на пороге 21-го века. Н.-Й.: «Бейсик букс», 1990, XXII+ 586с.
6. Философия власти: Гаджиев К.С., Ильин В.В. и др./ Под ред. В.В. Ильина. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. — 271 с.

В. П. ЖИЖЧЕНКО
ЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФІЇ Г. С.
СКОВОРОДИ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
XXI СТОЛІТТЯ

Перед людиною, яка знайомиться з творчістю видатного українського філософа Г.С. Сковороди, постає образ мислителя, якого тривожать загально-людські проблеми, але далекого від життя тогочасної України. Так, зокрема, нічого не сказано в його творах про Запорізьке козацтво, яке за його життя зазнало і свою славу, і своє знищення. Однак при уважнішому розгляді виявляється, що філософ аж ніяк не був байдужим до України, любив її і, отже, прагнув допомогти її народу. Більше того, стає очевидним глибоко національний характер його філософії [1, С. 99-100].

У зв'язку з даними обставинами виникає проблема, чи можна вивести з наявного матеріалу творчості Г.С. Сковороди можливий образ української національної ідеї в тому вигляді, як мислив би її він? Чи впливає такий хід думки з характеру, а, може, навіть і положень його філософії? Якщо таке можливе, то які основні риси мала б ця ідея й чи мала б вона значення для нашої сучасності? Актуальність такого дослідження очевидна, адже в Україні нині відбувається пошук, формування національної ідеї, з якою вона могла б увійти в XXI століття. Чи була б така ідея з рисами філософії Г.С. Сковороди корисною сьогодні?

Основна схема філософії Г.С.Сковороди — це поділ світу на дві натури, невидиму, божественну, і видиму, тварну, а також на три світи: макрокосм, мікрокосм і світ символів. Філософ стоїть на пантеїстичних позиціях і тому невидима, божественна натура проймає все, що існує, усі три світи.

Невидима, божественна натура — це «тайная нікая, по всему разлившаяся и всім владиющая сила», яка «весь мір, будто машинистова хитрость часовую на башні машину, в движении содержит и, по приміру попечительнаго отца, сам бытіем есть всякому созданию. Сам одушевляет, кормит, разпоряжает, починает, защищает и по своей же волі, которая всеобщим законом, или уставом, зовется, опять в грубую матерію, или грязь, обращает» [2. С. 146].

Мікрокосм в ученні Г.С.Сковороди — це людина, але, якщо розглядати людину як суб'єкт міжособистісних відносин, то суб'єктом міжнародних відносин виступатиме той чи інший окремий народ. На род, у такому разі, розглядається як особистість з усіма притаманними їй особливостями. Подібний підхід дає можливість говорити про такий феномен, як національна душа, національний дух, дозволяє застосувати до народу, нації все, що говорить про людину Г.С. Сковорода, тобто все його етичне вчення.

Сам український філософ був недалеко від такого підходу, адже він вважав, що невидима, божественна натура проймає як окрему людину, так і людську спільноту. Той, хто засновує своє життя в відповідності з цією природою, чи то окрема людина, чи народ, — благоденствує. Дуже показовими в цьому плані є висловлювання самого філософа. Продовжуючи думку про «невидиму» природу, Бога, або всемірний ум, він пише: «Но ничем ему так не одолжен всякій народ, как тим, что он дал нам самую высочайшую свою премудрость, которая природный его есть портрет и печать», а також: «Так слово в слово и она, по всем членам политическаго корпуса, из людей, не из камней состоящаго, тайно разлившись, ділает его твердым, мирным и благополучным», «Если, наприклад, кака-то фамилия, или город, или государство по сему моделю основано и учреждено, в то время бывает он раем, небом, домом божіим и прочая. А если один // кой человек созиждет по нему житіе свое, в то время бывает в нем страх божій, святыня, благочестіе и прочая. И как в тілі человеческом один ум, однако разное по разсужденію разных частей діствует, так и в помянутых сожи-

*Жижченко Валерій
Петрович — доцент
Національної гірничої
академії України,
кандидат філософських
наук*

тельствах, сею премудростію связанных, бог чрез различные члены различные в пользу общую производит действия» [2. С. 147].

Отже, ці слова мислителя підтверджують думку про можливість віднесення того, що він говорить стосовно людини взагалі, до народу, нації. Етичний зміст його вчення в даному разі виступає як більший термін, народ, нація — як менший термін, а абстрактна людина, людина взагалі — як середній термін силогізму. Такий підхід дає можливість простежити, якою буде українська національна ідея, якщо розглядати її з позицій вчення Г.С. Сковороди.

Велику увагу український філософ приділяє самопізнанню. Людина, як вважає Г.С. Сковорода, повинна пізнати свою істинну (божественну) природу. Тільки тоді вона стає здатною правильно побудувати своє життя. Як окрема людина, так і цілий народ, який не дійшов до стадії самоусвідомлення, розцінюється як глибоко нещасний народ. Він або перебуває в довготривалій сплячці, перебуває, як дуже точно описав подібний стан Чаадаєв, «как бы вне времени», залишається «незатронутым всемирным воспитанием человечества» [5. С. 508] або страждає від неможливості реалізувати свій внутрішній потенціал, щось хоче, але не знає, що саме. Про таку людину можна сказати словами Г.С. Сковороди: «Грустит и мятется, будто пчела, заперта в горнице, а солнечный светлйший луч, окошка пронзающий, зовет ее на цветоносные луга» [2. С. 430].

З процесом самопізнання пов'язує Г.С. Сковорода й поняття свободи. Умовою досягнення її виступає опізнання в собі Бога, «істинної», «невидимої» природи. Істотним моментом тут виступає те, що в такій людині діє сам Бог, Дух Божий, саме він гарантує свободу й рятує від сваволі, спрямовує дії вільної людини в потрібному, в відповідності з інтересами цілого, напрямку, робить їх зміст моральним.

Розуміння українським мислителем свободи як особливого душевного стану, пов'язаного з усвідомленням у собі Духа Божого, може нагадати подібне розуміння, що має місце в Посланнях апостола Павла, але ототожнювати точку зору Г.С. Сковороди з названою точкою зору було б помилковим. Апостол Павло розуміє свободу в чисто духовному плані. Вільним, згідно з його вченням, може бути й раб, якщо він покликаний во Христі Ісусі. Павло навіть не радить рабові міняти своє соціальне становище, бо, будучи покликаним, він і так вільний.

Погляди Г.С.Сковороди відрізняються від поглядів апостола Павла тим, що він не пов'язує покликання з тією соціальною роллю, яку мусить виконувати людина в силу свого соціального становища. Її соціальна роль виступає як функція, якщо користуватися математичними термінами, по відношенню до «сродності». Соціальна роль задається «сродністю», а «сродність» людина повинна ще в собі розпізнати. Г.С.Сковорода навіть розвиває педагогічну теорію, спрямовану на виявлення в дитині сродностей і виховання її в дусі цих сродностей. Отже, свобода розуміється як право міняти життєві обставини, що є зайвим з точки зору апостола Павла.

Прагнення до свободи, в ученні Сковороди, — прагнення цілком природне, божественне. Таким же природним і божественним виступає й прагнення до національної свободи. Потреба свободи усвідомлюється тим більше, чим більше пізнає себе народ, чим більша його само-

свідомість. Народ, який не пізнав, не усвідомив себе, не зрозумів свою божественну суть, залишається нещасним і нежиттєздатним, навіть коли здобуде зовнішню свободу. Такий народ не бачить своїх історичних перспектив і задач, розгублений, шукає сам не знає чого й мріє знову повернутися в розпорядження іншого народу, що теж, як виявляється згодом, нічого доброго йому не несе. Такий народ нагадає шуку з байки Г.С.Сковороди, яка, проковтнувши гачок, почувалася зле й хотіла шукати спокою в інших водах заморських. Тій щуці (такому народові) підказує інший герой сковородинської байки — рак. Він їй каже, що зло в ній самій і не допоможуть їй заморські води [2. С. 125].

Викладаючи свою теорію «сродностей», Г.С.Сковорода оговорює й випадок, коли поневолена людина не може, в силу своєї поневоленості, жити за сродностями, тобто бути вільною [2. С. 429]. Щасливою, на думку українського філософа, людина може бути лише тоді, коли вона живе й працює згідно зі своєю «сродністю», а щастя — одна з центральних категорій його етики. Той, хто не дає можливості людині так жити, робить її нещасною і, згідно з філософськими поглядами Г.С.Сковороди, морально засуджується.

Якщо той чи інший народ усвідомлює себе й відчуває внутрішні сили, але не має можливості для реалізації своєї божественної, «невидимої» суті, починається боротьба за своє визволення. Така боротьба осмислюється в вигляді тієї чи іншої національної ідеї. Національна ідея того чи іншого народу народжується в певних історично-соціальних умовах і несе на собі печатку тих умов. Крім того, вона залежить від морального і взагалі духовного стану народу й окремих його верств, класів і навіть осіб.

Відстоюючи право на свободу, Г.С. Сковорода захищає фактично право на самобутність і свободу її прояву. На це спрямована його теорія «сродностей». Проблему самобутності він розв'язує кардинально й однозначно. Самобутність особистості, а, отже, як впливає з його вчення, і народу, нації визнається й цінується, оскільки вона не тільки має статус божественності, а й корисна людству, бо її самореалізація збагачує людство досягненнями такої ж самобутньої «сродної» праці.

Той, хто посягає на самобутність народу, або хоча б просто її ігнорує, той позбавляє його права на дане, заплановане Богом. Така людина діє, в контексті вчення Г.С.Сковороди, проти божественної природи в угоду світу видимому (це слово філософ розуміє в дусі Нового Завіту), «світу», який, як відомо, ловив Г.С. Сковороду, але не впіймав. Іншими словами, таким діям, згідно з ученням Г.С.Сковороди, дається в вищій мірі негативна оцінка.

Народ, який пізнав свою божественну натуру, перетворюється, оновлюється. І, якщо його не стримують зовнішні обставини, його діяльність стає також божественною. Саме таку діяльність і називає Г.С. Сковорода «сродною працею». Народ, який пізнав себе, включається в міжнародну систему розподілу праці, реалізуючи свій духовний потенціал. Такий народ завжди на під'ємі, його настрої піднесені.

Г.С.Сковорода вказує на ту обставину, що найважча праця, якщо вона виконується з Богом, стає легкою. Так і народ, який знайшов свою «сродність», працює натхненно й легко долає буд-які труднощі. Такий народ незлам-

ний у реалізації своєї волі, бо його воля стає тотожною з божественною волею.

Споріднена праця — праця цілеспрямована, обов'язкова її ознака — це її корисність, потрібність іншим. Сродності, згідно з ученням Г.С.Сковороди, розподіляє Бог і, отже, розподіляє найкращим чином. Народи, які роблять свій унесок до вселюдської праці, співпрацюють згідно з божественним планом, діяльність кожного народу збагачує людство й ошасливує того, хто втілює, самореалізує себе в спорідненій праці. Під Богом можна розуміти й відчужену людську сутність, яка, у свою чергу, є соціальною. Тоді «сродна» діяльність може розумітися як така, що перебуває в гармонії з потребами нації, людства.

Свобода самореалізації за принципами «сродності» веде до перетворення всього суспільства, робить його багатим і щасливим. У цьому суспільстві живуть самотні й щасливі народи, які збільшують уселюдські багатства своєю самотністю. Самотність у такому суспільстві цінується як можливість національного й індивідуального щастя, реалізації нескінченної Божої сутності і збагачення людства.

Можна подивитися на вчення про «сродності» ще в одному аспекті. Воно не було голою абстракцією. Матеріали вивчення організації Запорізької січі дають підставу вважати, що вчення про різні види спорідненої діяльності розроблялося з урахуванням саме її устрою. У вченні Г.С. Сковороди називається три «сродності». Факт, що філософ називає саме їх, указує на те, що він вважав їх одними з найважливіших, якщо не найважливішими. Такими «сродностями» виступають «сродність к хлібопашеству», «сродність к воинству» та «сродність к богословію» [2. С. 439].

На Запорізькій січі, відповідно, разом із тими козаками, основним родом занять яких була військова справа, були й такі, що віддавали перевагу землеробству. На цю обставину вказує Д.І. Яворницький: «в Запоріжжі існував цілий клас козаків, що звалися «сиднями», або грічкосіями, котрі жили по зимівниках, селах і бурдюгах, займалися різними господарськими справами...» [6. С. 282].

Що стосується «сродності к богословію», то, хоч «запорізькі козаки, — як зазначає Д.І. Яворницький, — зовсім не заглиблювались у якісь богословські тонкощі — більшого значення вони надавали безпосередній вірі, ґрунтованій швидше на почутті, ніж на розумі» [6. С. 197], однак, з огляду на їх надзвичайну релігійність і відданість православію, священики на січі мали попит.

Велику роль у житті козацтва відігравали школи й Києво-Могилянська академія. Той же Д.І. Яворницький описує стан шкільної справи на Запоріжжі [См. 6. С. 309-313]. Що стосується Києво-Могилянської академії, то З.І. Хижняк, дослідник цього учбового закладу, відзначає такі її риси, як демократичність, «всестановість» [4. С. 4]. Діти козаків, незалежно від їх майнового стану, могли здобувати освіту, в тому числі й вищу. Сином бідного козака, який здобув вищу освіту, був і сам Г. С. Сковорода. Крім того, земля на Запоріжжі була в громадській власності й розподілялася між козаками [См.: 6. С. 281].

Отже, порядки, які існували в Запорізькій січі та в Києво-Могилянській академії, яку протягом тривалого часу підтримувало запорізьке козацтво, створювали певні умови для свободи вибору роду своїх занять, свого життєвого шляху. Можна було віддаватися військовій справі,

або землеробській, або стати богословом-проповідником. Багато в цьому залежало від схильності і здібностей людей. При цьому слід ще додати, що козаки були значною мірою носіями української національної ідеї. Збереження таких ідеалів козацької республіки в найінтимнішій і найважливішій, на думку філософа, сфері життєдіяльності людини, а саме, в сфері її духовності, важило дуже багато.

Із філософії Г.С.Сковороди випливає ще один висновок. Цікавість викликає тепер уже «світ символів».

Г.С.Сковорода вважає Біблію універсальною книгою, книгою для всіх часів і всіх народів, однак, якщо виходити із зерна, суті його філософії, даючи прорости тому раціональному зерну, то можна побачити щось інше, зробити такий висновок, який сам Г.С. Сковорода, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, зробити не міг.

Бог багатограний у своїх проявах, так, принаймні, він проявляється в сродностях. Нелогічно зводити Бога до одного з можливих його проявів, а його зв'язок з людьми — до одних правил життя для всіх народів. Цьому суперечить принцип «нерівної всім рівності» [2. С. 435]. Було б цілком логічно припустити, що кожен народ, у залежності від своїх потреб, може мати від Бога свій світ символів, свій Завіт.

Із цього випливає висновок, що кожен самотній народ може мати свій духовний шлях, який, походючи від того ж Бога, перебуває в гармонії з духовним шляхом інших народів. Це спонукає з повагою, принаймні, терпимо ставитися до духовності різних народів, а, отже, і до самих народів і їх представників. Звідси ідея, що в суспільстві можливе мирне співжиття різних народів з їх самотніми релігіями і що саме ця самотність, неоднаковість може служити притягальною силою одне для одного.

Подібна співдружність народів, в силу багатства своєї самотності, різних світоглядних позицій, має величезний потенціал для осягнення, також, і «макрокосмосу». Концепція «сродної» праці логічно веде до необхідності застосування знань про макросвіт у діяльності людини й суспільства.

Роблячи висновки, слід зазначити, що етичне вчення Г.С. Сковороди, глибоко національне за своєю суттю, будучи застосоване до національного питання, сприяє розвитку української національної ідеї, дає достатньо витончені й сучасні ідеали національного й міжнаціонального життя.

Згідно з цими ідеалами, народ не може бути щасливим, якщо він не пізнав, не усвідомив себе. Тільки коли він пізнає свої схильності, інтереси, цілі, задачі, свої місце й роль серед інших народів, він буде здатний на повноцінне життя. Тому національна ідея повинна передбачати заходи, спрямовані на самопізнання нацією самої себе

Філософія Г.С. Сковороди — це філософія свободи. Свобода ж, у його розумінні, передбачає можливість вибору способу діяльності, вибір соціального статусу й соціальних функцій.

Нація повинна бути вільна й організована так, щоб було забезпечено максимум свободи для самопрояву індивідів, що повинно сполучатися з виховним процесом, спрямованим на пошуки, розвиток і корисну реалізацію здібностей кожного.

Міжнаціональні відносини повинні передбачати розкриття внутрішнього потенціалу народів і спрямування

його вільної реалізації на користь людству. При цьому цінується самобутність, у тому числі й духовна, релігійна, кожного народу, що обумовлює толерантність і взаємоповагу в відносинах між людьми всередині однієї нації і між націями. Україна повинна шукати власний, самобутній шлях розвитку, але такий, щоб вів українське суспільство до гармонії з іншими народами, до співпраці з ними. Співдружність самобутніх народів має величезний потенціал для освоєння світу («макрокосмосу»).

Позбавлення народу його самобутності, поневолення та інші способи стримування самореалізації його внутрішнього потенціалу (сродності), як і будь-які інші форми насильства над людиною й нацією, зокрема нав'язування

Україні якогось іншого шляху розвитку, який не впливав би з її самобутності, повинні засуджуватися як крок проти Бога або природи, що несе шкоду людству.

Усе сказане знадобилося б для формування національної ідеї будь-якого народу і, тим більше, українського. Багатство відкритих можливостей, визнання плюралізму культур і поліетнічності світу, відмова від насильства, репресій — усе це також нагадує риси сучасної постмодерністської філософії, потенціал якої не вичерпаний у ХХ столітті. Залишається актуальною й філософія Г.С. Сковороди, а її значення для формування української національної ідеї слід розцінювати як важливе й у ХХІ столітті.

Література:

1. Горський В.С. Історія української філософії.— Київ, 1996.
2. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т.— Київ, 1973.—Т. 1.
3. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т.— Київ, 1973.—Т. 2.
4. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. К., 1988.
5. Чаадаєв П.Я. Сочинения.— Москва, 1989.
6. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків.— Львів, 1990.— Т. 1.

**О.В.ГАРНІК
КОМУНІКАТИВНО – ФІЛОСОФСЬКІ
АСПЕКТИ СУЧАСНОГО
ПРАВОРозУМІННЯ**

За діагнозом відомого американського теоретика та історика права Г.Дж.Бермана (і цей висновок знайшов вельми істотну підтримку в інтелектуальних колах Заходу), сучасна західна культура перебуває в ситуації найбільшої за свою історію кризи правових цінностей та правової думки, коли під сумнів ставиться вся західна традиція права, що сягає XI—XII ст. Насамперед це відбувається в радикальному скепсисі Заходу щодо універсальної значущості свого традиційного уявлення про право, аж надто для незахідних культур [5,48]. Особливу гостроту дана констатація набуває з огляду на поширене наприкінці XX ст. визнання нагальної потреби в теоретичній експлікації та філософсько-етичному обґрунтуванні універсально значущих норм регуляції людською життєдіяльністю, обов'язкових для усіх індивідів та усіх культур. На ґрунті яких загальних прав та норм в умовах виникнення глобальних проблем (скажімо, екологічної кризи) можливе мирне співіснування та відповідальна співпраця людей як представників різних соціально-політичних систем та різноманітних культур?

Ось чому неабияку цікавість викликають ті зрушення в етичній та філософсько-правовій думці нашого часу, які пов'язані з неухильним прагненням тематизувати саме універсальні, інтерсуб'єктивні виміри сучасного західного праворозуміння в контексті дослідження його спроможності дати адекватну відповідь на виклик зазначеної ситуації. Насамперед це стосується концептуально-методологічного потенціалу німецької комунікативної філософії (що була започаткована К.-О.Апелем та Ю.Габермасом), предметно зорієнтованої на аналіз глибинних умов можливості мовно-комунікативного спілкування, виявлення загальних норм, що складають підвалини комунікативних практик і виникають у мовленнєвих взаємодіях (інтераціях) людей [8,7]. В контексті спостережуваного сьогодні повороту «від філософії свідомості (суб'єктивності) до філософії комунікації (інтерсуб'єктивності)», що відзначений систематичними спробами реабілітувати та трансформувати класичну «практичну філософію», комунікативна філософія віддає пріоритет етичній проблематиці і зі свого найсуттєвішого боку постає як універсалістська етика спільної відповідальності за наслідки та побічні наслідки колективної діяльності людей (зокрема за наслідки розвитку економіки, науки та техніки, політико-правової діяльності у планетарному масштабі). Для цього різновиду макроетики, що ґрунтується на аналітичному розрізненні між комунікативною дією (вона зорієнтована на взаєморозуміння між суб'єктами інтерації) та дією стратегічно-інструментальною (що зорієнтована на враховані інтереси людей як мотив їх цілераціональної інтерації), найвищою інстанцією суспільного життя (за словами Апеля, «мета-інституцією усіх інституцій») є лише аргументативний дискурс принципово рівноправних та рівновідповідальних представників усіх людських інтересів та домагань значущості [3,10]. Звідси її найбільш поширена назва — «дискурсивна етика».

Слід зауважити, що останніми роками в пострадянському філософсько-пошуковому просторі вже з'явилися плідні дослідження етичних та соціально-філософських вимірів німецької комунікативної філософії [7; 8; 9]. Водночас філософсько-правові аспекти цього провідного напрямку сучасної світової філософської думки все ще залишаються поза увагою вітчизняних фахівців з політико-правової філософії. Саме ця обставина й визначила змістовну спрямованість даної статті та її головне завдання — у докороткий та спрощений спосіб експлікувати основну позицію фундаментів дискурсивної етики щодо сучасного права.

*Гарнік Олександр
Васильович — докторант
кафедри філософії
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
філософських наук*

Насамперед зазначимо, що Апель та Габермас виходять з визнання історичного та культурно-еволюційного сукупного комплексу «субстанційної моральності» (відомий термін Гегеля), описаного М.Вебером та соціологами системної теорії. У модерних суспільствах, яким притаманна складна структурно-функціональна диференціація, наявність самореферентних соціальних систем, культурна гетерогенність, плюралізація форм життя та індивідуалізація життєвих проєктів, праву неодмінно належить системна автономія. Ці «децентровані» суспільства не спроможні мати спільного блага, аніж у формі правової системи, яка рівною мірою ставиться до вільних громадян та розв'язує їхні конфлікти згідно із стандартами процедурної справедливості. Тут принцип права завжди повинен передувати принципу добра (блага, «добро-го життя» і т.ін.), визнаючи себе нейтральним щодо «всеохоплюючих метафізично-релігійних систем» (за визначенням Дж.Роулса), які самі у наш час постали проблематичними та роздрібленими. Правова держава, наголошує Апель, «не повинна на рівні права та врядування надавати догматичних переваг будь-якій всеохоплюючій філософській доктрині. Вона має бути постметафізичною, як вона має бути пострелігійною» [15,97]. Право тут повністю позитивне, воно позбавлене будь-яких сакральних, метасоціальних гарантій, і практичний розум має відмовитися від осягнення правових явищ за допомогою конструкцій «природного права», що ґрунтуються на субстанційно-метафізичних та релігійних принципах, на користь процедурно-консенсуальної моделі права» [16,127].

Разом з тим засновники дискурсивної етики принципово не можуть погодитися з обстоюваною М.Вебером, Н.Луманом та правовими позитивістами концепцією незалежності позитивного права від моралі і, відповідно, від філософії моралі. Визнана провідними соціологами кінця ХХ ст. (скажімо, тим же Н.Луманом) відмінність раціональностей моралі, права та політики не може заперечувати певну двоїсту спорідненість сучасного права — як з політикою, так і мораллю. Спорідненість права і політики є підставою того, що воно має біти виокремленим від моралі, оскільки воно примушує дотримуватися своїх специфічних норм за допомогою монополізованої державою влади санкцій. Але, з іншого боку, спорідненість права з мораллю не дає підстав для підпорядкування його політиці (на чому, наприклад, наполягав К.Шмітт), оскільки і нормативна значущість, і передбачувана здійсненість права ґрунтуються не лише на примусі, але й на можливому (тобто здатному бути морально обґрунтованим) визнанні правових норм громадянами держави; інакше «правові норми взагалі були б тоді не нормами, а скоріше, реальними каузальними механізмами на кшталт таких, що дають в природі» [4,32].

Зазначена двоїста спорідненість системи права, на думку Габермаса, відбивається і в понятті сучасного права, яке з часів Локка, Руссо і Канта було поступово запроваджене для пояснення водночас і позитивності, і свободо-гарантуючого характеру примусового права. Позитивність права (а саме той факт, що правові норми, що підтримуються погрозою державних станцій, походять від мінливих рішень політичного законодавця) неодмінно пов'язан-

на з вимогою його обґрунтованості, легітимності: позитивно введене в дію (чинне) право повинно рівною мірою гарантувати свободу всім правовим особам, а демократична процедура законодавства, в свою чергу, сприяє цьому. Відтак Габермас констатує внутрішнє відношення між примусовістю та мінливістю позитивного права, з одного боку, та способом правотворчості, що породжує легітимність, — з іншого; і саме це відношення свідчить, на думку франкфуртського дослідника, про фундаментальний концептуальний (а не просто історично випадковий) взаємозв'язок між правом та демократією, правовою та демократичною теорією [6,53; 17,13].

Але як саме мусить обґрунтовуватися інтресуб'єктивна правильність та значущість правових норм з огляду на той визнаний факт, що у плюралістичних суспільствах легітимація позитивного права не може здійснюватися «ані релігійним шляхом (через посилення на божественний авторитет), ані метафізичним способом (через посилення на онтологічно обґрунтоване природне право)» [11,66]? На це питання представники комунікативної філософії дають процедуралістичну відповідь, виходячи з того, що за «постметафізичної» доби легітимність всіх правових норм повинна визначитися критеріями комунікативної раціональності: «деяка регуляція може претендувати на легітимність, лише якщо всі ті, на кого вона матиме вплив, змогли б погодитися з нею після участі в раціональних дискурсах» [17,16]. За твердженням Габермаса, сучасне (позитивне) право може отримувати свою легітимаційну силу єдино в комунікативно раціоналізованому життєвому світі (тобто через «анонімно зчеплені один з одним дискурси»), де критичній перевірці можуть (та повинні) підлягати всі існуючі норми та цінності. З такої позиції сама процедура демократичного законодавства постає як універсальний спосіб інституціалізації практичних дискурсів громадськості, а отже, як механізм соціальної інтеграції, що забезпечує стабільність соціального порядку.

Свідомо редукуючи проблему правової легітимації до процедурних аспектів публічного дискурсу. Габермас пропонує філософії «обмежитися з'ясуванням моральної точки зору та демократичної процедури, аналізом умов для раціональних дискурсів та переговорів». У цьому статусі філософії не потрібен конструктивний метод, вона має задовольнятися методом реконструктивним. «Субстанційні відповіді, які потрібно знайти тут і тепер, вона залишить більш чи менш компетентному судженню самих учасників дискурсу, до того ж не виключено, що в публічній дискусії візьмуть участь й філософи — як інтелектуали, а не експерти» [10,66].

Проте, наскільки теоретично виправданою слід вважати позицію, яка навмисне залишає останнє слово щодо легітимаційної проблеми за стихією (нехай і комунікативно раціоналізованого) життєвого світу? І чи можна на таких підставах відшукати (чи розробити) надійні критерії для визначення інтресуб'єктивної правильності та значущості правових норм і цінностей, наявність яких зазвичай заперечується прихильниками правового релятивізму та скептицизму? Відповіді на ці та пов'язані з ними інші питання з боку представників комунікативної філософії висвітлюють низку тих розбіжностей, які давно існують поміж Апелем та Габермасом щодо проблеми трансценденталь-

но-прагматичного остаточного обґрунтування процедурного принципу аргументативного досягнення консенсусу, характеру та необхідності такого обґрунтування.

Як зазначає сам Апелль, концепція Габермаса репрезентує «чисто процедуралістську» інтерпретацію дискурсивної етики — того провідного напрямку сучасної практичної філософії, який справедливо вважається спільним дітищем обох видатних філософів нашого часу. На ґрунті сугубо процедуралістської позиції (для якої «не існує фундаментальних норм дискурсивної етики, які можна було б обґрунтувати апріорі і які передують дискурсивній практиці обґрунтування (змістовних) норм») не можна аналітично відокремити обов'язкові для всіх процедури дискурсу, а також його нормативні передумови від деяких стратегічних процедур комунікації, способів досягнення консенсусу, підґрунтя яких слід шукати в життєвому світі (наприклад, від переговорів, угод, різних конвенцій тощо). Однак це виявиться можливим, якщо виходити з трансцендентально-прагматичної версії дискурсивної етики, зорієнтованої на трансцендентально-рефлексивне (остаточне) обґрунтування самого консенсусу й відповідну експлікацію засадничих норм, що апріорі визнаються та дотримуються в будь-якому можливому дискурсі [2,90-91].

Так саме, як і Габермас, Апелль принципово дистанціюється від субстанційно-метафізичної парадигми, але разом з тим він стверджує та досліджує можливість «пост-метафізичного розуму» стосовно раціонального остаточного (тобто такого, що не вимагає подальшого обґрунтування) обґрунтування істинності та загальнозначущості норм і цінностей людської життєдіяльності. Його незаперечною заслугою в історії філософії визнається поєднання проблеми інтерсуб'єктивності з трансцендентальною постановкою питання [12,85-86]: на основі теорії остаточного обґрунтування (з її центральним принципом уникнення перформативної самосуперечності) вводиться контрфактичний момент, який призначений для трансцендування фактичного консенсусу, а саме — категорія «трансцендентальної (ідеальної) комунікації», під якою розуміється необмежена комунікативна спільнота. Остання й постає як та абсолютна інстанція, що забезпечує достеменність та загальну значущість сенсу, а отже, й істинність консенсусу, істинність комунікації взагалі. Лише на ґрунті трансцендентальної комунікації можливе досягнення взаємопорозуміння, оскільки вона уможливує здійснення рефлексії щодо процедури аргументації, а значить пізнання сенсу того, що обґрунтовується [7,21].

Таким чином, апеллівська «необмежена комунікативна спільнота» хоч і розглядається як регулятивна ідея (яка не є емпіричним фактом, а є контрфактичною), вона має статус апріорі нормативної передумови, що зреалізовується в кожному серйозному практичному дискурсі. Інакше кажучи, будь-яка соціокультурна зумовлена ситуація серйозної аргументації не може ухилитися від контрфактичного передбачення ідеальних умов необмеженої комунікативної спільноти; натомість, саме це контрфактичне передбачення розглядається дискурсивною етикою як вищий ідеальний критерій загальнозначущості та правильності норм для усіх індивідів та усіх культур в сучасному

світі [13,59-66]. Насамперед це має відношення до тих норм (скажімо, прав людини), які пов'язані з спільною відповідальністю усіх людей як можливих учасників дискурсу і які, таким чином, невід'ємні від визнаної апріорі основної процедурної норми аргументативного дискурсу [2,89]. У такій, трансцендентально-прагматичній, версії дискурсивна етика як універсалістська етика співвідповідальності за наслідки колективної діяльності людей наполегливо претендує на роль тієї інстанції, яка легітимує та контролює різні субсистеми цілераціональної діяльності членів суспільства, надаючи «кінцеві смисли» цій діяльності, а також забезпечуючи процеси соціальної інтеграції та соціалізації.

Порушуючи питання про можливість застосування дискурсивної етики до політико-правових реалій, Апелль виходить з тієї настанови, що хоча ця етика й усвідомлює себе як позитивну трансформацію етики принципів кантівського гатунку, її не слід розглядати як самодостатню, чисто деонтологічну етику ідеальних принципів, що радикально абстрагуються від своєї історико-культурної зумовленості. Адже ще М.Вебер довів, що традиційна концепція етики принципів як етики переконання (і в цьому сенсі також кантівське обґрунтування етики категоричного імперативу) не може безпосередньо застосовуватись в політико-правовій царині, тому що абстрагується від відповідальності за наслідки її власного застосування в конкретній, історично зумовленій ситуації. Однак, за Апеллем, сучасна ситуація, в якій перебуває людство загалом, наполегливо вимагає доповнення універсалістської етики принципів етикою спільної відповідальності за наслідки колективної діяльності людей у планетарному масштабі (йдеться про такі наслідки, за які окремий індивід, виходячи з самого себе, не може біти відповідальним). Тому «дискурсивна етика як історично та політично релевантна етика відповідальності на може існувати без телеологічного виміру» [4,30].

Зазначена обставина якраз і спонукала Апеля піти на «архетектонічне розширення дискурсивної етики» як розрізнення між «часиною А» та «частиною В» обґрунтування дискурсивної етики. «Частина А» визначається як такий ідеально-абстрактний зріз теоретично-аргументативного потенціалу дискурсивної етики, який зорієнтований на умови ідеальних дискурсів, а тому постає як чисто деонтологічна етика, що виключає будь-які телеологічні мотивації, а також стратегічні форми раціональності та відношення примусу-панування. В свою чергу, «частина В», яка доповняє та компенсує абстрактну складову дискурсивної етики, має телеологічний характер і зорієнтована на відповідальне опосередкування консенсуально-комунікативної та стратегічно-інструментальної раціональності таким чином, щоб ідеальні постулати «частина А» дискурсивної етики, що мають справу з підґрунтям норм через вільні від примусу дискурси, могли зреалізуватися (чи бути доповненими) за умов системного примусу з боку соціальних інституцій (зокрема позитивного права, що спирається на примусову силу держави [14,71]). Вочевидь, що саме «частина В» дискурсивної етики як етики співвідповідальності уможливує релевантне сучасному розумінню права застосування принципів останньої до політико-правової реальності.

Зважаючи на цю обставину та відштовхуючись від теорії соціальних інституцій А.Гелена, Апель вважає одним з найважливіших досягнень модерної держави те, що її правовий механізм звільнює громадян від необхідності, а отже, й моральної відповідальності за застосування насильства (скажімо, в сенсі «насильство-проти-насильства») через державну монополію на примусові санкції, що вперше уможливило ситуацію, коли б окремі індивіди могли собі дозволити без ризику постійно чинити морально. І це, за Апелем, є необхідною умовою можливості комунікативної інтеракції між членами суспільства, звільненої від стратегічних нашарувань. Морально релевантне досягнення правової держави полягає не тільки у забезпеченні громадянського миру та захисту життя членів суспільства, як вважає Т.Гоббс, але також і в тому, що індивід вивільняється від політичної необхідності відповідально опосередкування консенсуально-моральної та стратегічної поведінки. «При цьому все йде до взаємної конституції політичної влади правової держави та позитивного права на моральній основі консенсуальності цього рішення проблеми стратегії-проти-стратегії для всіх членів ідеальної комунікативної спільноти співвідповідальних людей. Це означає: правова держава конститує себе певним чином між мораллю та політикою як здатне до відповідальності опосередкування обох сфер [4,39].

Звідси випливає, що стосовно права дискурсивної етиці належить виконувати двійсту функцію. По-перше, вона мусить здійснювати своє власне застосування до реальності життєвого світу через системні примуси політики, знаходячи в правових інституціях

найбільш важливого помічника для забезпечення вільної комунікативної інтеракції та наближення (в тенденції) реалізації умов комунікативно-дискурсивного розв'язання соціальних конфліктів (в сенсі ідеальних постулатів своєї «частини А») через механізм розвантаження громадян правової держави від «контрстратегічної стратегічної поведінки», тобто насильства. А, по-друге, дискурсивна етика спроможна і повинна здійснювати свою легітимізаційну функцію щодо системних примусів права: функціональні норми будь-якого серйозного практичного дискурсу, обґрунтовані у трансцендентально-прагматичний спосіб, задають основні критерії також для контролю та критики систем позитивного права. Тут їм на допомогу може прийти, наприклад, концепція прав людини, які, з одного боку, ґрунтуються на фундаментальних нормах моралі, а з іншого — усвідомлюються як правові норми, які мають бути кодифіковані на рівні систем позитивного права. В кінцевому підсумку контроль-но-легітимізаційне відношення до правової системи повинно визначатися в світлі того регулятивного принципу, який є засадничим і для прав людини: всі норми мають бути раціонально прийнятими для всіх тих, кого вони зобов'язують [14,79].

Гадаю, що систематичні дослідження консенсуально-комунікативних вимірів сучасного права, а також умов можливості застосування принципів дискурсивної етики (як в її «чисто процедуральській», так і в «трансцендентально-прагматичній версії») до специфічної проблемно-тематичної царини правової філософії здатні відіграти значну роль у подальшому «відродженні» філософії права на терені української духовної культури.

Література:

1. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи відповідальність? // Політична думка. 1994. № 3.
2. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи відповідальність? // Політична думка. 1994. № 4.
3. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності в ситуації сучасного світу // Апель К.-О. Дискурсивна етика: політика і право. К., 1999.
4. Апель К.-О. Дискурсивна етика перед проблематикою права та політики: чи можуть бути нормативно-раціонально легітимовані за допомогою дискурсивної етики мораль, право та політика з огляду на відміну їх раціональностей? // Там же.
5. Берман Г.Дж. Западная традиция права. Эпоха формирования. М., 1995.
6. Габермас Ю. До легітимізації через права людини. К., 1999.
7. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая политическая философия). К., 1994.
8. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. К., 1996.
9. Фурс В.Н. Философия незавершенного модерна Юргена Хабермаса. Мн., 2000.
10. Хабермас Ю. Примирение через публичное употребление разума. Замечание о публичном либерализме Джона Роулса // Вопр. Философии. 1994. №10.
11. Хабермас Ю. Наследие французской революции // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. М., 1995.
12. Хесле В. Трансцендентальна прагматика как фиктивство интересубъективности // Филос. и социол. Мысль. 1992. № 3.
13. Apel K.-O. The Transcendental-Pragmatic Foundation of Discourse Ethics // Apel K.-O. Вибрані статті. К., 1999.
14. Apel K.-O. Discourse Ethics and the Systemic Constraints of Politics, Law and Economy // Там же.
15. Apel K.-O. The Challenge of Globalization and the Needed Response o a Universal Ethics // Там же.
16. Habermas J. Faktizität und Geltung. Fr. a. M., 1992.
17. Habermas J. On the Internal Relation Between the Rule of Law and Democracy // Europ. J. of Philosophy. Oxford. 1995. Vol. 3. № 1.

С. І. МАКСИМОВ
УНІВЕРСАЛЬНО – ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ
ТА СПЕЦИФІЧНО – КУЛЬТУРНЕ У
ПРАВОСВІДОМОСТІ

Ідея права є фундаментальною ціннісною основою сучасної цивілізації. Однак світ не є культурним монолітом, в ньому співіснують і взаємодіють безліч різних культур. Неминуче виникає питання: є ідеальні конструкції, з яких зведене право, єдиними для всього людства або вони залежать від особливостей того чи іншого культурного світу, тобто, в якій мірі універсальна ідея права застосовна в рамках тієї або іншої приватної культури?

Дана проблема виявляється особливо актуальною для тих країн, які здійснюють модернізацію і зіткнулися з необхідністю реформування своїх правових систем на началах свободи і прав людини, до числа яких відноситься і Україна. Тому для нас ажливо з'ясувати, які можливості і межі застосування універсальної ідеї права в українській культурі. Відповідь на це питання дозволить прояснити також можливості і межі рецепції методологічного арсеналу західної філософії права у вітчизняній філософії права. Дане питання представляє не тільки теоретичне, але і величезне практичне значення, оскільки правова система, що реформується повинна, з одного боку, засновуватися на універсальних принципах права, а з іншого боку, повинна орієнтуватися на певну культурну традицію, або традицію правосвідомості (правову традицію). У розв'язанні проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного і специфічно-культурного можуть бути виділені дві основні орієнтації:

1) універсалістсько-ліберальна, яка стверджує, що ідея права універсальна, вона єдина для всіх культур (І. Кант, Дж. Роулз); в крайньому варіанті ця позиція приводить до розрізнення цивілізованих народів, що освоїли цю ідею, і нецивілізованих, відстаючих в своєму розвитку народів, якими ця ідея ще має бути освоєна;

2) партикулярно-комунітаристська, що виходить з принципу множинності і різноманітності культур і їх прагнення зберегти і захистити свою ідентичність; яка стверджує те, що ідея права — не універсальна і характерна лише для західної культури, іншим же культурам вона чужа (американський філософ Р. Рорті, наприклад, затверджує, що ідея справедливості в повній мірі може обговорюватися лише в рамках західної традиції). Як пом'якшений варіант комунітаристської позиції може бути прийнято до уваги також твердження про те, що в кожній культурі існує своя ідея права; для одних народів значення права представляється одним, для інших — іншим [1, 154]

Представляється, що ближче до істини помірно-ліберальна позиція, яка з одного боку, відстоює універсальність самої ідеї права, з іншого боку, не заперечує необхідність урахування культурно-історичної специфіки, однак відносить цю специфіку не до змісту ідеї права, а до проблеми її обґрунтування. Точніше, по відношенню до ідеї права потрібно розрізнявати єдине для всіх народів її раціональне обґрунтування і матеріальне виправдання, специфічне для різних національних культур. Право має єдиний раціональний фундамент. Воно було обґрунтоване в Новий час І. Кантом через саму абстрактну свободу — свободу думки. Кант виводив здатність права з апіорної здатності судження, яка вказує, як повинно судити (оцінювати) предмет, виходячи з суб'єктивної, але загальної і однакової для всіх основи. Така здатність представляє інтегруючу складову справедливості і з неї ж «зростає» автономія особистості.

Визнання відповідальної самозаконності кожного розумного суб'єкта складає ідеальну основу права, завдяки якому воно знаходить свій смисл, що перебуває в охороні і гарантуванні моральної свободи особистості від

*Максимов Сергій
Іванович — доцент
кафедри філософії
Національної юридичної
академії України імені
Ярослава Мудрого
(м. Харків), кандидат
філософських наук*

втручання ззовні. Формула «рівність в свободі згідно із загальним законом» виражає формальне, тобто універсально-загальнозначуще в праві.

Для функціонування в рамках певної культури право повинне бути визнано, як таке, що має в ній значення і цінність, тобто виправдано. На цей процес впливають специфічні риси національного характеру («душа народу»), певна система цінностей («національна ідея»), а також пов'язані з ними особливості філософського світогляду. Так, в період зародження «юридичного світогляду» специфічним мотивом виправдання права були для Німеччини — свобода совісті, для Франції — інтерес, для Англії — користь.

Однак доля ідеї права в українській культурі не була простій. З одного боку, в історії соціально-філософської і політичної думки ми виявляємо певний інтерес до теми права, передусім в формі обґрунтування права українського народу на політичну, економічну і культурну незалежність. З іншого боку, в ній немає послідовної систематичної розробки цієї теми, особливо в аспекті прав окремої особи, принаймні, в порівнянні із західноєвропейською культурою вона представлена недостатньо. Чи зумовлена дана ситуація лише особливостями історичної долі українського народу і при певному рівні розвитку власної державності напруженість між ідеєю права і культурним контекстом зникне сама собою, або коріння цієї напруженості лежить значно глибше, в особливостях національного світогляду і, передусім, національного характеру?

Потрібно визнати, що в Україні не велося і не ведеться таких гострих дискусій, аналогічних російській суперечці про те, чи можлива російська правосвідомість і якщо так, то на яких умовах, тобто про те, в якій мірі сприйнятливий до ідеї права російський національний характер і чи не знаходяться в непримиренному антагонізмі «російська душа» і «дух права». Відсутність подібних дискусій може свідчити або про недостатню гостроту проблеми, або про її недооцінку. Досвід правового розвитку, коли «реформи розбиваються об менталітет», свідчать, швидше, про друге. Правова філософія не може не ставити перед собою практичної задачі дослідження суб'єктивних передумов становлення правового суспільства, з'ясування питання про те, як можлива українська правосвідомість.

Очевидною є близькість української і російської інтелектуальних традицій, включаючи і традицію правову. Ця близькість зумовлена єдністю культурно-релігійних джерел (православ'я), а також спільністю історії як дорадянського, так і радянського періоду (розвиток в рамках єдиного політико-правового і інтелектуального простору) і спільністю сучасного правового дискурсу, зумовленого тотожністю соціальних проблем і способів їх розв'язання.

На спільність традиції правової культури в Україні і в Росії звертає увагу американський дослідник процесів реформування правової системи в колишньому Радянському Союзі Г. Сміт, який пише: «До 1992 року Україна ніколи не існувала як незалежна держава і тому не розвивала своєї особливої української правової традиції. Протягом більшого періоду своєї сучасної історії Україна була складовою частиною Російської імперії, а згодом — СРСР, і її правова культура розвивалася паралельно з правовою культурою Росії» [2, 200]

Тому для виявлення специфіки української правосвідомості, визначення змісту вітчизняної правової традиції, так необхідного для виявлення можливостей і меж рецепції універсального світового досвіду, важливе значення має як аналіз розвитку російської філософії права, так і дослідження російської традиції правосвідомості, включаючи і зарубіжні [3, 4, 5, 6]. Принаймні, для духовної ситуації кінця ХХ-го сторіччя як в Росії, так і в Україні характерні в не меншій мірі, ніж для ситуації кінця ХІХ-го сторіччя і «дефіцит правосвідомості в національній свідомості», і «дефіцит праворозуміння у вітчизняній філософії», і «відсутність філософії права в справжньому значенні цього слова» [7, 137-138].

Як відомо, доля ідеї права в російській культурі є дуже драматичною. Дійсно, внаслідок особливої релігійності і похідного від неї етичного максималізму («спрагнення до абсолютного добра» за М. О. Лосським) [8, 240] російський національний характер виявився несприйнятливим до права. Переважало недовір'я, негативне ставлення до нього як до холодного, безособового закону, віддання переваги йому теплого сімейного колективізму, недовір'я до всіх форм (в суспільстві, мисленні, мистецтві), неповага до індивідуальної етичної самостійності.

При романтизації цих рис негативна позиція по відношенню до холодного формального права як «вексельної чесності» виправдовувалася теоретично. «Дух права» представлявся специфічною якістю західного капіталізму і відкидався в ім'я вищих цінностей (консерватизм) або матеріального інтересу (соціалізм). На цьому шляху консервативна і радикальна думки приходили до «антилегалізму» і «правового нігілізму», і ця тенденція виявлялася домінуючою.

Історичні риси національного характеру в російській філософській свідомості виявилися в запереченні ідеї автономії, недооцінці принципів форми, міри і диференціації [9, 226]. Це значно утрудняло засвоєння ідеї права. При проповіді абсолютного морального підходу до життя російська філософія загалом схилилася до розуміння права в органічній парадигмі «Gemeinschaft», де воно тісно злилося з моральністю і від неї невідмітно, а у зовнішньому вираженні розглядається як «могила правди» (О. С. Хомяков, Л. М. Толстой).

Однак відомий західний дослідник російської культури А. Валіцкий заперечує жорсткий зв'язок між неприйняттям права і сутністю російського національного характеру, а зв'язує його скоріше з наслідками уповільненого розвитку Росії і непередбаченими результатами ідеологічного впливу більш розвинених країн (свідомий вибір російським самодержавством моделі західної абсолютистської «поліцейської» держави, більш пізня західна критика капіталізму з його «формальною свободою»). Тому «російська душа» хоч і впливала на формування негативного ставлення до права, але не зумовлювала його [5, 17].

Традиція зневаги до права, яку російські ліберали прагнули не тільки пояснити, але і подолати, в ХІХ-м сторіччі і являла собою російську реакцію на кризу «юридичного світогляду» на Заході. Що ж до ХVІІ — початку ХІХ-го сторіччя російська думка перебувала під впливом цього самого «юридичного світогляду» з його культом права. Це був ідеал Просвітництва як продукт секуляризації теологічного світогляду. Він являв собою з'єднання

двох суперечачих одна одній ідей — ідеї розумного законодавства (правової раціоналізації суспільного життя) та ідеї невід’ємних прав людини. Першою ідеєю керувався освічений абсолютизм, на другу орієнтувався лібералізм. Але оскільки «юридичний світогляд» зосереджувався на привнесенні в суспільство права, він задовольняв і тих, і інших. Тому в російському освіченому суспільстві в той час не було принципових прихильників антилегалізму, не кажучи вже про «правовий нігілізм» [10, с. 27].

Антилегалізм являв собою заперечення першої складової «юридичного світогляду», він є фаза, яку проходить правосвідомість, що не приймає позитивізм з його отождоленням права і закону. Він мав місце у всіх країнах, де було сильне соціальне розшарування і були відсутні демократичні структури як негативна реакція на поліцейську державу і домагання права на загальність.

Дана етична і соціально-філософська реакція на позитивізм була порівняно швидко подолана в інших країнах, коли виявилось, що через організацію демократичного дискурсу можна подолати те, що відштовхувалося масовою свідомістю.

Позитивістське втілення ліберальних ідей було критично сприйняте російською національною свідомістю з її прагненням до абсолюту. Таким вибором були: ідея православного месіанізму, з одного боку, і ідея соціалізму з іншого. Специфікою Росії виявилось те, що національна свідомість і правосвідомість були протиставлені одне одному.

Правовий нігілізм має своєю основою неприйняття другої складової юридичного світогляду — ідеї прав людини — за їх буржуазний, а отже, «брехливий» характер. Однак це приводило до заперечення цінності права загалом. Найбільш ревним прихильником цієї лінії був Л. Толстой. Нігілістична лінія була також характерна для радикальної інтелігенції і, особливо, для більшовиків.

Якщо вийти з розрізнення трьох парадигм, що характеризують правові системи: 1) *Gemeinschaft*, характерної для докапіталістичних суспільств, в якій право не виділялось як автономна область, не відокремлювалось від релігії і моральності і не набувало формально-раціонального характеру; 2) *Gesellschaft*, тобто ліберально-індивідуалістичної парадигми автономізації права і суворого розрізнення права і моральності; 3) адміністративно-бюрократичної парадигми, що відривала право від моральності і розчинявала його у владних розпорядженнях то антилегалістська установка являла собою прагнення зберегти парадигму *Gesellschaft*. Що ж до установки правового нігілізму, то вона могла вийти як від бачення соціальної реальності в парадигмі «*Gemeinschaft*» (як у Л. Толстого), так і в адміністративно-бюрократичній парадигмі (радикальна інтелігенція). З’єднання цих парадигм якраз виявилось в феномені радянського правового нігілізму 20-30-х років.

Однак з кінця XIX-го сторіччя відбувається повільне, але досить круте переусвідомлення парадигми, пов’язане зі зростанням інтересу до зовнішніх форм. Виникає тенденція, що суперечить, на перший погляд, російській філософській традиції, але, проте, виростає з неї. Виразником цієї тенденції виявився лібералізм. Ліберальні мислителі почали усвідомлювати здійснення в російській думці заботону «антилегалізму», прагнули подолати його і відстояти цінність права. Опорою ним служила спочатку західна

філософська (неогегельянство і неокантіанство), а потім християнсько-релігійна думка. У рамках ліберальної традиції і зароджується російська філософія права в точному значенні цього слова (Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов, Л. І. Петражицький, П. І. Новгородцев, Б. О. Кістяковський, С. І. Гессен).

Російські ліберали відповідно до провідної традиції європейського лібералізму розуміли тип права, що виходить з індивідуалістичної парадигми «*Gesellschaft*» як такий, що найбільш наближається до ідеї права. Усвідомлюючи обмеженість цього підходу, вони захищали його як необхідну основу індивідуальної свободи, як охорону особистої недоторканості, як засіб захисту людської індивідуальності не тільки від свавільних команд уряду, але також від механізму соціальної конформності та морального тиску спільноти. Російський «правовий нігілізм» був тим рубежем, з якого вони розглядали право в більш широкому філософському і культурному контексті, ніж це робили західні філософи права. Домінування «антилегалістської» установки в суспільній думці додавало їм сили в захисті права, відстоюванні ідеалу правової держави, особливо ретельному дослідженні відносин між моральністю і правом, відокремлення права від влади і опорі юридичному позитивізму.

Це була рефлексія, що відповідала змінам народної свідомості. П. І. Новгородцев зазначав, що в 1904 році в російському суспільстві не знайшлося відгуку на ідеї Л. М. Толстого про ілюзорність соціального поліпшення за допомогою зовнішніх форм, оскільки Росія з гарячою вірою в силу правових норм чекала нової рішучої перемоги права над свавіллям [11, 4-5]. Інституційною основою ліберальної тенденції були більш справедливі законодавство і судова практика, що розвивалися від реформ Олександра II до I світової війни.

Дані обставини актуалізували задачу національно-специфічного виправдання права. Російські юристи, що володіли величезною філософською ерудицією, відбивши передові ідеї західної думки через потреби суспільної практики і специфічні риси національного світогляду, задали імпульс до повороту вітчизняної філософської думки (особливо релігійній) до теми права, виправдання ідеї права. У процесі оформлення і диференціації культури відбувалося формування національного світогляду, що відводив значне місце ідеї права. Можливо, що при більш сприятливих політичних умовах були б отримані свої «Дух законів» і «Суспільний договір», про відсутність яких у вітчизняній духовній культурі засмучувався Б. О. Кістяковський [12, 126].

У творчості В. С. Соловйова і його послідовників в процес осмислення феномена права включилась релігійна філософія, що знаходила в заповідях християнства обґрунтування права і цінностей лібералізму. Однак цей процес не був однозначним. Релігійний універсалізм, з одного боку, утрудняв засвоєння ідеї права, а з іншого боку, давав більш глибоке її обґрунтування і виправдання, адекватне національному характеру і світогляду, заснованому на душі православної цілісності і соборності, протистоячому католицькому духу законництва і протестантському духу надмірного індивідуалізму. Релігійна цілісність світосприяння, в якому особлива увага була прикована до конкретного людського життя, є вираження екзистенційного

характеру російської філософії. «Екзистенційна філософія, — писав Ф. А. Степун, — була в Росії споконвічно єдиною формою серйозного філософствування» [13, с. 89]. Суть же її полягає в тому, що «повнота істини відкривається людині не як абстрактно мислячому суб'єкту, а як цілісній, тобто істоті, що живе релігійно» [13, 89]. Тому для Росії як і для романтичної Німеччини шлях предметного виправдання права лежить через екзистенціальні моделі особистості як істоти, що вільно реалізується. Право розглядається як умова творчої самореалізації особистості як найважливішої цінності. «Право, — вважав М. О. Бердяєв, — має своїм джерелом не ту або іншу позитивну державу, а трансцендентну природу особистості, волю надлюдську» [14, 290]. У вченнях російських ліберальних філософів права (орієнтованих як на наукову, так і на релігійну філософію) в тій або іншій мірі реалізується дана екзистенційно-романтична модель, що виражається в захисті творчої свободи особистості, конкретної людської індивідуальності, обґрунтуванні суб'єктивних прав.

Таким чином, через релігійно-екзистенційне виправдання права російською думкою був знайдений свій специфічний спосіб включення ідеї права в контекст духовної культури (національного світогляду), що відкрив шлях для розвитку народної правосвідомості. Накопичений єю досвід поєднання цивілізаційно-універсального і культурно-специфічного в правосвідомості повинен бути врахований як в нашій сьогоденній боротьбі за право і правову культуру, так і при розв'язанні інших насущних проблем.

Як відправний пункт аналізу міри «сумісності» українського національного характеру та ідеї права може бути прийнята, можливо, недостатньо суворая в термінологічному відношенні, але феноменологічно досить точна концепція рис українського національного характеру Д. Чижевського [15, 16-20].

Перша риса — «емоціоналізм» — означає перевагу емоційно-почуттєвого елемента над раціональним (пріоритет «серця» над «головою»), що виявляється і в артистизмі української натури, і в емоційно насиченому відношенні до життя, і в лірико-пісенному сприйнятті зовнішнього світу. Очевидно, що дана риса в значній мірі утрудняє формування правосвідомості, оскільки праву ближче лад логічних міркувань. Але вона ж веде до акценту на «внутрішньому» в людині, на його моральній мотивації (те, що Чижевський називає «впливом протестантизму»), і це дозволяє передбачити можливість розвитку здібності до самообмеження, до моральної автономії як «клітинки» правосвідомості.

Друга риса — «індивідуалізм і прагнення до свободи» — є вираженням вольового начала. Але при схильності зближення свободи з рівністю «воля до свободи» веде не тільки до неприйняття деспотизму (вимога обме-

ження влади є відмінна риса правосвідомості), але і до негативного ставлення до твердої влади взагалі, що межує з анархізмом (це робить правосвідомість майже неможливим). Прагнення до індивідуальної свободи в найбільшій мірі відповідає ідеї права, тим більше, що з цією рисою зв'язується «почуття власної гідності і повага до чужої гідності». Таким чином, для української правосвідомості, характерне визнання більшої цінності суб'єктивного права, безпосередньо не пов'язаного з владою, прагнення дистанціюватися від якої існує як стійка тенденція.

Третя риса — «неспокій і рухливість» — услід за Чижевським може бути розглянута як похідний результат взаємодії (синтезу) перших двох: емоціоналізму, з його прагненням до нових форм, і індивідуалізму, який «не хоче мати ніяких стійких міцних основ поза індивідуумом і не може відшукати їх в самому собі». У основі негативних виявів цієї риси — «пихатості», «тенденції до взаємної боротьби, руйнуванню власних і чужих життєвих форм» і т.д. — лежить невитривалість волі: воля, керована почуттями, а не розумом, не виявляє витривалості і завзятості. Підвищена емоційність приводить до нестабільності, непослідовності вчинків, до нестачі завзятості в здійсненні повсякденної роботи по соціальному перетворенню.

Нестійкість волі корелює з невизначеністю соціального ідеалу. Даний момент є ключовим для якісної характеристики української правосвідомості. Так, вираження «не хоче мати ніяких стійких, міцних основ за межами індивідууму» означає загальне неприйняття гетеронормії, тобто зовні нав'язаних цінностей і норм (що є показником потенційної зрілості правосвідомості), а вираження «не може відшукати їх в собі самому» є ознака її актуальної нерозвиненості. У цьому пункті укладена «таємниця», або початкова основа розв'язання проблеми української правосвідомості і визначення соціального ідеалу загалом. Трагедійна напруженість сучасної ситуації якраз і полягає в тому, що автономна («самозаконна») особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Таким чином, український національний характер, так само як і російський, амбівалентен по відношенню до ідеї права: немає ні їх фатальної несумісності, ні якоїсь особливої прихильності українського народу до затвердження права. Є передумови, які можуть отримати розвиток при сприятливих умовах і виявитися незатребуваними при умовах несприятливих. Тому формування правового суспільства в Україні неможливе без масового визнання безумовної цінності права і відтворення цього ставлення повсякденній діяльності соціального суб'єкту, а також без такої трансформації соціальних інститутів, яка зорієнтувала б їх на стимулювання розвитку у людей «позитивно-правових» якостей і блокування «негативно-правових».

Література:

1. Синюков В.Н. Российская правовая система. Введение в общую теорию. Саратов, 1994.
2. Smith G.B. Reforming the Russian Legal System. Cambridge, 1996.
3. Леонтович В.В. Развитие либерализма в России. Париж, 1980.
4. Szamuely T. The Russian Tradition. London, 1974.
5. Walicki A. Legal Philosophies of Russian Liberalism. Oxford, 1987.
6. Wortman R.S. The Development of a Russian Legal Consciousness. Chicago and London, 1976.

7. Соловьев Э.Ю. Дефицит правопонимания в русской моральной философии// Вопросы философии, 1988, № 9.
8. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. М., 1991.
9. Степун Ф.А. Мысли о России//Новый мир. 1991, № 6.
10. Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX-го-начала XX-го веков//Вопросы философии, 1991, № 8.
11. Новгородцев П.И. Кризис современного правосознания. М., 1909.
12. Кистяковский Б.А. В защиту права// Вехи. Из глубины. М., 1991.
13. Степун Ф.А. Россия накануне 1914 года// Вопросы философии, 1991, № 9.
14. Власть и право: из истории русской правовой мысли. М., 1990.
15. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Мюнхен, 1983.

**О.М.КОРХ
ПЕРСПЕКТИВИ ІНДИВІДУАЛІЗМУ
З ПОГЛЯДУ СОЦІАЛЬНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ Д.МАЙЕРСА**

Важливим аспектом сучасної соціокультурної трансформації є послідовна відмова від необмеженого втручання держави та інших соціальних інститутів у сферу приватного існування людини. Як вважає М.Фуко, особистість, її думки, рішення, вибір мають бути вивільнені від неконтрольованого впливу держави. І лише на ґрунті особистої свободи та унікальності, підкреслює Ю.Хабермас, стають можливими реальний прогрес, справжній універсалізм і дійсна солідарність. Такого роду оцінки, зумовлені цілим рядом культурно-історичних чинників, цілком природно посилюють увагу до проблеми співвідношення індивідуалістичних та колективістських настанов у структурі ціннісних орієнтацій особистості. Цікавими у цьому плані є розвідки відомого фахівця у галузі соціальної психології Д.Майерса.

Розглядаючи розвиток сучасної цивілізації як процес взаємодії західної та східної культур Майєрс зазначає, що ці культури мають у своїй основі різні моделі поведінки особистості. Західна — європейська і американська культури заохочують індивідуалізм, який орієнтує на персональну відповідальність за власну долю і вчинки, на реалізацію особистих потреб і талантів, як таких, що не суперечать інтересам суспільства. Азіатські культури і культури третього світу більш схильні повчати колективізму, який орієнтує на вірність традиціям, лояльність по відношенню до старших, начальства та різних спільнот — сім'ї, колективу, компанії, нації, що відповідають за своїх членів і визначають їх життєвий шлях від народження до смерті [1, 304].

Майєрс при цьому звертає увагу на те, що перевага індивідуалістичної або, навпаки, колективістської моделі поведінки залежить не тільки від культурної традиції. «Індивідуалізм, — пише він, — процвітає в умовах достатку, соціальної мобільності, урбанізму та інтенсивного впливу засобів масової інформації», тоді як колективізм звичайно поширюється там, де «люди постійно мають справу з загальними нещастями, наприклад, голодом, де сім'ї великі і життя вимагає взаємовиручки» [1, 250]. Якщо це дійсно так, то логічно припустити, що, мірою звузнення ареалу бідності, розширення соціальної мобільності, урбанізації суспільства та інших трансформацій, на які зауважує Майєрс, вплив цінностей індивідуалізму буде чимдалі зростати і у межах східної культури. Такого роду зміни достатньо виразно спостерігаються уже зараз, у контексті «вестернізації» східного і «третього» світу. Тому, коли Схід зустрічається з Заходом, констатує Майєрс, «Я-концепція особистості», тобто її уявлення про себе, стає частіше всього більш індивідуалістичною.

При всій неоднозначності соціальних наслідків як індивідуалістичної, так і колективістської моделей поведінки Майєрс звертає увагу на одну особливість. Якщо характерний для Заходу культ «незалежного Я» орієнтує людину на свої власні сили, то східна, по суті традиціоналістська модель «взаємозв'язаного Я», заохочує до орієнтації на сили колективу. Як наслідок, різною є і міра самоповаги представників західної та східної культур, їх оцінка своїх можливостей, зокрема здатності контролювати свою власну долю. Так представники західної культури у своїй масі більш схильні вважати що те, що відбувається з ними у значній мірі є результатом їх власних зусиль і здатностей. Різного роду особисті невдачі вони розглядають ними як результат своїх власних помилок, тому шукають шляхи їх подолання. Для представників східних культур більш притаманне відчуття того що все, що відбувається з ними визначається зовнішніми впливами того чи іншого роду. Себе у подібній ситуації вони вважають

*Корх Олександр
Миколайович —
начальник кафедри
соціально-політичних
дисциплін Академії
митної служби України,
кандидат філософських
наук, доцент*

радше жертвами неконтрольованих обставин, аніж творцями своєї власної долі. Тому східна традиція виховує в людині почуття більшої покори перед своєю власною долею, перед суспільством і природою. Як наслідок, перші більш оптимістичні, ніж другі. Але у людей з незалежною «Я-концепцією» більш розвинуте не тільки почуття власної гідності, власної компетентності та ефективності. Важливо те, що реальна ефективність діяльності людей з «незалежним Я» більш висока. І сприяє цьому їх упевненість у власних силах.

Зрозуміло, що завищена самооцінка містить у собі загрозу самообману, нарцисизму тощо. Однак самоприпониження, недооцінка самого себе, відсутність почуття власної гідності і самоповаги загрожують не менш численними і серйозними наслідками як для індивіда, так і для суспільства. Соціальна небезпека людини, що недооцінює сама себе полягає насамперед у тому, що така людина схильна недооцінювати, а то й зневажати інших. Окрім того у людей із слабо розвинутим почуттям самоповаги і самоефективності поступово розвивається «набута безпорадність». Вважаючи, що всі їх дії будуть неефективними, такі люди рано чи пізно впадають у стан пригніченості і депресії, частіше за інших страждають від «параліча» волі, пасивної покори, почуття безвихідності. У той же час люди з розвинутим почуттям власної гідності і самоефективності більш енергійні, активні й ініціативні. Вони краще справляються з труднощами і досягають більшого ніж люди з хронічно заниженими самооцінками, тим більш — з комплексом неповноцінності. У них менше шансів впасти в стан пригніченості або депресії. Переконавання у своїй перевазі дає силу не піддаватися неприємним ситуаціям, бути наполегливим не дивлячись на початкові невдачі. Показово і те, що позитивна самооцінка, почуття власної гідності є досить дієвим фактором адаптації особистості до швидкоплинності, новизни, різноманітності оточуючого світу, що особливо важливо напередодні грядущого «футурошоку» (А.Тоффлер).

Безумовно, насторожує те, що чим менше людина упевнена у власній компетентності та ефективності, тим сприйнятлива вона до впливу інших, тим більше вона схильна змінювати свою поведінку і переконання під реальним чи надуманим тиском натовпу, інакше кажучи, тим більше вона схильна до конформізму. Адже головна причина останнього — це відчуття особистістю власного безсилля, некомпетентності, неспроможності і, як наслідок, прагнення компенсувати його шляхом «включення» до різного роду спільнот, прагнення будь-яким чином зберегти добрі

стосунки з групою, заслужити її схвалення, страх бути соціально знехтуваною. І чим менш самостійна особистість, тим такий страх і прагнення сильніші. До того ж повне ототожнення з групою дозволяє запобігти персональній оцінці, якої особливо побоюються люди з заниженою самоповагою. Але така деперсоналізація досить негативна за своїми наслідками, одним з яких є прагнення індивіда до соціального паразитування. Дослідження показують, що в ситуаціях, коли люди поєднують свої зусилля і домагаються спільної мети без персональної відповідальності, робота групи не перевищує половини від суми працездатності її членів. Тобто, члени групи у таких ситуаціях працюють гірше. Вони схильні до «соціального лідарства», інакше кажучи, прикладають менше зусиль ніж тоді, коли особисто відповідають за реалізацію персоніфікованих завдань. Цей факт ставить під сумнів безумовність поширеної думки, за якою «в єдності — сила». Зрозуміло, що інколи, коли спільна мета настільки значна щоб кожний прикладав максимум зусиль, командний дух викликає справжній порив і самовіддачу. Але довго, зауважує автор, експлуатувати це неможливо [1, 364-369].

Ступінь конформізму змінюється від культури до культури, від однієї моделі власного «Я» до іншої. Є суспільства, в яких конформізм складає одну з характерних рис життя. А є суспільства, для яких характерний виразний нонконформізм, тобто відмова від наслідування як головного принципу поведінки і орієнтація на власну думку і незалежний вчинок. Згідно з дослідженнями Р.Бонда і П.Сміта, порівняно до людей в індивідуалістичних країнах колективісти більш сприйнятливі до впливу інших, і, відповідно, до конформізму. При цьому виразно простежується загальна тенденція до зниження конформної поведінки у західних країнах. Ступінь конформізму, виявлена в Англії, Канаді та США на даний момент менша, ніж два чи три десятиліття тому [1, 303-304].

Цінності індивідуалізму, таким чином, за логікою Майерса та багатьох інших західних дослідників, відіграють надзвичайно важливу соціальну роль і на рубежі третього тисячоліття, оскільки спонукають людину до персональної активності та відповідальності, орієнтують на наполегливе подолання труднощів, творче ставлення до дійсності і нонконформізм, сприяють усвідомленню особистістю власної гідності та гідності інших. Саме тому ці цінності набувають усе більшої ваги не тільки в країнах їх традиційного поширення, але й у інших країнах мірою їх трансформації у напрямку «відкритого суспільства». Стосується це і України.

Література:

1. Майерс Д. Социальная психология / Перев. с англ. — Спб., 1996.

Л. Д. КРИВЕГА ФІЛОСОФІЯ І ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНОЇ ОСОБИ

Кожна історична епоха обумовлює той чи інший тип світоглядних орієнтацій особи. На вибір особою світоглядних орієнтацій впливають такі фактори:

— великомасштабні соціальні структури, що відбиваються у змісті і формах виховання, механізмах соціалізації;

— сила соціальних норм, звичаїв, мікросоціальних (регіональних, локальних) установок;

— соціальні лідери, «кумири», приклад досягнувших соціального успіху сильних осіб;

— пропаганда і агітація у засобах масової інформації;

— ступінь відкритості суспільства, доступ до альтернативних джерел інформації;

— індивідуальний досвід людини, його життєва стратегія, конкретна ситуація, що передує світоглядному вибору.

Формування світоглядних орієнтацій особи є безперервний процес через постійну зміну об'єктивних умов її життєдіяльності і освоєння людиною нових соціальних ролей.

Залежно від детермінації можна виділити такі типи світоглядної орієнтації особи:

1. **Переважно «ззовні-орієнтована»** — традиціями суспільства, сталими стереотипами, зразками мислення і поведінки, впливом засобів інформації, модою, авторитарною бюрократією, харизматичною особою вождя, кумира та іншими зовнішніми факторами.

2. **Переважно «зсередини-орієнтована»**. Світоглядна орієнтація людини тут визначається інтерналізованими у дитинстві і у процесі набування соціального досвіду принципами.

Суспільству у початковий період його трансформації притаманна соціальна атомізація, ослаблення сили традиції, внутрішньогрупової інтеграції і соціального контролю. Особа стає більш відкритою по відношенню до світоглядних нововведень, у неї відсутнє не тільки сильне «Зверх-Я», тобто інтерналізована система соціальних норм, але й сильне самостійне «Я». Трансформація суспільства веде до того, що особа на початкових етапах соціальних змін почуває себе дезорієнтованою, спустошеною, іноді апатичною і цинічною. Нестійкість переважно зсередини-орієнтованої особи полягає в тому, що вона часто стає у сучасному суспільстві об'єктом маніпулювання з боку різних соціальних суб'єктів.

Глибина, масштаби і темпи світоглядних змін у значній мірі обумовлені темпами соціальних змін, глибиною і масштабами трансформації суспільства. Перехід до нових світоглядних установок є формою відповіді, реагування особи на кризу, якої вона зазнає у зв'язку з неадекватністю її «карти світу» новим соціальним реаліям.

Особливості світоглядної конструкції формуються під впливом об'єктивних, так званих «реальних факторів» (економіка, ідеологія, держава та ін.) і суб'єктивних факторів. В умовах трансформації суспільства соціальний фактор дисертант розглядає як ведучий з точки зору причинного впливу на формування або зміну світоглядних орієнтацій. Це не виключає аналізу такого фактора як самобудівництво особи, конструювання або вибір нею образу світу і власного образу, вибір нею долі і соціальної ролі, цінностей і ідеалів.

Розглядаючи питання про співвідношення індивідуального світовідчуття і масових установок, настроїв («народного духу», «соціального характеру»), треба виходити з діалектики загального і одиничного, цілого і

*Кривега Людмила
Дмитрівна — завідувач
кафедри філософії
Запорізького державного
університету, доктор
філософських наук*

частини. Як свідомість індивіда не зводиться до вихідних елементів, так і суспільна свідомість, масові установки являють собою нову надособову реальність, яка не є просто сумою індивідуальних світоглядних орієнтацій. В той же час типова для даної епохи особа виражає типові масові настрої, погляди. Тут важливо відмітити, що в умовах різкої соціальної та майнової диференціації населення перехідне суспільство є неоднорідним і багатотиповим у плані пануючих колективних або народних світоглядних орієнтацій.

Вплив на формування світоглядних орієнтацій особи здійснюють об'єктивно існуючі у фольклорі, способі життя, традиціях того чи іншого етносу або епохи первісні образи, «осадок історичної пам'яті», або архетипи по К.Юнгу. Світоглядні орієнтації «людини-маси» анонімні у натовпі, вони повністю співпадають з груповими установками і не існують поза їх рамками. Така людина схильна до будь-якого світоглядного зараження і впливу, вона наслідує світоглядним установкам лідера, сильної особи, авторитета. Але, перебуваючи всередині соціальної спільноти, особа може як адаптуватися до масових установок, так і перебувати у опозиції до них, або ж створювати і утверджувати власні світоглядні новації.

Соціальна трансформація сучасного українського суспільства характеризується такими ознаками як:

1. Радикальна зміна принципів соціального устрою у всіх сферах життя суспільства (економічній, соціальній, політичній, духовній).

2. Зруйнування (повне або часткове) старих соціальних інститутів. Виникнення соціальних ніш, що не контролюються державою (в економіці, в ідеологічних процесах, в соціальній і політичній сферах суспільства).

3. Злам ідеологічних традицій, розмивання моральних норм, правовий нігілізм. Заперечення необхідності державної релігії або політичної ідеології, соціального міфу, що об'єднують і мобілізують маси.

4. Криза всіх сфер функціонування суспільства як результат нігілізму по відношенню до попереднього соціального досвіду перетворення суспільства.

5. Соціальна неефективність перетворюючої енергії соціальних суб'єктів, ірраціональність соціальних процесів, особливо на початкових етапах трансформації суспільства.

6. Актуалізація ідей націоналізму, сепаратизму, сектанства.

7. Свобода розглядається як «несуча конструкція» суспільства, що формується.

Світоглядні орієнтації сучасної особи співзвучні принципам постмодерністського мислення. При такому підході зміст світоглядних орієнтацій не має «первісної», «вихідної», «наріжної», «базової» ідеї, принципа, метода конструювання образу, зникає ієрархія ідей. Зміст, скоріше, зводиться до множинності різнорідного, аніж до єдності. Така «всесядність» світоглядних орієнтацій дозволяє особі легше адаптуватися до мінливої соціальної невизначеності. Якщо до трансформації пострадянського простору аксіоматичним вважалось існування єдиної вірної відповіді на будь-яке світоглядне питання, то зараз на зміну ідеї про те, що світ можна пояснити і раціонально упорядкувати за умови його правильного репрезентування, приходять множинна модель репрезентації. Як основні можна виді-

лити такі характеристики світоглядних орієнтацій особи у перехідному суспільстві: плюралізм, відсутність універсального авторитету, знищення ієрархічних конструкцій, інтерпретативну полівалентність, перенасиченість значень і нестачу оціночних суджень. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства рухливі, не мають чітко просліджуваної логіки.

В умовах трансформації суспільства особою широко використовується таке обґрунтування як здоровий глузд. Здоровий глузд як світоглядне обґрунтування спирається на повсякденний досвід людини, на «загальноприйняті» переконання і забобони, на визнання внутрішньої достовірності, покладеної у людську природу. Здоровий глузд стихійно формується буденною свідомістю у процесі осмислення людиною свого життєвого світу. Згідно з прагматизмом, здоровий глузд тотожний тій користі або вигоді, яку людина одержує у певній ситуації. В основі здорового глузду лежить безпосередньо практичне відношення до оточуючого світу.

Розглядаючи проблему світоглядних орієнтацій в умовах сучасної соціальної трансформації, дисертант виділяє такі тенденції.

1. Криза наукового обґрунтування і розповсюдження ненаукового, псевдонаукового обґрунтування світоглядних орієнтацій.

2. Ренесанс релігійного обґрунтування світоглядних орієнтацій.

3. Опора на здоровий глузд дезорієнтованої соціальними змінами особи.

4. Синкретизм обґрунтування світоглядної орієнтації особи.

Важливим фактором ренесансу релігійного обґрунтування світорозуміння сучасної людини є общинність релігійного життя. Втративши співвіднесеність себе з партійною організацією, трудовим колективом, деякі люди виявились затребуваними лише релігійним колективом, общиною. Цьому сприяв також зріст безробіття, криза у взаємовідносинах людей різних поколінь, відчуження людини від держави через антипатерналістську політику останнього. Релігійна община дає людині відчуття злиття з групою, втрачене почуття «ліктя сусіда», вона відчуває турботу і увагу саме до неї, а не взагалі до людей. Розгублена особа інстинктивно тягнеться до духовного стержня, роль якого в умовах обвалу світських духовних систем часто грає релігія.

Одним з факторів звернення до релігійного обґрунтування світорозуміння є також проблема творчості. Релігійне пояснення творчості відштовхується від неефективності сучасної світської соціальної творчості, що знаходить відгук у людини в перехідному суспільстві, яка бачить руйнування базових соціальних структур.

Для світоглядних орієнтацій сучасної особи характерна така риса як соціальне самобудування. Соціальне самобудування — це відповідь на труднощі трансформації суспільства, яка відбирає надто багато сил у боротьбі за виживання, це відповідь на природну потребу людини жити не тільки для країни і народу, але насамперед для своїх близьких, для самої себе.

Але помітні й інші мотиви «соціального самобудування» — розуміння нових реалій та нових можливостей, бажання існувати в іншому режимі, намагання у цьому, поки

не дуже влаштованому житті покладатися насамперед на свої власні сили.

Можна виділити такі фактори появи «соціального самобудування»:

1. **Неспроможність особи адаптуватися** до радикальних соціальних перетворень не тільки останніх років, але й єдиного історичного розвитку Європи на протязі останніх трьохсот років. Сутність цього розвитку може бути охарактеризована як панування: а) вільних від етичного виміру природознавства і техніки; б) руйнуючої оточуюче середовище і саму людину промисловості; в) суто формально-правової демократії.

2. **Нав'язування людині глобальних схем перетворення світу**, відсутність уваги до окремого, даного, завжди неповторного індивідуального життя. І соціалістичний, і капіталістичний проекти виходять з установки, висловленої ще Платоном — благо цілого (суспільства) не передбачає блага частин (людини). Логіка соціального раціоналізму є завжди логіка унітаризму, придушення всього, що ухиляється від генеральної лінії. Сучасне «соціальне самобудування» — це бунт людської природи проти, з одного боку, пригноблюючої сили суто інструментального розуму і його панування над особою, з іншого, — проти пригноблюючої соціальної невизначеності. Уніфікуюча всезагальність сучасного суспільства репресивна по відношенню до особи, але багато людей розглядають її як престижну цінність, яка незаслужено втрачена у сучасному соціумі. Перехід від фетишизації тотальності до плюралізму і невизначеності соціальності обумовив «соціальне самобудування» сучасної людини.

3. **Загострене почуття соціальної співпричетності сучасної людини**. Переживання нею трансформації соціуму викликає у неї комплекс провини, який долається створенням належного, істинного світу хоча б у рамках сім'ї, спільноти або виробничого колективу. Соціальне самобудування — доля як тих, хто зметений з магістралі нової соціальності, так і тих, хто оцінив і абсолютизував свободу переміщення у новому соціальному просторі.

Розглядаючи вплив філософії на формування світоглядних орієнтацій особи відзначимо наступне.

Світогляд людини як система містить наступні складові частини:

- а) «світо-бачення»;
- б) «Я-розуміння»;
- в) відношення до себе і до навколишнього світу (природного і соціального).

Світогляд виступає духовним ядром особи, способом самовизначення людини у світі. Світогляд визначає горизонт бачення людиною світу, формує його позицію до всіх життєво важливих моментів його буття. До того ж позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає не тільки цілі, ідеали і сенс життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності.

Філософія відрізняється від інших форм світогляду не стільки предметом, скільки способом його осмислення. Філософський світогляд прагне обґрунтувати загальну орієнтацію людини засобами теорії, щоб надати своїм висновкам дійсну загальнозначущість. Філософський світогляд засобами рефлексивного мислення обґрунтовує одні норми та цінності і заперечує інші, спираючись при цьому

насамперед на викристалізований досвід людства, культурно-історичний контекст духовної атмосфери епохи і виражає здійснюваний особою духовний пошук смислового поля своєї життєдіяльності. Характеристикою філософського світогляду є його поза межність, своєрідна трансцендентність, його всеохопленість і принципова відкритість, фаустовський неспокій, а також проєктивність. Філософський світогляд аналізує не тільки теперішнє, суще, дійсне, але й можливе, належне, минуле, майбутнє. Проте всезагальне для окремої особи завжди приземлене у конкретиці буття, відбиваючись через животрепетні проблеми, що займають її інтереси, больові точки її свідомості. Особливе місце серед них займають так звані «вічні» питання.

Специфіка філософського світогляду полягає в тому, що воно не дає повної, остаточної і однозначної відповіді на поставлені запитання. Кожне покоління, кожна особа у своєму самовизначенні і духовному пошуку орієнтирів ставить ці запитання знову і знову, намагаючись їх вирішити або ж наблизитися до їх вирішення.

Сучасний філософський світогляд тяжіє до відмови від конфронтації, агресивності, претензій на монопольне володіння істиною. Домінує установка на діалогічне мислення, на співіснування з іншим баченням і розумінням світу. Відбувається посилення **ролі образних засобів** у відображенні дійсності. Особою більш затребуваний «художньо» оформлений філософський світогляд, ніж «науково» оформлений. Конкретні чуттєві образи відсторонюють абстракції. Сучасна особа через неоднозначність використовуваних понять втрачає здібність адекватно сприймати текст, що пропонується, поєднувати наукові поняття у потрібному смислового контексті. Соціальна системна ірраціональність перевищує спроможності індивідуальної свідомості і посилює **іраціональність** філософського осмислення сучасного світу.

Як відомо, слово «філософія» в перекладі з древньогрецької означає «любов до мудрості». Сьогоднішня ситуація трансформації суспільства актуалізує такий вид мудрості як життєва мудрість. Йдучи вперед, філософський світогляд звертається до своїх витоків, зближується з мудрістю, намагається поряд з пізнанням першопричин і першоначал виробити життєву стратегію, яка відповідала б часу і суті змін.

Детермінантами оптимізації світоглядної орієнтації особи в умовах становлення та розвитку незалежної України є:

- надихаюча маси національна ідея та ефективна соціальна стратегія її реалізації;
- толерантність як вкорінений у суспільстві принцип саморозвитку соціуму;
- подолання сучасною наукою функціональної кризи.

Критерії оптимізації світоглядної орієнтації сучасної особи, на наш погляд, такі:

— спрямованість життєдіяльності людини на самоактуалізацію (потенціалу, здібностей, таланту, покликання) в соціально конструктивних формах; знаходження своєї «ніші» у сучасному соціальному просторі;

— вільне, ясне, адекватне бачення світу, зростання усвідомлення себе і повноти своїх переживань, розширення особистого досвіду, відкритість інноваціям, толе-

рантність до «чужого», «іншого»;

— додержання загально визнаних норм соціального співжиття, повага до прав і свобод інших людей, їх прав на самобутність і розвиток;

— підвищення соціальної ефективності діяльності людини, перерозподіл нею відповідальності з соціальних

інститутів на себе;

— посилення духовних вимірів діяльності людини, її духовного самобудування і вдосконалення, активізація пошуків істини і відповідей на вічні питання людського буття, привнесення до повсякденності доповнюючих, але разом з тим підіймаючих та «передуючих» їй смислів.

А. О. МАСЛОВ МАРГІНАЛЬНА ОСОБИСТІТЬ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ ІНСТИТУТІВ ТА СПІЛЬНОТ

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується численними процесами корінних змін та реформ в усіх сферах суспільного життя. Розбудова нової, демократичної, незалежної України вимагає постановки та виконання ряду цілей, досягнення яких, як прогнозується, повинно привести до вирішення проблем, що стоять на шляху розвитку нашого суспільства як цивілізованого. Детальний аналіз цих цілей в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах говорить про те, що мова йде про принципове переміщення суспільних пріоритетів до людини, індивіда, особистості — розширення спектра її інтересів та можливостей їх реалізації.

Мета цієї статті — спроба визначити динаміку змін в соціальному статусі, ментальності, культурі особистості в перехідний період існування соціуму. На жаль деякі проблеми, особливо ті, що стосуються суперечностей формування особистості, особистості в перехідний період зміни різних цивілізацій, динаміка формування нових цінностей в цей період, адаптації до нових умов існування та ін. в вітчизняній літературі досліджені недостатньо.

Очевидно, що особистість в перехідний період корінним чином відрізняється від особистості в традиційному, сталому суспільстві. Сама структура традиційного суспільства з її жорстко, майже герметично замкненими один відносно одного елементами, що склали безліч окремих, ізольованих, самодостатніх соціально-культурних організмів, інтровертно замикала життєдіяльність індивідів на проблеми окремих груп, каст населення. Соціальний статус людини в такому суспільстві з народженням її визначається раз і назавжди, статично та незмінно. Система норм життєдіяльності, напрямки формування свідомості, ментальності жорстко визначаються тією соціальною спільнотою, до якої індивід належить з народження. Вийти за межі цього соціуму майже неможливо. Важливо підкреслити, що в цій ситуації він виступає не як автономний елемент суспільства, а як повністю залежна, інтегрована частина певного мікросоціуму, прикована до нього і повністю підзвітна йому.

Суворо регламентація життєдіяльності індивідів, що належать до певної касты в традиційному суспільстві на протязі багатьох поколінь формує і сталість та незмінність її самосвідомості, що, в свою чергу, формує впевненість індивіда в незмінності свого статусу та повну відсутність необхідності змін свого становища. Тобто, ця сталість підтримується як би з двох боків: ззовні — нормами існування та традиціями соціальної спільноти, до якої належить індивід, зсередини — жорстко сформованою впевненістю самого індивіда в незмінності власного статусу. А тому, взаємовідносини з суспільством у конкретного індивіда теж двоякі: з одного боку — це відносини колективізму, взаємопідтримки, спільності інтересів всередині соціальної спільноти, до якої належить індивід, з другого боку — це несприйняття, ворожість, відштовхуюча опозиція до інших спільнот.

Що стосується колективної свідомості певних соціальних угруповань, то вона самодостатня і не вимагає певних змін. Чи не найяскравішим відображенням цієї свідомості є церква, яка організує ідеологічні та моральні механізми функціонування спільнот.

Початок розвитку капіталізму, характерною рисою якого є значне поглиблення суспільного поділу праці, приводить до екстравертного переформування всіх економічних, а звідси і політичних, соціальних та культурних зв'язків.

Змінюється структура суспільства, зникає ізольованість окремих соц-

*Маслов Анатолій
Олексійович — старший
викладач Державної
агроекологічної академії
України (м. Житомир)*

іальних спільнот, порушується герметичність, замкненість елементів соціальної структури один відносно одного. Починається взаємне проникнення традицій, норм життєдіяльності раніше повністю локальних, автономних груп, розширюються та розмиваються межі між ними. Тобто, на зміну жорсткій, закостенілій структурі традиційного суспільства починає хворобливо, в муках з'являтися динамічна, рухлива, постійно змінювана структура так званого громадянського суспільства. Причому, зовнішня структура такого суспільства на різних етапах його існування чітко визначається, але стають негерметичними межі між класами та іншими соціальними групами, які базуються на власності. Ці межі стають прозорими, а звідси і співвідношення між групами — постійно змінюваним. У індивіда з'являється можливість зміни свого, раніше константного, раз і назавжди визначеного становища в суспільстві. Соціальний статус індивіда стає мобільним, він отримує можливість, і навіть необхідність, активного впливу на спрямованість своєї соціальної кар'єри. І чим далі в своєму розвитку іде цивілізація, тим швидше змінюються зовнішні умови життєдіяльності особистості. Стало вже звичним, коли за одне людське життя кілька разів змінюються його економічні, матеріальні, духовно-культурні та інші засади. І як наслідок, повинні змінюватися ціннісні орієнтири, тобто людина повинна майже постійно протягом свого життя адаптуватися до нових умов. І тут на перший план виступає вміння аналізувати умови власного існування для адекватної реакції на зовнішнє середовище. Об'єктивна оцінка своєї життєдіяльності, самооцінка своєї ролі та місця в суспільстві та можливих змін цієї ролі та місця дає можливість втримати це місце, залишитись вірним собі і тим більше, не зійти з власного життєвого шляху. Досить часто індивід опиняється на межі двох соціально-культурних середовищ. В соціальній філософії таке становище індивіда називають маргінальним. У цьому випадку постає питання про необхідність формування здатності особистості до змін стереотипів мислення та діяльності.

Ще 1928 року американський вчений Р.Парк в своїй статті «Людська міграція і маргінальна людина» визначив стан індивідів, які знаходяться на межі двох різних, конфліктуючих між собою життєвих укладів, способів життя, культур, рас як маргінальний. І далі проблема маргінальності почала розроблятися в західній літературі. Розвинув ідею Р.Парка його учень, теж американський вчений Е.Стоунквістон в статтях «Проблеми маргінальної людини» (1935), «Маргінальна людина» (1961).

Широке поширення з середини 50-х років дістала теорія так званої структурної маргінальності. Д.Головенський — американський вчений соціолог, один з тих, хто заснував цю теорію, прийшов висновку, що маргінальна особистість — це досить складний та суперечний феномен, а сам процес формування маргінального зазнає значного впливу з боку різних соціальних сил та факторів, що діють в суспільстві. Схожі погляди висловлюють Я.Штумський (Польща), А.Фарж (Франція). Так А.Фарж розмежував американський та європейський підходи до аналізу маргінальності та маргінальної особистості. Він підкреслив, що американський підхід ґрунтується на проміжному стані особистості між різними соціальними групами, що веде до її роздвоєності. В свою чергу європейські

дослідники більшу увагу концентрують на таких поняттях як «край», «межа», «рубіж» за яким знаходиться маргінальна особистість, тобто це характеризує його повне декласування, а також економічну, політичну та соціальну безсилість, немічність, втрату громадянських прав і свобод. «Маргінальність, — пише А.Фарж, — це не стан автономії а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, відображення специфічних відносин із існуючим суспільним устроєм. Маргінальність не виникає поза різним реальним чи вигаданим зіткненням з оточуючим світом. « [1, 144]

Певний внесок в аналіз проблем маргінальності в радянському суспільстві та постановку цього питання у вітчизняній науці в кінці 80-х — на початку 90-х років внесли Є.М.Стариков, Б.М.Шапталов, А.І.Атоян та інші.

Так Є.М.Стариков робить спробу персоналізувати маргінала радянської доби. Знайти ті характеристики, які відрізняють його від маргінала Заходу. Він зазначає, що: «... об'єктивно викинутий за межі пролетаріату безробітний на Заході не стане люмпеном, поки зберігає психологію класу і перш за все його трудову мораль. У нас в країні немає безробіття, але є декласовані представники робітників, колгоспників, інтелігенції, управлінського апарату. В чому їх визначальна ознака? Перш за все у відсутності свого роду професійного кодексу честі. Професіонал не принизить себе до поганого виконання своєї справи. Навіть при відсутності матеріальних стимулів справжній робітник не зможе працювати погано — швидше він відмовиться працювати взагалі». [2, 133-134] І далі Є.Стариков розглядає причини, що породжували «звичку до розхлябаності та дезорганізованості» [2, 134] в радянському суспільстві. Причому він аналізує ці причини на різних етапах існування СРСР, починаючи з 1917 року і до початку перебудови. Одну із основних причин «швидкої маргіналізації суспільства» він вбачає в «загостренні кризи казармово-комуністичного способу виробництва» [2, 157].

Б.Шапталов йде далі. Він говорить вже про тотальне декласування. «В СРСР після 1917 року відбулась соціальна катастрофа, пов'язана з тотальним декласуванням. Спочатку були знищені, вигнані дворянство та буржуазія з притаманною їм культурою... Потім здійснилась ... фактична ліквідація класу сільських товаровиробників..., «фозробітниченим» виявився і робітничий клас». [3, 168] Внаслідок такого декласування всіх прошарків суспільства в країні не залишалось класу, який був би справжнім хазяїном засобів виробництва. Соціальний вакуум швидко заповнився бюрократією. З'явився новий тип бюрократії — маргінальна бюрократія». При чому укорінення в державно-партійному апараті булгаківських швондерів було важливим каналом процесу маргіналізації цього апарату.

Глобальність проблеми маргінального підкреслює А.І.Атоян: «Потрібно вже не доводити той факт, що поряд з бурхливою маргіналізацією йде процес становлення особливої сфери міждисциплінарних досліджень, а акцентувати увагу на природі маргінального як потенційно соціального та соціального як потенційно маргінального» [4, 31]. Він підкреслює необхідність об'єднання міждисциплінарних зусиль для дослідження природи маргіналізму.

Проаналізувати різні підходи до маргінальності з боку її сутності робить спробу В.І.Муляр в своїй монографії

«Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз)». В розділі «Самореалізація особистості в умовах маргінальних процесів» він аналізує два основних підходи до сутності маргінального, що склалися в літературі — культурологічний та соціально-структурний. [5, 169-182]

Представники культурологічного підходу вважають маргіналом людину проміжного стану, що в силу тих чи інших причин потрапила між двох різних культурних середовищ та повинна засвоювати одне з них, не маючи можливості або не бажаючи відмовитись від іншого, і, звідси, людину, яка не може репрезентувати повністю жодне з них.

В свідомості маргінала переплітаються два культурних середовища, обидва найактивнішим чином впливають на поведінку цієї людини, тому внутрішній світ «маргінала» роздирають суперечності. Причому певний час таке співіснування двох культур може бути мирним. Та рано чи пізно об'єктивні обставини змушують людину обирати одну з двох, що приводить до внутрішнього конфлікту особистості, до глибокої драми, до психологічної невірноваженості людини.

Отже, зазначає В.І.Муляр, в таких умовах формується маргінальна особистість або маргінал — роздвоєна, заражена культурним, расовим антагонізмом особистість, психологічно невірноважена, неспокійна, з почуттям невизначеності і потягом одночасно в двох протилежних напрямках. Рано чи пізно з'являється почуття неблагополуччя, відчуженості, що призводить до різних форм душевного розладу та девіантної поведінки. [5, 172]

Представниками соціально-структурного підходу є в основному західноєвропейські вчені. За їх уявленнями маргінал — це людина «краю», «межі», це людина, яку суспільство в силу певних причин відторгнуло, відкинуло на закутки історії. В певний час держава не змогла знайти засобів (як матеріальних, так і моральних) для підтримки таких людей, не створила умов для своєчасної адаптації їх до нових обставин, що озлобило та налаштувало її проти держави та суспільства. В силу невірноваженості та озлобленості маргінала — його дії можна легко спрямувати куди завгодно, в тому числі і проти суспільства, чим часто користуються антисуспільні структури. Все це зумовлює реакцію офіційних органів влади на маргінала — він розглядається як зайва, девіантна людина. В сучасній Україні з її глибинними суспільними перетвореннями маргіналами можна мабуть назвати більшу частину суспільства. «Маргінал віднині ... подібний до всіх, ідентичний всім і в той же час він каліка серед собі подібних — людина з відсіченими коренями, посічений на шматки в самому серці рідної культури, рідного середовища.» [1, 146]

Обидва підходи до визначення сутності маргінального різняться між собою, але фактично йдеться про близькі погляди — неблагополуччя, хиткість, нестабільність маргінала. В обох випадках людина поставлена в становище, що негативно впливає на її психічний стан та поведінку, яка часом може бути непередбачуваною.

Література:

1. Фарж А. Маргиналы // 50/50 Опыт словаря нового мышления / Под общ.ред. М.Ферро и Ю.Афанасьева.— М.: Прогресс. 1989. — с. 143-146

Аналізуючи вказані підходи до сутності маргінального, можна помітити, що маргіальність — це явище, яке нерозривно пов'язане з певними соціальними процесами. Маргіальність тісно пов'язана з дезорганізацією суспільного організму, взаємопроникненням культур. Тобто маргіальність виникає тоді, коли обриваються або змінюються певні соціальні зв'язки між індивідом та соціальною спільнотою — групою або прошарком суспільства. «Тому, — як підкреслює А.І.Атоян, — під маргіальністю тут будемо мати на увазі розрив соціальних зв'язків між індивідом (або спільнотою) та ... суспільством з його нормами взятим як об'єктивне ціле ... Іншими словами маргінальні не люди самі по собі, а їх зв'язки і відносини, послаблення, деформація (або відсутність) яких і викликає врешті феномен маргіальності.» [4, 30]

Таким чином, з аналізу сучасної вітчизняної (та й світової) літератури видно, що зараз тільки починають формуватись основні підходи до сутності та змісту маргінального. В більшості досліджень акценти ставляться на негативах маргіальності, в цьому напрямку формується і громадська думка. Маргінали в більшості досліджень подаються як люмпени, покидьки, «дно» суспільства. І життя реальність показує, що в багатьох випадках це дійсно так. Але така позиція шкодить налагодженню взаємовідносин між маргіналом та суспільством, заважає визначенню практичних кроків на шляху адаптивних процесів маргінала до суспільних норм.

Мабуть не безсумнівним є ствердження про замкнутий внутрішній світ маргінала. Під маргіальністю розуміється двоякість, дихотомічність, суперечливість як зовнішніх умов існування, так і внутрішнього світу людини. Тому в багатьох випадках відторгнення маргінала суспільством спільнотою — це реакція — відповідь на невдалі спроби порозумітись, знайти своє місце в ньому. Це також не означає, що після невдалої першої спроби порозумітись маргінал не буде робити інших спроб в інших напрямках. «Маргінал, — як справедливо підкреслює В.Муляр, — це єдність протилежностей, які, взаємодіючи між собою в особистісній структурі людини, створюють не тільки драму, конфлікт позицій, прагнень потреб, життєвих стандартів. За відомою теорією це і джерело руху до нового... Абсолютна більшість нового, геніального, відкритого в науці та технології, культури тощо спочатку виглядали як ересь, як щось незвичне, ненормальне, відхилене, тобто маргінальне.» [5, 177-178]

Отже, маргіалізм не можна однозначно розглядати як негативне явище. Маргінальне — це суперечливе. Маргінал може репрезентувати покидьки, «дно» суспільства, але може виступати і рушійною силою суспільного прогресу.

Таким чином, маргіальність — це глобальна проблема, яку потрібно вирішувати на шляху до цивілізованого суспільства. Причини її поступово будуть зникати, та на їх місці будуть з'являтися нові, а тому існує і буде існувати необхідність подальших фундаментальних досліджень в цій галузі.

2. Стариков Е.Н. Маргиналы или размышления на старую тему: «Что с нами происходит?»//Знамя.— 1989. №10. — с. 133-158
3. Шапталов Б.Н. Маргиналы и социализм // Рабочий класс и современный мир. — 1990. №6. — с. 168-171.
4. Атоян А.И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза // Полис.—1993. №6. С. 29-38.
5. Муляр В.І Самореалізація особистості як соціальна проблема. (філософсько-культурологічний аналіз).— Житомир: ЖІТІ, 1997. —214 с.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Ю. П. СУРМИН ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО- ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

Понятие «Социальная технология»

Термин «социальная технология», вошедший в научный оборот почти четверть века назад и воспринимавшийся как некоторая теоретическая экзальтация, к концу XX столетия превратился в термин широкой сферы практической деятельности. Вместе с тем до сих пор нет четкости в понимании сущности социальных технологий, в их определении. Дело в том, что термин «технология» очень многозначен. Само слово «технология» происходит от греческого «*techne*», что означает искусство, мастерство, умение, и греческого слова «*logos*» — понятие, учение. Первоначально оно наиболее широко употреблялось для обозначения науки или совокупностей сведений о различных физико-механических, химических и др. способах обработки сырья, полуфабрикатов, изделий. В последующем оно получило распространение на другие сферы жизни общества: политику, экономику, социальную сферу.

Одни ученые понимают под технологией науку о способах, процессах и методах многоразового получения конечного результата, другие акцентируют внимание на организации и цели деятельности, третьи — считают, что технология — это использование научного знания для определения путей выполнения работы и т.д. Таких смысловых контекстов термина «технология» насчитывается более 40.

Что касается собственно социальных технологий, то многообразие видения их сущности тоже довольно значительно. Так, Э. Капитонов считает, что «социальная технология — это способ реализации проекта воздействия на предмет какой-либо деятельности, рационально расчлененной на отдельные процедуры и операции, направленные на поддержание социальной системы в рабочем состоянии или преобразовании ее в соответствии с заданными параметрами» [3, с.210-211]. В Словаре-справочнике «Социальное управление» социальная технология определяется как «алгоритм, процедура осуществления действий в различных областях социальной практики: управлении, образовании, исследовательской работе, художественном творчестве» [6, с.150]. М. Марков определяет технологию как «способ реализации людьми конкретного сложного процесса путем расчленения его на систему последовательно взаимосвязанных процедур и операций, которые выполняются более или менее однозначно и имеют целью достижение высокой эффективности» [5, с.48].

Все имеющиеся определения социальных технологий концентрируются вокруг трех смысловых стержней:

Во-первых, технология рассматривается как наука о рационализации многократно повторяемой человеческой деятельности, использовании сил природы и общества.

Во-вторых, под технологией понимается сама деятельность, организованная соответствующим образом в виде упорядоченных процедур.

В-третьих, технология сводится к некоторым упорядоченным объектам.

Для углубления понимания сущности технологий следует обратиться к осмыслению их признаков или принципов, к которым относятся: использование научного знания, операционализация и алгоритмизация, принципы кардинальности и предела и др. Технологическая деятельность отличается от деятельности как таковой тем, что она носит четко спланированный

*Сурмин Юрий Петрович
— заведующий кафедрой
философии и социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
Академии управления при
Президенте Украины,
доктор социологических
наук*

характер. Технология — это работа по некоторой схеме. Это воплощение в жизнь модели. Отсюда становится понятным, что наука о технологиях будет рассматривать способы технологизации человеческой деятельности, её алгоритмизации. А технологизированная деятельность отличается о нетехнологизированной тем, что последняя носит спонтанный, поисковый характер. Технология всегда предусматривает оптимальную и выверенную схему деятельности.

Социальные технологии представляют собой важнейшие составляющие общества. При этом в нем они играют многообразные роли и занимают свои места. Поэтому по тому месту, которые они занимают в обществе их можно рассматривать как:

- Социальные институты;
- Процессы;
- Социально-преобразующую деятельность;
- Системы.

Отсюда можно констатировать отличительные признаки социальных технологий от промышленных технологий:

Во-первых, они отличаются большей сложностью, представляют собой фрагменты общества со всем их структурным и функциональным многообразием. Это сложные и сверхсложные системы.

Во-вторых, для них свойственна меньшая детерминированность и жесткость. Они представляют собой, как правило, адаптивные системы, отличаются гибкостью параметров, способностью приспосабливаться к окружающей среде.

В-третьих, представляют собой институциональные образования, которые характеризуются реализуемыми функциями, нормами и механизмами. Подчеркнем, что некоторая система становится только тогда социальной технологией, когда она определяется как социальный институт. По сути дела сами институты представляют собой технологии реализации некоторых потребностей людей.

Таблица 1. Сущностные характеристики технологии

Социальная сущность социальной технологии	Их технология	Характеристики социальной технологии
Социальный институт	1. Экономические; 2. Политические; 3. Социальные; 4. Воспитательные и культурные; 5. Религиозные.	1. Форма совместной деятельности людей; 2. Организации; 3. Нормы; 4. Ценности.
Процесс	1. Функционирование; 2. Развитие: * Эволюционный; * Революционный.	1. Время; 2. Масштаб; 3. Составляющие; 4. Механизм; 5. Результат.
Социально-преобразующая деятельность	1. Продуктивная; 2. Репродуктивная; 3. Деструктивная; 4. Стагнирующая; 5. Деградационная.	1. Цель; 2. Субъект; 3. Объект; 4. Методы; 5. Ресурсы; 6. Время; 7. Эффективность; 8. Результат.
Социальная система	1. Устойчивая; 2. Переходная. 3. Адаптивная; 4. Неадаптивная; 5. Простая; 6. Сложная.	1. Цель; 2. Состав; 3. Структура; 4. Функции; 5. Среда.

Специфика социальных технологий

При осмыслении специфики социальных технологий нужно исходить из особенностей социальных объектов по сравнению с объектами природы. Для них свойственна принципиально большая сложность, высокая активность, а также проявление в большей или меньшей степени человеческого фактора не только с его рациональностью (разумом, целеполаганием, наукой), но и иррациональностью (чувствами, эмоциями, глупостью), что не может не накладывать отпечаток на природу социальных технологий.

В-четвертых, их следует рассматривать как деятельностные системы. Их взаимосвязь с деятельностью людей многообразна. Так, деятельность может определять содержание технологии, а может выступать в качестве механизма её реализации, условия и результата. Деятельность придает динамику технологии, делает её гибким процессом.

В-пятых, социальные технологии отличаются вариативностью и разнообразием. Это обусловлено присутствием в них людей с их индивидуальной неповторимостью. Человек выступает душой и двигательной силой социальных технологий, предопределяет её многообразие.

Классификация социальных технологий

Мир социальных технологий становится все более многообразным в связи с тем, что центр развития человеческого общества постепенно перемещается с производственных технологий на социальные. По всей видимости, XXI век будет веком бурного развития социальных технологий. И вместе с тем ощущается неразвитость концептуально-методологических подходов к социальным технологиям. В немалой степени это обусловлено тем, что единая сущностная классификация социальных технологий еще не разработана. Наиболее часто встреча-

ются деление технологий на: технологии управления, социального проектирования и конструирования, проверки и внедрения инноваций, обучающие, игровые и др. технологии. Болгарский философ Никола Стефанов классифицирует технологии по областям общественной жизни, по масштабам (макро- и микротехнологии), генерирующие и транслирующие технологии, а по выполняемым функциям на технологии, поддерживающие стабильность, технологии переводящие систему из одного состояния в другое и технологии, повышающие надежность систем. При этом Никола Стефанов считает, что конкретные технологии образуются путем сочетания своей принадлежности к

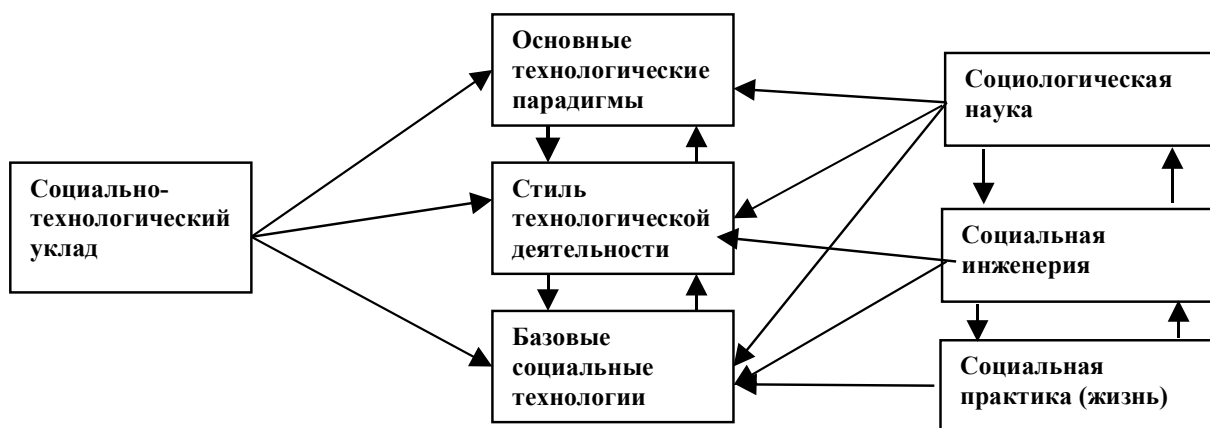
Таблица 2. Классификация социальных технологий

Основание классификации	Разновидности социальных технологий и их характеристика.
1. Тип социального процесса	<ol style="list-style-type: none"> 1. Экономические технологии, моделирующие хозяйственно-экономическую деятельность; 2. Собственно социальные технологии, регулирующие социальную сферу общества; 3. Политико-управленческие технологии, оперирующие политическими и управленческими процессами; 4. Культурологические технологии, представляющие явления и процессы в сфере культуры; 5. Духовно-идеологические технологии, моделирующие идеологические и духовные процессы; 6. Комплексные технологии, отражающие явления во всех сферах их проявления.
2. Масштаб технологизации	<ol style="list-style-type: none"> 1. Глобальные технологии, направленные на регулирование глобальных проблем современной цивилизации; 2. Технологии обновления общественной системы, ориентированные на изменение социально-экономической системы общества; 3. Технологии трансформации подсистем общества, моделирующие изменение конкретных подсистем общества; 4. Технологии трудовой ассоциации, регулирующие различные аспекты жизнедеятельности трудового коллектива.
3. Степень новизны	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инновационные (новаторские) технологии, т.е. представляющие собой нововведения; 2. Традиционные технологии, представляющие собой известные апробированные и устоявшиеся формы деятельности; 3. Ретро технологии (рутинные), т.е. заимствованные из прошлого.
4. Тип выполняемой функции	<ol style="list-style-type: none"> 1. Познавательные технологии, представляющие собой некоторые алгоритмы познания; 2. Диагностические технологии, обеспечивающие диагностику социальных проблем; 3. Информационные технологии, ориентированные на получение, передачу, хранение и переработку информации; 4. Обучающие технологии, осуществляющие процесс обучение в аспекте той или иной педагогической доктрины; 5. Игровые технологии, выступающие средством имитации реальной деятельности; 6. Управленческие технологии, осуществляющие процесс управления; 7. Деятельностные технологии, представляющие собой модели тех или иных видов деятельности; 8. Технологии противоборства, обеспечивающие победу в борьбе; 9. Миротворческие технологии, ориентированные на миротворчество.
5. Степень жесткости и способность к саморазвитию	<ol style="list-style-type: none"> 1. Жесткие, детерминистские технологии, схемы которых представляются однозначными; 2. Адаптивные технологии, т.е. приспособляющие себя к меняющимся условиям; 3. Развивающиеся технологии, т.е. обладающие способностью к саморазвитию, кардинальному обновлению структур и функций.

конкретным классам. По нашему мнению, этот подход очень плодотворен [7, с.197-199]. Его земляк Марко Марков выделяет производственные, социальные и управленческие технологии, а по основным видам деятельности делит на технологии планирования, принятия стратегических решений, контроля и социальной деятельности [5]. Ю.Г. Волков с соавторами выделяют в зависимости от уровня макротехнологии, мезотехнологии (технологии

ческих, но и социально-технологических укладов. Если главным содержанием экономико-технологического развития общества выступает смена производственно-технологических укладов, то стержнем социальных перемен выступает либо подготовка, либо осуществление смены социально-технологических укладов.

Структуру социально-технологического уклада можно представить следующим схемой:

среднего уровня) и микротехнологии. По направлениям деятельности технологии классифицируются на технологии формирования социальных систем, функциональные технологии, технологии, направленные на преобразование различных систем и технологии социальной борьбы. Выделяются также инновационные технологии, технологии, повышающие надёжность систем [1, с.405-408]. В.Н. Иванов анализирует технологии по масштабам на: глобальные, региональные и технологии трудовых ассоциаций, по сферам на социальные технологии преобразования собственности, технологии оптимизации управления и разрешения социальных конфликтов, технологии духовно-культурного возрождения [2].

Таким образом, можно констатировать отсутствие в современной науке системного видения мира технологий, отсутствие концептуальных, сущностных классификаций. Если попытаться обобщить современный этап развития науки и практики социальных технологий, то, исходя из того, что технологический подход характеризуется такими параметрами, как тип социального процесса, масштаб технологизации, степень новизны, тип выполняемой функции, степень жесткости и способность к саморазвитию, можно представить следующую их классификацию (Таблица 2).

Для каждого типа общества и этапа его исторического развития свойственен свой набор конкретных разновидностей технологий, которые отличаются своими концептуальными основами, принципами. По сути дела эти технологии, имеющие родственную природу, составляют технологический уклад общества. Если осмысление производственного технологического уклада довольно подробно разработали экономисты Дж. Доси, Ш. Перес, С.Ю. Глазьев и др., то теория социального технологического уклада еще не разработана.

Каждый тип общественно-экономической системы предполагает не только свой тип производственно-технологических

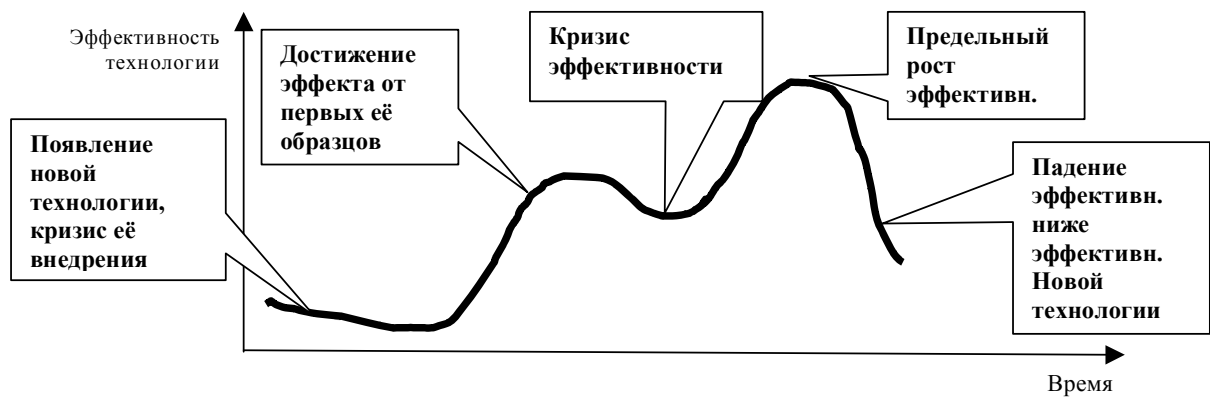
На данной схеме выделяются в качестве структурных элементов технологического уклада основные технологические парадигмы, стиль технологической деятельности и базовые социальные технологии.

Основные технологические парадигмы представляют собой совокупность теоретических, методологических и иных установок, выступающих в качестве основы для построения социальных технологий. Под стилем технологической деятельности понимается совокупность норм и идеалов, господствующих в построении и функционировании социальных технологий. Под базовыми технологиями понимаются такие технологии, которые определяют основные аспекты социальной сферы общества.

Схема демонстрирует не только структуру социально-технологического уклада, но и воздействие на него таких важных факторов как социологическая наука, социальная инженерия и социальная практика. Эти факторы неизбежно вызывают противоречия внутри технологического уклада. Начинается все с появления новых потребностей людей, либо повышения качества удовлетворения прежних потребностей. Это приводит к снижению эффективности базовых социальных технологий. Они могут оказаться в кризисе, который начинает восприниматься (чем сильнее кризис базовых технологий) как стилевой кризис, т.е. кризис методов и приемов преобразования общества, регулирования его процессов. Однако через некоторое время начинает ощущаться кризис технологической парадигмы. В недрах её происходит появление принципиально нового технологического подхода, который начинает менять стиль. Методологические перемены выступают основой для возникновения технологических нововведений, развитие которых неизбежно ведет к формированию новых базовых технологий, к обновлению всего технологического уклада. Например, основной технологической парадигмой индустриального общества выступает детерминизм. Он выступает в качестве основного принципа построения

социальных технологий. При этом сама социальная технология, как правило, рассматривается как дополняющая производственные технологии. Это обусловлено тем, что социальная сфера этого общества — это лишь сфера восстановления рабочей силы, затраченной при взаимодействии человека с производственно-техническими системами. Поэтому базовыми социальными технологиями выступают технологии рекреации. Прогресс общества приводит к тому, что социальная сфера приобретает преимущественное значение в обществе по сравнению с производственной сферой. Это предопределяет возникновение потребности в новых технологиях, что вызывает изменение в технологическом стиле. Последний вызывает смену технологической парадигмы. Происходит переход к идеям системности, индетерминизма. Сворачивается ментальная революция, и осуществляются качественные изменения во всем технологическом укладе.

Если рассматривать изменения эффективности технологического уклада во времени, то его жизненный путь можно представить следующим графиком:

Жизненный путь новой социальной технологии довольно часто складывается не столь блестяще, как хотелось бы её родителям — ученым и социальным технологам. Внедрение нередко требует значительных затрат, механизм не отработан. Поэтому в первый период времени после внедрения наблюдается так называемый «кризис внедрения», характеризующийся спадом эффективности, иногда ниже уровня эффективности прежней технологии. Потом по мере её совершенствования, накопления опыта реализации наблюдается рост эффективности. Через некоторое время обнаруживается, что потенциал технологии еще не реализован. Разработчики и практики начинают совершенствовать технологию и доводят это совершенствование до такого предела, который в принципе нельзя преодолеть на имеющейся парадигме. Происходит смена парадигм, которая обнаруживает появление принципиально новых технологий и усиливает кризис прежней технологии, которая на определенном среднем уровне эффективности сходит с арены. И все начинается сначала.

Роль технологий в трансформации современного общества

Современная история социальных технологий развернулась с начала XX века, когда возникли, а в последствии

набрали силу несколько линий социальных технологий.

Первая линия была связана с революционными потрясениями и попытками реализации утопически-патерналистских моделей развития общества, построенных на принципе уравнилельной справедливости, государственной собственности, господстве марксистской идеологии. Попытки реализации технологий строительства социализма и коммунизма обеспечили довольно быстрый прогресс ряда стран в аспекте аграрно-индустриального развития. Однако во второй половине XX столетия развернулась научно-техническая революция, развитие которой в условиях бывших социалистических стран требовало полной реализации индивидуальной и творческой свободы человека, достижение им цивилизованного уровня потребления. Формально провозгласив благосостояние всех людей, по сути дела принадлежность всех к среднему классу, уравнилельный социализм не смог обеспечить доступность населения к товарам первой жизненной необходимости. На резком контрасте с уровнем жизни капиталистических стран социалистический средний класс по сути дела в 90-е

годы свершил или молчаливо согласился на народно-демократические революции, которые прервали линию патерналистского, уравнилельного социализма.

Вторая линия технологизации связана с развитием рыночных отношений и демократии, которая обеспечивала снятие социальных конфликтов, развитие среднего класса, сужение уровня и масштабов бедности, повышение социальной ответственности бизнеса. В какой-то мере эта линия была своеобразной реакцией на социалистический тоталитаризм.

В 20-30 гг. страны Запада столкнулись с мощнейшим социально-экономическим кризисом. Стремление найти выход из него побуждало к кардинальной модернизации социально-экономических процессов, подключению личности к системе производственных отношений. Эту роль сыграли хоутторские эксперименты Э. Мэйно, благодаря которым были заложены эмпирические основы теории человеческих отношений, которая предопределила социальную технологизацию в сфере производства. В 60-е годы произошло расширение сферы социальных технологий и возрастание их многообразия. А 70-80-е годы стали годами интенсивной технологизации и гуманизации социальной сферы, государственного управления и особенно местного самоуправления, которое лишилось бюрократии

тизма и превращалось технологическую систему оказания услуг населению.

Ныне социальные технологии в развитых странах стали массовым явлением. Их развитость становится показателем цивилизованности общества. Наблюдается постоянное возрастание их роли и расширение функций. Под функцией социальной технологии имеется в виду её назначение, тот результат, возникающий при её реализации, изменения, которые происходят в обществе. Таблично функции социальных технологий можно представить следующим образом.

ция заключается в том, что технология выступает средством регулирования социальных процессов, управления ими. Важно, что это управление осуществляется по разработанной заранее рациональной модели, соответствующей системы нормативов. Социальный процесс здесь систематизируется, вводится в русло норм, приобретает стабильный характер. Особенно важно то, чтобы социальные технологии способствовали реализации внутренних потенций объектов и явлений к развитию.

Теперь попытаемся раскрыть основные сущностные характеристики социальных технологий. Что такое эффек-

Таблица 3. Функции социальных технологий

Название функции	Характеристика функции
1. Функция рационализации и эффективности	Технология представляет собой наиболее рациональную и эффективную форму организации социальной жизни.
2. Нормативная функция	Технология задает систему нормативов в общественной жизни.
3. Регулятивно-управленческая функция	Технология выступает средством регулирования и управления социальных процессов
4. Преобразовательная функция	Технология преобразует социальное пространство в интересах людей.
5. Функция стабилизации и развития	Технология представляется средством стабилизации общественной системы, придание ей устойчивости развития.
6. Функция систематизации	Технология может рассматриваться как некоторая деятельностная система.

Среди важнейших функций технологий можно выделить регулятивно-управленческую, нормативную, рационалистическую, систематизирующую, стабилизационную и саморазвития и др. Регулятивно-управленческая функ-

тивность социальной технологий? Чем она измеряется? Каковы критерии эффективности? Что такое научная емкость технологии. Чем различаются между собой новаторская и рутинная технологии? Что следует понимать

Таблица 4. Характеристики технологий

Характеристики технологий	Их описания
1. Масштабность	Размеры технологии, ее положение в социальном пространстве. В аспекте масштабности технологии целесообразно делить на глобальные, макро— и микро технологии.
2. Новизна	Степень новизны, т.е. принципиально новые технологии, технологии с обновленными элементами, структурами, т.е. модернизированные технологии и ретро— или рутинные технологии.
3. Эффективность	Как соотношение между результатами применения технологий и затратами на их применение. Все технологии можно разделить на высокоэффективные, эффективные, малоэффективные и неэффективные технологии.
4. Научоемкость	Количество вложенной в технологию науки может приводить к тому, что все технологии делятся на наукоёмкие и не наукоёмкие.
5. Сложность	Сложность определяет содержание технологий, возможности управления ими. Все технологии можно условно разделить на простые, сложные и очень сложные.
6. Время жизни	Охватывает период от появления технологии до снятия ее с вооружения. Все технологии по этому признаку делятся на длительные и краткосрочные.
7. Адаптивность	Способность приспосабливаться и функционировать в самых неблагоприятных условиях. Все технологии можно разделить на высоко адаптивные, адаптивные, плохо адаптивные и неадаптивные.

под временем жизни технологии и от чего оно зависит? И многие другие вопросы почти всегда интересуют разработчика технологий, или социального инженера.

Под эффективностью социальных технологий понимается соотношение между позитивной отдачей от социальной технологии и затратами на её проектирование, проверку и внедрение, а также негативными последствиями от её внедрения. По сути дела эффективность представляет собой такую характеристику социальной технологии, которая устанавливает взаимосвязь между целями, результатами применения социальной технологии и затратами на её реализацию. По отношению к социальным технологиям можно говорить о предполагаемой эффективности и реальной эффективности. Первый вид эффективности основывается на предварительных экспертных оценках результата и затрат, а второй вид эффективности строится на аудите, реальном подсчете затрат и анализе результата. Заметим, что социальный прогресс основывается на том, чтобы каждая последующая технология была эффективнее предыдущей, т.е. достигаемый результат был выше при меньших затратах.

Представим основные характеристики технологий в виде таблицы. Заметим, что выделенные признаки технологий могут быть использованы для построения дополнительной их классификации, что и представлено в таблице 4.

Возможности и пределы технологизации общества

Существуют ли пределы, и каковы возможности технологизации общества? Этот, простой на первый взгляд, вопрос на самом деле оказывается довольно сложным. Дело здесь во множестве обстоятельств, одни из которых способствуют технологизации, а другие, наоборот, создают препятствия на её пути. Но вполне однозначно можно сказать, что полная технологизация жизни человека и общества невозможна. Ибо она представляется завершающим этапом в становлении деятельности. Но сама технология — это процесс оптимизации деятельности, её алгоритмизации, повышения эффективности. Поскольку развитие потребностей людей выступает двигательной силой развития технологий, то появившаяся новая потребность создает новую технологию, а сходящая с арены общества потребность снимает и соответствующую её технологию. Таким образом, от появления потребности до её тиражирования идет поиск и становление технологий. Это означает, что на каком-то этапе общество не имеет современной технологии и обходится кустарными способами деятельности. Т.е. в данном случае общество живет вне технологических форм.

Существенными препятствиями на пути «всеобщей» технологизации, особенно жестких и антигуманных её схем, стоят такие институты, как мораль, демократия, религия, наука, закон. Сказывается и индивидуальная неповторимость личности.

Поскольку степень технологизации общества определяется потребностями людей, то люди расширяют или сужают возможности технологизации общества. Они же создают и препятствия на пути технологий. Желание жить лучше, рациональнее в эффективном обществе, несомненно, расширяют пространство применения социальных технологий. Но потребность в свободе и индивидуальном

развитии сужают сферу регламентации, в том числе и технологической, но, вместе с тем, побуждают развитие различного рода технологий самореализации, развития личности.

Следует подчеркнуть, что развитие социальных технологий предопределяется тремя взаимосвязанными процессами. Первый процесс — это усиление в жизни общества роли социальной сферы, её значимости, масштабов, влияния на другие сферы. Т.е. расширяется поле технологической деятельности. Другой не менее важный процесс представляет собой рационализацию условий жизни и деятельности людей, формирование удобного, качественного, человеческого комплекса услуг. Третий процесс представляет собой рост научной, методологической, технической оснащенности общества, что открывает невиданные ранее возможности социальной рационализации, создания благоприятнейших условий для самореализации человека.

Вместе с тем проявляются и такие процессы, которые воздействуют на технологические процессы в обществе негативно. К этим процессам можно, на наш взгляд, отнести, прежде всего, такие процессы, которые проистекают из неравномерности развития общества. Бурными темпами наблюдается развитие технико-технологической, особенно информационной сферы. Но относительно медленно происходит нравственное и правовое совершенствование человечества. Во многом с точки зрения морали, духовности современное общество оказалось неготовым человеком пользоваться достижениями науки и технического прогресса. Отсюда возникает значительное число глобальных и особенно экологических проблем, которые подталкивают развитие антикризисных социальных технологий.

Особой проблемой представляется развитие социальной культуры не только как таковой, но и её отдельных отраслей: социологической, социально-психологической, инженерной, инновационной и т.д. Сказывается и отсутствие подготовленных специалистов в области социальных технологий. В настоящее время социальная инженерная, технологическая деятельность пока не вычленяется из структуры управленческой деятельности.

Сдерживает развитие социальных технологий и неустойчивость тенденций демократизации поставторитарных обществ. Опасение тотальности социального контроля, подавления свободы, а также негативные остаточные деформации социума от применения той или иной технологии сдерживают тиражирование имеющихся и появление новых технологий. Таким образом, между возможностями и препятствиями идет постоянная борьба, в результате которой пространство применения их либо сужается, либо расширяется.

Пройдя через трагические коммунистические эксперименты и через катастрофические последствия техногенного развития, человечество прилагает немалые усилия по выработке безопасной зоны применения социальных технологий. Ясно, что ограничить и нормировать потребности людей невозможно, ибо это, как неоднократно подтверждала практика, приведет только к негативным последствиям для людей. Однако необходимость выработки технологических схем, которые могли бы снизить техногенную, экологическую нагрузку на планету с каждым

К числу наиболее важных проблем становления социально-технологической политики следует отнести:

1. Выработку правовых основ социально-технологической деятельности, т.е. систему законодательных актов регулирующих все этапы, виды и основные проблемы социальных технологий.

2. Формирование нормативных основ социальных технологий, совокупности нормативных к ним требований, основывающихся на достижениях науки и учитывающих современные общественные потребности.

3. Создание социальных институтов, генерирующих, проверяющих и внедряющих технологии.

4. Определение долговременных приоритетов в обла-

сти конструирования, внедрения и модернизации социальных технологий, а также разработка программ и моделей социальных технологий.

5. Немаловажной проблемой является развитие философии, социологии и методологии социальных технологий, развитие социоинженерных наук, без которых невозможно создание эффективных социальных технологий.

Социально-технологическая политика представляется наиболее перспективной отраслью соединения гуманитарной науки и политики, которое будет определять основное содержание социального прогресса в ближайшем будущем.

Литература:

1. Волков Ю.Г., Нечипуренко В.Н., Попов А.В., Самыгин С. И. Социология: Курс лекций: Учебное пособие. — Ростов-на-Дону, 1999. — 512с.
2. Иванов В. Социальные технологии в современном мире. — М.: Славянский диалог, 1996.-335с.
3. Капитонов Э.А. Социология XX века. — Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс», 1996.— 512с.
4. Лем Станислав. Сумма технологии. — М.: Мир, 1968.-607 с.
5. Марков Марко. Технология и эффективность социального управления. — М.: Прогресс, -267с.
6. Социальное управление: Словарь / Под ред. В.И. Добренькова, И.М. Слепенкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994.— 208 с.
7. Стефанов Н. Общественные науки и социальная технология. —М.: Прогресс, 1976.-251с.

В. О. ТАРАН УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ СТОРІЧЧЯ: ІДЕОЛОГІЯ ВИБОРУ АБО ВИБІР ІДЕОЛОГІЇ

Зміни календарних віків і тисячоліть традиційно розглядалися в історії тієї чи іншої цивілізації як дещо надзвичайно значуще для долі кожної окремої людини, того чи іншого суспільства і людства в цілому. Незважаючи на те, що відношення до цього періоду часто носило відтінок містичності і якоїсь фатальної неминучості, його осмислення в той же час завжди надавало міцний поштовх до нових сподівань, прогнозів і планів. Очевидно, що, говорячи про вступ України у нове ХХІ сторіччя і одноразово у третє тисячоліття, можна знайти тут щось символічне. Однак доцільнішим буде говорити про такий рубіж у раціональному ключі, адже він (цей рубіж) збігається з реально відкритою новою епохою історичного розвитку України — епохою її власної державності. І хоча найближчі перспективи нового етапу в історії України залежать від багатьох різноманітних факторів, його зміст значною мірою визначатиме свідомий вибір тієї ідеологічної моделі, що спроможна бути найбільш адекватною основним потребам українського суспільства.

Проблема ж вибору такої моделі стикається з рядом труднощів теоретичного і практичного характеру.

В теоретичному плані — це потреба в «реабілітації» соціально-дійової ролі ідеології як такого духовно-практичного феномена, який є обов'язковою складовою відносин між усіма сучасними суспільними суб'єктами і активним елементом суспільствотворчих процесів. Таке переосмислення ідеології стало закономірним процесом послаблення концепції деідеологізації суспільства, виникнення якої на першому етапі пострадянських перетворень в Україні було логічною реакцією на надмірну заідеологізованість радянської системи, пам'ятю на тиск і втручання офіційної ідеології в усі сфери суспільного життя, і активним формуванням концепції реідеологізації. Укріплення ж позицій реідеологізації в сучасній Україні зумовлено не просто специфічним науковим інтересом до ідеології, а усвідомленням її особливої ролі на перехідному етапі, коли найбільш гостро в суспільстві відчувається нестача чітких світоглядних і ціннісних орієнтирів, невизначеність реальної ідеології подальшого розвитку держави. Адже, як відомо, перехід до нового стану суспільства взагалі потребує нової системи оцінок власне цього суспільства і навколишнього світу, нового розуміння цінності і ефективності різних стратегій виживання, бажаних і заохочуваних суспільством якостей, які принципово відрізняються від тих, що були раніше.

Відомо, що ідеологія є конкретно-історичним духовно-практичним феноменом, пов'язаним із існуванням, світоглядно-ціннісними орієнтаціями, усвідомленими власними інтересами і суспільно-перетворювальною діяльністю певної соціальної групи. Це означає наступне. Ідеологія, з одного боку, зумовлюється конкретно-історичними обставинами, місцем і роллю її носія в системі суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, що впливає як на її зміст, так і форму, але з другого — форма і зміст тієї чи іншої ідеології певною мірою визначають характер і напрямок суспільних перетворень. Друга сторона безпосередньо торкається практичного аспекту — проблеми вибору і розробки тим чи іншим суб'єктом ідеологічних відносин такої форми ідеології, яка б найбільш відповідала його інтересам і враховувала особливості сучасного моменту. Оскільки Україна, як певна державно-політична цілісність, також є специфічним суб'єктом ідеологічних відносин, то й вона потребує своєї форми ідеології, адекватної суспільно-політичним, економічним, національно-культурним завданням її розвитку.

*Таран Володимир
Олександрович —
професор кафедри
соціально-економічних
дисциплін Запорізького
юридичного інституту
МВС України, кандидат
філософських наук,
доцент*

Однак розробка чи вибір конкретної форми ідеології суспільних перетворень в Україні має ряд своїх труднощів. Перш за все йдеться про наявність двох провідних тенденцій в розвитку ідеологічного процесу: плюралізації ідеологічного поля, «розщеплення» основних ідеологічних напрямків, взаємозбагачення різних ідеологічних форм і на цій основі виникнення синтетичних або еkleктичних нових форм та пошуку і руху до формування відносно узагальнених ідеологічних принципів, спроможних відповідати спільним завданням українського перехідного суспільства на соціально-політичне його згуртування, об'єднання, зміцнення та вдосконалення державотворчих процесів у країні. Існування таких тенденцій зумовлюється впливом на ідеологічний процес багатьох факторів. Ряд найбільш суттєвих із них заслуговує особливої уваги.

По-перше, формування незалежної української держави на підставі переходу до нової системи суспільно-політичних відносин потягнуло за собою міцний процес одночасної деформації і трансформації всіх його основних сфер — економічної, політичної, соціальної і духовної. Завдяки своєму загальносистемному характеру, цей процес і на початку XXI сторіччя ще остаточно не завершився, що стало однією з суттєвих причин комплексної та довгострокової кризи і як наслідку — часового розширення перехідного етапу в розвитку України. На соціальному рівні така ситуація знайшла прояв у слабкій і незавершеній соціальній структурованості українського суспільства, його масовій маргіналізованості й люмпенізованості. Характерно, що незважаючи на існування величезної різниці між двома основними і відверто диспропорційними у співвідношенні одна до одної групами населення за такими критеріями, як влада, власність і престиж (М.Вебер), кордони між практично усіма структурними елементами соціальної системи сучасного українського суспільства залишаються нечіткими і розмитими. В той же час кожний з таких елементів, у свою чергу, не виступає як певна остаточно сформована цілісність і є внутрішньо строкатим. Особливу проблему в зв'язку з цим створює відсутність достатньо розвиненого середнього класу, який у сучасних західних країнах звичайно є найбільш численним і тому найбільш стійким носієм суспільних ціннісно-ідеологічних орієнтацій. Усе це свідчить про поки що несформованість зрілих основних суб'єктів ідеологічних відносин у сучасній Україні.

По-друге, сучасне ідеологічне поле України характеризується легітимним існуванням різноспрямованих ідеологічних тенденцій без очевидної переваги будь-якої однієї з них. Принаймні, в ньому можна виділити досить міцні прояви комуністичної (соціалістичної), ліберальної та націоналістичної ідеологій, які виступають як у своїх «класичних», ортодоксальних формах, так і формах, що являють собою синтетичні або еkleктичні ідеологічні програми, які ґрунтуються не тільки на «своїх», але й «збагачуються» принципами інших ідеологічних течій. Певним чином такий стан є результатом «мозаїчності» соціального поля та легітимізації різноманітних світоглядних уявлень, які відповідають ціннісним орієнтаціям різних груп і прошарків населення. Очевидно, що такі тенденції ґрунтуються на різних за своїм прогресивно-регресивним значенням ідеологічних напрямках. Причому показово, що рівень прогресивності й регресивності розповсюджених у суспільстві ідеологічних течій або тенденцій не завжди є

очевидним. Часто він визначається швидше самими формами ідеології, але в той же час не виступає рельєфно і приховується або «нейтралізується» нечіткими, непослідовними і еkleктичними позиціями змістовної частини цих ідеологічних форм.

По-третє, існування різноманітних ціннісно-світоглядних й ідеологічних уявлень характеризується наявністю вкрай поляризованих орієнтацій, які презентовані як позиціями ідеологічного консерватизму, так й ідеологічного радикалізму. Взагалі співіснування консервативних і радикальних ідей і світоглядних уявлень є універсальним внутрішнім джерелом саморозвитку всіх форм суспільної свідомості, в тому числі й ідеології, в будь-якому суспільстві. Однак рівень їх соціальної підтримки і ступінь активності в сучасному українському суспільстві має свої особливості.

Досить розповсюджені позиції ідеологічного консерватизму в українському соціальному просторі України, як прояв певної інерційності світоглядно-ідеологічних орієнтацій значної частини українського населення, пояснюються специфікою історичного розвитку України та набуття нею своєї державності. Очевидно, що в духовному житті українського суспільства зберігаються і елементи традиційної системи національних цінностей, і елементи ціннісної системи радянського періоду, які, щоправда, мають різне значення і форми прояву в різних регіонах України. Однак найбільш активним сьогодні виступає ідеологічний консерватизм, що ґрунтується на ціннісних орієнтаціях радянської системи, який охоплює переважно південно-східні регіони країни та її промислові центри. Головна проблема, що пов'язана з його існуванням, полягає в тому, що світоглядно-ідеологічні принципи радянської системи не просто гальмують процес прогресивних перетворень в Україні. Вони принципово розбігаються з основними стратегічними завданнями розвитку України як суверенної національної держави, тобто фактично протистоять її державотворчому і націотворчому процесу. Сталість зберігання таких орієнтацій серед груп населення похилого і середнього віку відображає й специфіку здобуття незалежності України. Адже відомо, що, незважаючи на існування в країні певних національно орієнтованих прошарків населення, для яких прагнення до власної державності дійсно було основним мотивом їх політичної діяльності, національна самосвідомість переважної більшості громадян України об'єктивно ще не набула необхідного рівня політичної зрілості. Не випадково акт проголошення незалежності більшою мірою став результатом «зовнішніх» обставин, пов'язаних переважно із закономірним саморозпадом самої радянської системи, в тому числі й тих деструктивних процесів, що відбулись у центрі та вищих партійних ешелонах влади. І хоча факт існування незалежної української держави, її атрибутика, символіка, а головне — реально існуюче нове політичне і правове поле суттєво вплинули на трансформацію системи ціннісних орієнтацій в суспільстві, прорадянські настрої і світоглядні позиції не тільки збереглися, але й постійно підживлюються кожним прорахунком новостворених владних структур. Разом з тим лише збереженням ціннісних орієнтацій попередньої суспільно-політичної системи не можна пояснити наявності ідеологічного консерватизму в сучасному українському суспільстві. Очевидно, що значна

роль тут належить і ментальним особливостям українського народу, для якого характерним є взагалі обережне ставлення до всього нового і незвичного, тим більше, що історична пам'ять народу зафіксувала переважно негативні наслідки будь-яких нововведень.

Ідеологічний радикалізм також має в сучасній Україні свої особливості. З одного боку, він виступає зворотньою стороною ідеології консерватизму, оскільки певні групи населення стоять на вкрай радикальних позиціях задля збереження пріоритетів, що відстоюються попередньою ціннісною системою. З другого — ідеологічний радикалізм є реакцією на затяжну системну кризу, непослідовність економічних, адміністративних, соціальних тощо реформ, відсутність очевидних позитивних зрушень у суспільстві. На державно-політичному та державно-адміністративному рівні такий радикалізм часто стає причиною гіпертрофованої орієнтації на зовнішній фактор, завищеної оцінки чужого політико-економічного досвіду і неврахування специфіки власного розвитку, а тому — прийняття рішень, що в кінцевому рахунку не несуть користі для України. Однак презентований переважно представниками старшого і середнього віку, які звичайно відносяться до прошарків населення з високим і середнім рівнем соціального статусу і матеріальної забезпеченості, цей ідеологічний радикалізм носить відносно «поміркований» характер і не переходить у свою крайню форму. Інша справа ідеологічний радикалізм, що виникає й розповсюджується серед молоді й студентства. Тут треба враховувати особливе положення цієї категорії населення, чия свідомість не затмарена наслідками ціннісно-ідеологічного утиску старої політичної системи. Переважна більшість молоді вважає себе органічною частиною української держави, але боляче сприймає її слабкість, недосконалість, пригніченість з боку інших держав, гостро відчуває свою національну друговартість, невпевненість у своєму майбутньому, що й оцінюється з природним для цього віку максималізмом.

По-четверте, особливості перехідного процесу в сучасній Україні сприяли активізації і формуванню нових ідеологічних форм — етно-національної, територіально-регіональної, професійно-корпоративної, релігійно-конфесійної, які найбільш адекватно відображають провідні тенденції трансформаційних змін в основних сферах суспільного життя.

Проблема укріплення позицій етно-національної ідеології в українському суспільстві пов'язана з актуалізацією питання етно-національної ідентичності, яке сьогодні стало одним з найбільш гострих соціальних явищ, зумовлених загальносвітовим перехідним процесом та наявністю особливостей специфічного розвитку усіх пострадянських країн, у тому числі й України. Цікаво відзначити, що дехто з фахівців взагалі називає цей процес етнічним ренесансом, пояснюючи його незавершеністю політизації етнічності й саме на початку ХХІ сторіччя передбачає черговий цикл вибуху етноцентризму. В пострадянській Україні для активізації такого процесу є серйозні підстави. Однією з важливих особливостей її сучасного стану слід вважати переструктурування внутрішньої етнічної ієрархії та перерозподіл «ролевих статусів» між титульним (державним) і не титульними, корінними і не корінними етносами, посилення факторами українського державобудівництва і демократизації суспільства. Результатом

стало не просто усвідомлення значною частиною громадян своєї етнічної особливості через протиставлення з особливостями інших етнічних утворень, але й загострене сприйняття факту своєї етнічної приналежності, переведення цього питання в політичну площину. Останнє зумовлює випрацювання відповідної системи теоретико-ідеологічних положень, які й набувають форми етно-національних ідеологій чи досить стійких тенденцій до їх формування. Подібні ідеології мають свої специфічні особливості в плані аргументації, обґрунтування власних позицій, проте однаково оцінюють минулу, сучасну і майбутню соціальну реальність з точки зору конкретно-етнічних інтересів і часто досить жорстко і вороже ставляться до іноетнічних позицій чи ідеологій. Принаймні в сучасній Україні досить помітними стали прояви української, російської, кримськотатарської, єврейської, польської, румунської, русинської та інших етноідеологій. Це створює серйозну проблему політичної цілісності України і гармонізації відносин між різними її етно-груповими суб'єктами, адже стосується або безпосередньо питання української державності, або прагнення представників кожного етносу зберегти певні привілеї чи заручитися стабільним і частіше за все особливим, привілейованим становищем в українському суспільстві.

Наявність і розвиток тенденцій створення територіально-регіональної форми ідеології пов'язано з історично і політично сформованим етно-культурним і адміністративним регіоналізмом у країні. Його суть полягає не тільки в природному, як, до речі, і в багатьох державах світу, співіснуванні різних регіонів, що мають специфічні етнокультурні, економічно і сировинно-профільні особливості, але в досить жорсткому політико-економічному та ідеологічному протиставленні їх між собою. Найбільшою гостротої таке протиставлення набуває при співставленні двох значних частин української держави — Заходу та Сходу (особливе місце тут займає Крим). Незважаючи на помітну тенденцію до зближення політичних орієнтацій населення західних і східних регіонів України, що продемонстрували, зокрема, вибори президента у листопаді 1999 року та результати Всенародного референдуму в квітні 2000 року, етнокультурний розподіл її на Західну і Східну в цілому продовжує зберігатися. При цьому треба враховувати ще й більш дрібне адміністративно-регіональне членування України, яке певною мірою відображає специфіку соціокультурного розподілу кожної з її основних географічних частин і загальносуспільного перехідного процесу в цілому.

Як свідчить дійсність, характер внутрішнього територіально-регіонального устрою України сьогодні настільки суттєво впливає на соціальні процеси в країні, що змушує розглядати територіально-регіональні утворення не тільки в ролі носіїв узагальнених специфічних інтересів, об'єднаних загальними етнокультурними і духовно-ментальними рисами, але й як самостійних суб'єктів ідеології.

Територіально-регіональна ідеологія та її регіональні прояви на рівні суспільної свідомості знаходять безпосередній прояв у діяльності політико-організаційних структур, які створює місцева влада для обґрунтування і відстоювання своїх інтересів на рівнях «регіон — регіон» та «регіон — центр». Причому через ті чи інші ідеологічні

орієнтації або політико-риторичні гасла відбувається зв'язок між реальною регіональною політикою та соціальними очікуваннями населення регіону. Очевидно, що саме посилення позицій територіально-регіональної ідеології стало основною причиною ініціювання питання про створення двопалатного парламенту, який дозволяв би більшою мірою враховувати інтереси регіонів і надати їм більшої самостійності. Щоправда, тут «приховані» різні стратегії політико-економічного і соціально-культурного розвитку регіонів як еволюційного, так й інволюційного характеру, як у межах централізованої так і федеративної держави тощо. А це набуває особливого значення в зв'язку з необхідністю укріплення української державності, формування єдиної соціокультурної і політичної спільності — української нації.

У зв'язку з об'єктивним процесом посилення впливу різноманітних релігійних віровчень та зростання чисельності релігійних організацій в Україні релігійно-конфесійну ідеологію сьогодні слід розглядати як одну з тих ідеологічних форм, де в прямому, а частіше опосередкованому вигляді стикаються найбільш гострі духовно-культурні й національно-політичні проблеми сучасного українського суспільства. Релігійно-конфесійна ідеологія має свої особливості. Перш за все під цією формою ідеології слід розуміти не просто стійку тенденцію до розповсюдження в сучасному суспільстві релігійності як звернення до певних пластів культури, релігійного світогляду зі спробами відповідного логічного обґрунтування його вихідних позицій, а саме загострення міжконфесійних суперечностей, які набувають форми ідеологічного протистояння. У свою чергу за таким протистоянням стоїть багато історичних, економічних, політичних тощо причин. Однак особливе місце серед них посідають причини етнокультурного характеру. Якщо уважно придивитись, то релігійно-конфесійні групи в сучасному українському суспільстві являють собою етнокультурно ідентифіковані соціальні утворення, а їх політична активність — це боротьба за збереження, розповсюдження, а частіше — й домінування в суспільстві тих світоглядно-ментальних принципів і релігійно-моральних цінностей, що, як правило, мають безпосередній вихід на етно-національний духовно-культурний рівень суспільного життя.

Це цілком закономірно. Адже відомо, що релігійні спільноти за своєю природою тісно пов'язані з етнічними ідентичностями. Вони беруть безпосередню участь як в етнополітичних процесах, так і в розвитку духовних традицій етносу, виражених у мові, культурі, звичаях, побуті. Щоправда, це зовсім не означає тотожності між релігійною спільністю і спільністю етнічною, оскільки звичайно релігійні вчення змістовно завжди претендують на універсальність, як і сама релігія, яка у своєму чистому вигляді ґрунтується на абсолютній вірі в те, що об'єкт пізнання не належить до явищ фізично-чуттєвого світу. Однак тим часом, як «світлові релігії» прагнуть переступити і скасувати етнічні кордони, соціальний досвід свідчить, що реально існує не релігія взагалі, а лише її своєрідні конфесійно-етнічні різновиди. Наведена думка підтверджується, зокрема, тим, що межі більшості релігійних спільнот збігаються з межами етнічних груп.

У той же час не можна абсолютизувати і прямий зв'язок між етнічною ідентифікацією і релігійно-конфесійною

організацією. Останнє означає, що подібна релігійно-конфесійна диференціація спостерігається не тільки на міжетнічному рівні, але може знаходити прояв і в середині того чи іншого етносу, коли певні його частини з ряду соціально-історичних причин орієнтуються на різні релігійні віровчення. Така релігійна різноконфесійна орієнтація часто стає серйозною причиною міжетнічних і внутріетнічних суперечностей і конфліктів. Це має реальну небезпеку в поліетнічних суспільствах, особливо в перехідні періоди їх існування, коли відбувається зміна ціннісних систем, а боротьба різних груп населення за ціннісні пріоритети набуває релігійної форми. Подібна ситуація повністю відповідає сучасному стану України, що характеризується, з одного боку, активізацією етнічної самоідентифікації, яка відбувається в тому числі й через духовно-релігійну та релігійно-конфесійну ідентифікацією, а з другого — процесом формування української нації як специфічного — не тільки політичного, але й духовно-культурного утворення, що намагається знайти для себе, як цілісної нації, найбільш адекватну форму духовно-релігійної орієнтації. (Не випадково сьогодні на офіційному рівні піднімається питання про вивчення в школах основ православ'я). При цьому слід враховувати існування суттєвих ідеологічних суперечностей як між християнськими і нехристиянськими віровченнями, так і між різними конфесіями християнства. Однак основну проблему для сучасного українського суспільства як традиційно переважно християнського, спричиняють суперечності між різними християнськими віровченнями, що презентують не тільки різні етнокультурні, але й цивілізаційнокультурні цінності з відповідними ідеологічними орієнтаціями.

Корпоративна форма ідеології в сучасних умовах являє собою внутрішньо суперечливе і незавершене явище, яке швидше виглядає як тенденція ідеологічного оформлення загального процесу корпоративізації українського суспільства, тобто його внутрішнього членування, що відбувається на основі протиставлення різних форм і видів виробничої та професійної діяльності. При цьому корпоративізм, хоча найактивніше й зачіпає систему матеріально-економічних відносин, але тією чи іншою мірою торкається всіх інших сторін суспільного життя, що в умовах крайньої політизації суспільства часто набуває політико-ідеологічного значення.

Відомо, що посилення позицій корпоративної ідеології безпосередньо пов'язано із розвитком у країні ринкової форми відносин, яка є складовою капіталістичної системи господарювання. Однак, якщо розглядати процес корпоративізації в капіталістичних суспільствах в узагальненому вигляді, то він здійснюється за принципом прогресуючої еволюції форм організації виробництва. Конкретно напрямом такої еволюції може бути визначений у наступній послідовності змін організаційно-економічних форм: цехова структура — мануфактура — підприємство — галузева монополія — міжгалузева корпорація. В сучасній же Україні сутністю процесу корпоративізації є її двовекторний характер. Тобто її можна вважати не тільки проявом закономірної тенденції укрупнення організаційно-економічних форм діяльності, яка відповідає прогресивному спрямуванню розвитку всіх розвинутих країн, але й показником загального процесу дезінтеграції, розмежування активної частини населення і протистояння між собою окремих його

груп за видами діяльності. Причому друга тенденція часто пересилює першу.

Корпоратизація сучасного українського суспільства знаходить прояв у різних формах, кожна з яких на рівні своєї ідеології має змістовні відмінності, зумовлені неспівпаданням корпоративно-групових інтересів. Принаймні, доцільно виділити такі його форми, як професійний, галузевий, фірмовий тощо.

Корпоративізм охоплює як легальні форми діяльності, так і напівлегальні чи нелегальні (кримінальні). Йдеться про певні корпоративні відносини, які формуються, зокрема, в тіншовому секторі. В широкому соціальному плані вони охоплюють групи людей, економічні відносини в яких і між якими формуються поза і окрім основного місця їх роботи, тобто нелегально, нелегітимно з точки зору юридично-виробничих норм. Очевидно, що ці групи людей виступають носіями певної системи цінностей та соціальних ідей, які, згідно з їх бажанням, потребують не тільки систематизації, але й підведення під відповідні правові норми з метою їх легітимізації та юридично-правової підтримки з боку суспільства і держави. Однак сама їх діяльність не може здійснюватись без «адміністративної» підтримки. Тому над подібними групами людей обов'язково вибудовується досить потужна корумпована структура, що пов'язана із владними органами. Причому кожна з таких структур намагається заручитися підтримкою більш високої структури. Звідси і корупція в цілому структурується у вигляді корпоративних представництв у верхніх ешелонах влади, які завдяки використанню риторичних гасел, форм логічного обґрунтування, висуванню певних ідеологічних заходів, або ж вибору ідеологічних пріоритетів намагаються лобювати інтереси тих чи інших корпоративних утворень. Особливе місце тут займають кланово-корпоративні групи зі своїми інтересами. Таким чином можна говорити про процес формування ідеологічних позицій, що відповідають інтересам тих корпоративних груп, які об'єднують представників легальних, напівлегальних або нелегальних (у тому числі й кримінальних) форм діяльності, та механізми їх впливу на домінуючі в сучасному українському суспільстві ідеологічні форми.

По-п'яте, паралельно з подібними процесами ідеологічної диференціації соціального поля надзвичайної актуалізації набуває нагальна потреба у розробці такої ідеології,

яка б несла в собі ціннісні орієнтації, спроможні подолати обмеженість групових інтересів окремих суб'єктів ідеологічних відносин і піднятися до рівня загальносуспільних, загальнодержавних, загальнонаціональних. Йдеться про необхідність розробки ідеології державницького змісту, яка сьогодні, незважаючи на існування Конституції України як теоретичної основи такої ідеології, все ще продовжує перебувати в стані свого визрівання і формування, вимагаючи постійного роз'яснення і конкретизації тих чи інших статей цієї Конституції, що свідчить про недосконалість останньої. Характерно, що випрацювання провідних принципів державницької ідеології відбувається в умовах гострої суперечності між різними соціально-політичними силами, які уособлюють поряд з державницькими світоглядно-ціннісними орієнтаціями ще й псевдо-державницькі та навіть відверто анти-державницькі. Тому при розробці принципів державницької ідеології доцільно виділити декілька найважливіших аспектів, які б ще й сприяли подоланню недержавницьких тенденцій в ідеології та суспільній практиці. До таких аспектів доцільно віднести забезпечення механізмів укріплення державницьких інституцій, вибір ідеологічної моделі, найбільш сприятливої для виходу із суспільної кризи, формування власного суцільнокультурного середовища і зміцнення української національної ідентичності. Очевидно, що кожний із аспектів потребує всебічного обґрунтування з урахуванням сукупності різноманітних факторів та ідеологічних підходів, які є результатом як світового досвіду, так і власної національної специфіки і традицій.

Таким чином, ідеологія вибору для України на початку нового історичного етапу фактично означає процес вибору, формування і керування ідеологічною ситуацією, яка характеризується сукупністю двох провідних тенденцій. По-перше, це пошук ідеологічної форми, що відповідає загальним потребам українського суспільства у виборі такої його моделі, яка б найактивніше сприяла подоланню кризи та піднесенню України як суверенної, національної держави до рівня розвинутих країн світу. По-друге, розвиток ідеологічних форм, які б у межах єдиної ідеології стратегічного розвитку української держави розкривали специфіку особливостей, потреб та інтересів різноманітних суб'єктів ідеологічних відносин в Україні.

В.М.ЯРОШЕНКО АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ В УКРАЇНІ

Кожна держава є міцною та стабільною в залежності від повноти та розвинутості в ній статусу громадянства, відчуття загалу громадянства й кожного зокрема, власної гідності, усвідомлення громадянами особистих прав та обов'язків перед державою, від бажання та здатності захищати ці права, готовності виконувати громадянські обов'язки, довіри до влади та її інститутів, участь в їхній роботі та почуття гордості за належність до цієї чи іншої політичної спільноти, виразом якої є громадянськість [1].

Статус громадянина в Конституції України забезпечено у Ст. 22, де вказується, що права та свободи громадянина, які закріплені Конституцією, не є вичерпними, у Ст.24 — що громадяни мають рівні конституційні права та свободи й є рівними перед законом, вказується на відсутність привілеїв або обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. У Ст.25 зазначається, що громадянин України не може бути позбавлений громадянства та права змінити громадянство, він не може бути вигнаним за межі України або виданим іншій державі, держава гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами. Ст.26 зазначає, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами та свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами або міжнародними договорами України. Україна надає притулок іноземцям та особам без громадянства в порядку, встановленому законом. У Ст.33 вказується, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь — який час повернутися в Україну, Ст. 55 стверджує, що права та свободи людини й громадянина захищаються судом. Інші статті другого розділу Конституції надають широкі демократичні права, свободи та обов'язки людини і громадянина України [2].

Укріплення інституту громадянства в Україні на сучасному етапі є чи не найактуальнішим завданням. Зазначимо, що ознакою громадянства є приналежність до певної держави, підданство, володіння системою прав і обов'язків, комплекс вимог до певної держави в обмін на виконання її настанов, законослухняність. Усе це разом відбиває різні аспекти політичної культури держави. Руссо першим пов'язав суть громадянства із свободою, добросовістю. «Батьківщина не може існувати без свободи, свобода без добросовістості, добросовістість без громадян. У вас усе буде, якщо ви виховате громадян, без цього у вас усі, починаючи від правителів Держави, будуть лише жалюгідними рабами» [3, 162].

Президент України в інаугураційній промові після переобрання в листопаді 1999 року визначив серйозні перешкоди, що постають на шляху українського суспільства до ствердження правової, соціальної держави та вказав шляхи їх подолання. Запорукою успіху у вирішенні важливих соціально — економічних завдань сучасної української нації є як удосконалення політичного керівництва так і укріплення інституту громадянства в Україні, формування громадянськості. Промова Президента України викликала різні, навіть протилежні враження, стала своєрідним тестом на громадянськість. У більшості громадян промова викликала проникнення необхідності дій, спрямованих на вирішення існуючих проблем. Інші запевняли, що «досвід свідчить про те, що і їй (промові) судитиметься доля «пам'ятки письма» [4, 4]. Дехто, поздоровляючи Президента України з переобранням, одночасно виказував йому співчуття з приводу важкої ноші відповідальності за державу, а всім громадянам визначав позицію очіку-

*Ярошенко Віра
Миколаївна — викладач
суспільних дисциплін
Миколаївського
політехнічного технікуму*

вання того, чи стримає Президент свої передвиборчі обіцянки і чи буде краще, чи як завжди... [5, 6]. При цьому висвітлював проблеми сьогодення, вирішення яких залежить в рівній мірі як від влади так і від самих громадян.

Наведемо один із прикладів. Проблема дотримання прав людини в Україні у продовж останніх років констатується як посилення негативних для прав людини взаємопов'язаних тенденцій.

По-перше, посилюється адміністративний диктат держави. Згідно зі Ст.3 Конституції України затвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Однак українська держава не в змозі виконати цей обов'язок, передусім тому, що вона сама є джерелом порушень прав людини, і оскільки громадський контроль за діяльністю влади в багатьох сферах відсутній або слабкий, то порушення стають все масовішими та масштабними. По-друге, зростає злиденність і соціальна нерівність. Більшість з громадян близькі до того, щоб подати позов про відшкодування моральної шкоди від рівня життя в нашій країні. Соціальні та економічні права, проголошені в міжнародних угодах і гарантовані нашою Конституцією: право на достатній рівень життя; право на соціальну захищеність та інші — виглядають сьогодні знущанням. При тому, що різниця між зубожілою частиною населення і 15% найзаможніших людей дедалі зростає. По-третє, політична боротьба перетворилася на придушення опонентів будь-якими засобами. По-четверте, дедалі більшого масштабу набувають порушення свободи слова. По-п'яте, дедалі більших масштабів набувають засекречування, замовчування, обмеження доступу до офіційної інформації. Правоохоронна політика зберігає стійкий, репресивний характер.

Головною причиною погіршення становища щодо дотримання прав людини є збереження адміністративної системи, яка ґрунтується на придушенні та примусі, що спричиняє соціальну апатію та пригнічений настрій у суспільстві. Але контроль над діями органів державної влади має здійснювати громадянське суспільство, яке, на жаль, в Україні слабе, пасивне й не виконує належним чином цих функцій. Тому, на думку автора, створення якомога більшої кількості інститутів громадянського суспільства — організацій, мобільних груп конструктивної громадської ініціативи, Центрив соціальної підтримки, юридичних клінік, Центрив з підтримки середнього і малого бізнесу підвищить здатність життєзабезпечення більшості громадян, розвиненість громадянського суспільства в цілому, що в подальшому сприятиме балансу співвідносин держави і суспільства. У більшості конституцій демократичних держав права людини стали правами громадян цих держав, тобто наступив певний стан тотожності людини і громадянина. Коли ми говоримо про людину на буденному рівні політичної свідомості, ми наголошуємо на правах людини, а потім на її обов'язках, коли ж йдеться про громадянина, то головним є його обов'язки, а потім — права. У громадянському суспільстві має наступити певний синтез людських і громадянських прав, бо права людини — це той ідеальний стан, який виступає як мета, до якої прагнуть у правовій державі.

Актуальним завданням сучасної української нації є формування почуття громадянськості, формування форм участі громадян у політичних процесах від політичної апатії

до активної участі. Тільки при цій умові, на думку автора, Конституція України 1996 року як і наміри Президента України, висловлені в інаугураційній промові, стануть «практичним життям» українських громадян, українського суспільства і української держави. Виконання цього важливого завдання залежить від політичних інститутів та національної патріотично налаштованої громадськості, від повноти та розвинутості в Україні статусу громадянства.

Актуальність укріплення інституту громадянства в Україні пояснюється тим, що багатопартійність дала можливість для вільного пошуку різними верствами суспільства представників їхніх інтересів, коли ж такі знаходяться, то громадянство включається в політичну боротьбу, оскільки воно отримало можливість політичного вибору. Розвиток представницької демократії поступово переніс акцент із проблем масової участі громадянства в політичних процесах на проблеми участі в політиці на особистісному рівні. На сучасному етапі індивідуальна участь у політиці знаходиться в центрі уваги. Це пояснюється тим, що в молодій державі, де нещодавно пройшло одержавлення етносу, значно вищий рівень політичної свідомості щодо загальнонаціональних цінностей і необхідності захисту своєї держави від можливої агресії ззовні ніж у традиційно демократичних країнах. Тому в політичному житті нашої держави повинна враховуватись участь не лише загал громадянства, а і політичні позиції мало не кожного громадянина, оскільки здебільшого наша державна система ще не пройшла свого порогу незворотності. Отже, політична соціалізація, становлення громадянських позицій людини — це безперервний процес активного набуття людиною політичних якостей, політичних знань, умінь, навичок, спадщини політичної культури, почуття громадянськості, який потребує керованості та конструктивного спрямування в загальнонаціональних інтересах [6].

Особливо це стосується питання формування політичної свідомості сучасної української молоді. Саме в юності відбувається усамостійнення особистості, коли засвоюються методи опрацювання інформації і особистість здатна опиратися чужим впливам, груповому тиску. На цьому етапі проходить становлення громадянських позицій людини, вона починає особисто розуміти ідеологічні позиції, культурні норми та традиції. Цей етап політичної соціалізації означає постійну не лише адаптацію до суспільно-політичних, системних цінностей і норм, але й опрацювання свого ставлення до цінностей і норм, які нав'язуються, свого бачення політичних реалій і політичних процесів, спроб особисто брати участь у цих процесах. І тому важливим фактором формування політичної свідомості молоді має бути патріотичне та моральне виховання, яке пов'язане з визначенням пріоритету загальнолюдських гуманістичних цінностей над усіма іншими, усвідомлення гуманізму як політичної цінності [7].

Апогеєм в прогресивному розвитку національної системи захисту прав людини стало прийняття Конституції України 1996 року, яка на найвищому рівні національної системи прав людини закріпила нормативи міжнародних стандартів в цій ділянці. Послідовна діяльність Президента України після інаугураційної промови в питанні адміністративного реформування, аграрного питання — приватизації землі підвищує оптимізм серед українських громадян.

Але апогеєм прогресивного розвитку української держави і суспільства може бути тільки практичне впровадження проголошених програм, для чого важливим фактором є укріплення інституту громадянства.

Література:

1. Кухта Б. Основи політичної науки: Курс лекцій. Ч.3: Політична свідомість і культура / Б.Кухта, Л.Климанська, А.Романюк та ін. — Львів: Кальварія, 1998. — 556 с.
2. Конституція України. — Київ: «Право»— 1996. — 130 с.
3. Руссо Жан Жак. Об Общественном договоре, или Принципы политического права. Трактаты. — М., 1969. — С. 162.
4. Головатий С. Права людини в Україні — 99: шлях у вчора. 10 думок з нагоди 10 грудня наприкінці ХХ століття. — Харків: Права людини. — Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи, 1999. — № 24 (182). — С. 4.
5. Кравец Е. «Если вы проголосуете за нашего кандидата, мы обещаем защитить вас от землетрясения в Мексике». — Харків: Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи, 1999, — № 24 (182). — С.6.
6. Ярошенко В.М. Гуманізм як політична цінність. // Науковий вісник Одеського державного університету. Гуманітарні науки. Природознавчі науки. Технічні науки. — № 5. — 1998. — С. 70-75.
7. Ярошенко В.М. Соціально-політичні орієнтації української молоді як засоби гуманізації: Монографія. — Миколаїв: УДМУ, 2000. — 36 с.

О.С.ОСЕЛЬСЬКА, В.А. САВЧЕНКО, М.А.ШЕПЄЛЄВ
ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЦЕСУ
СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ
НАУКИ

Геополітична трансформація кінця 80-х — початку 90-х років ХХ століття призвела до того, що незалежна Україна, яка виникла на руїнах Радянського Союзу, опинилася, з одного боку, важливим геополітичним фактором підтримки стабільності в регіоні, а з іншого, перед нею постала проблема геополітичної ідентифікації.

Вивчення цих проблем взяла на себе українська політична наука, а саме її інтегральна частина — геополітика. Фундаментом для неї стали дослідження геополітиків світових наукових шкіл, а також концепції українських науковців. Але ж розвиток геополітичної думки багато в чому детермінується тим геополітичним становищем, в якому опинилася держава. А саме — включення України до процесів якісних перетворень міжнародних відносин в Євroatлантичному просторі.

На сучасному етапі Євroatлантичний простір вступив у період глобальних перетворень. Головними рисами цього процесу є його зростаюча інтенсивність та заглиблення інтернаціоналізації, параметри якої якісно змінюють принципи організації міжнародного суспільства. Євroatлантичний простір є однією з унікальніших і найскладніших формацій серед сучасних геополітичних утворень. Складаючись з двох регіонів, один з яких розширюється за рахунок іншого, цей простір окреслює формат еволюції посткомуністичного світу та визначає параметри нової ролі країн Центрально-Східної Європи, з одного боку, та Росії — з іншого. Це створює для України альтернативні шляхи розвитку, бо саме в загальноєвропейському просторі концентруються зовнішньополітичні проблеми країни, її базові національні інтереси, реальні та потенційні партнери, рівно як і можливі противники.

Але ситуація ускладнюється тим, що в сучасному світі переважають тенденції підсилення жорсткої структуризації міжнародних відносин згідно з традиційним культурно-цивілізаційним розломом. Інакше кажучи, встановлення єдності в Європі обов'язково передбачає дезінтеграцію Євразії, геополітичну перебудову всього простору колишнього східного та пострадянського блоку.

Саме ця асиметрія взаємовідносин привносить елемент протистояння в сучасне положення України, яке має трансрегіональний характер, пов'язане з розташуванням на кордоні Євразії та Європі. До того ж, її присутність в них традиційно незбалансована. Всі ці фактори сприяли тому, що намагаючись дистанціюватись від реінтеграційних процесів в СНД та значно поступаючись західним сусідам за темпами суспільних перетворень, вона виявилася не в змозі реалізувати європейську альтернативу і як учасник міжнародних відносин займає в обох цих регіонах периферійне положення. Суперечливість ситуації, в яку потрапила держава, погрожує фактичною ізоляцією, бо на сучасному етапі Україна залишається пасивним об'єктом тих масштабних процесів, які відбуваються в новій Європі.

Значні розбіжності ціннісних основ і пріоритетів політики Заходу та Росії можуть перетворити позаблокову Україну на своєрідний геополітичний бар'єр між двома світами. Залишаючись поза рамками стратегічних блоків, вона виступає небезпечно уразливою во взаємодії з явно конкуруючими силами, взаємовідносини між якими поки що дуже далекі від стабільності.

З одного боку, ці сили знаходять своє відображення у зовнішній політиці Заходу, зокрема США, які намагаються постійно протидіяти російському «екзистенціальному» експансіонізму, навіть при відсутності економ-

Осельська О. С. — студентка факультету міжнародної економіки Дніпропетровського державного університету,

Савченко В. А. — студент факультету міжнародної економіки Дніпропетровського державного університету,

Шепєлєв М. А. — викладач кафедри політології історического факультета Дніпропетровського державного університету

ічних або політичних мотивацій. Головною метою на цьому шляху вони бачать недопущення реінтеграції Росії та України. З іншого боку виступає Росія, яка в результаті втрати українського та балтійського морського узбережжя почала відчувати значне погіршення геополітичного стану. А тому вона буде намагатися повернути під свій контроль державу, яка мже забезпечити їй прямиий вихід на Захід, взагалі зробити її більш європейською.

Такий стан речей ставить Україну перед хибною альтернативою: цивілізований Захід чи євразійський Схід, тобто Росія. Вплив цих двох світових центрів геополітичного тяжіння на Україну різноманітний. Такими ж різноманітними та непередбаченими є перспективи держави при домінуванні якогось одного з них. Але цю проблему не можна залишити в такому підвішеному стані, бо саме вона зумовлює непослідовність, боязливість, напіввизначеність рішень уряду. А це не тільки слугує підвищенню міжнародного авторитету України, але й є причиною аморфності внутрішньої політики, що зовсім неприпустимо для України, як «країни границь». Тривале перебування на кордоні культурних, цивілізаційних та трансформаційних розломів можна компенсувати лише завдяки надзвичайно активній внутрішній та зовнішній політиці. А тому, визначальним імперативом для України зараз повинна стати розробка оптимальної геостратегічної концепції, що змогло б замирити прагматичні вимоги «реальної політики» з необхідністю створення нової національної та політичної ідентичності.

Сучасна українська геополітика є органічною частиною ідеологічної доктрини, що розвивалася з кінця 1980-х років на базі різноманітних течій політичної та національної думки XIX — початку XX ст.

Головною проблемою цих течій є в першу чергу геополітична ідентифікація України. Особливий інтерес викликають ідеї «середності» України між Сходом та Заходом. Вперше ця думка була висловлена Михайлом Драгомановим. З його точки зору Україна була перехідною ланкою між Росією та південно-західним слов'янством.

Поруч з драгоманівським баченням проблем, драгоманівськими підходами існували інші, які в суті своїй зводилися до розгляду проблеми «Україна між Росією та Польщею». Саме такий погляд був притаманий, наприклад Б. Грінченкові, І. Франкові, М. Міхновському, Т. Зіньковському.

Доволі цікавими були ідеї Липинського, який вважав, що історичним вогнищем Україна співпадала з кордонами Чорноморському басейну. «Без південних берегів Україна неможлива як культурний край». Він вважав, що Україна більш відкрита країна, ніж Росія, оскільки етногенез росіян проходив у басейні р. Волги, що впадає в замкнуте Каспійське море. Саме на цьому базувалася його південна, або чорноморська геополітична доктрина, що передбачала контакти з Передньою Азією та ісламським світом, для захисту його від Росії.

Після проголошення ж незалежності визначальним стало гасло: «Геть від Росії! Все, що не хоче і не може бути руським, повинно стати середньоевропейським». Тобто, як розумілося це гасло, чим сильніше Україна відштовхується від Росії, тим скоріше вона стане незалежною та впливовою державою. Головна ідея, що виходить з поширеного серед правлячої еліти усвідомлення ролі України

в світі, має чіткий «примордіалістський» характер: «європейскість», що перейшла у спадок від Київської Русі, яка передбачає «повернення в Європу та необхідність якомога більшої дистанції від Росії».

І саме в цьому руслі розробляються сучасні геополітичні моделі в рамках української школи геополітики. Найпоширеніша з них виходить з ідеї киевоцентризму. Вона несе в собі не ізоляціоністську, а протилежну орієнтацію — на Великий Простір. Суть її зводиться до того, що духовним центром нового Великого Простору повинен стати Київ. Але мова тут не йде про всесвітню слов'янську державу. Головною ідеєю цієї теорії є «природна геополітична вісь» України, яку уособлює Дніпро. Спрямований з півночі на південь, він є організуючою складовою геополітичного простору країни. Таким чином, саме вісь «північ-південь», а не «захід-схід» є визначальною для України. Такий меридіанальний напрямок у геополітичній доктрині країни дуже важливий, оскільки він підкреслює єдність української нації, а звідси й унітарність та неподільність української держави, що зменшує глибину культурно-цивілізаційних, економічних, соціальних та політичних контрастів, що роз'єднують Галичину, Центральну Україну та переважно російськомовну Східну Україну.

Але не всі наукові кола визнають вирішальність цієї моделі. Деякі геополітики пішли іншим, більш легким шляхом, пропонуючи використовувати опозиційну модель. Вони стверджують, що етнічні відмінності зберігаються лише завдяки міжетнічним контактам, особливо у тих випадках, коли одна національна ідентичність протиставляється іншій. Як приклад вони наводять євреїв, басків, ірландців, головною причиною виживання яких стало постійне протистояння сусідам.

Але у використанні опозиційної моделі в Україні є невеличка перепона — дуже відмінна ідентичність мешканців Заходу та Сходу, а також невиявлено ідентичність південних народів.

Розуміючи, що на данному етапі не можна говорити про з'єднуючу роль національної ідентичності, при проголошенні незалежності України було прийнято іншу модель — багатовекторну політику. Вважалося, що багатомірний вибір геополітичних альтернатив дозволяє країні робити виважені кроки для реалізації сучасної геополітичної місії. До сих пір у рамках цього курсу такої місії визначити так і не вдалося, і наврод чи вдається.

Але тут є й інші протиріччя. Справа в тому, що Україна не прагне до здійснення домінуючого впливу на ті чи інші частини континенту. Тому геополітична «багатовекторність» повинна розглядатися як виключно вимушений та тимчасовий засіб, який можливий лише при сильній внутрішній політиці, що закликає утримати суспільство від невваженого соціокультурного вибору. Він незмінно перетворить любую нестабільну систему в біполярну. В рамках же слабкої та принципово несформованої внутрішньої політики багатовекторність взагалі не має ніякої позитивної перспективи. В цьому випадку вона буде лише «маскувати» розпад деградууючої державної цілісності.

Практична ж реалізація тієї чи іншої моделі залежить не стільки від вчених, скільки від вибору політичного керівництва країни. А для того, щоб зробити вибір, необхі-

дно враховувати гео економічні орієнтації національного капіталу, що формується. А зараз це поле дуже обмежене, його формат значною мірою визначається тими геополітичними впливами, що ним піддається нинішній зовнішньополітичний курс держави. В зв'язку з цим передчасно казати про гео економічні пріоритети сучасної української геополітики. Навпаки, відчутна недостатня геополітична зрілість зовнішньої політики держави. В зовнішній політиці України гео економіка необачливо відтіснила геополітику на другий план, до того ж як перша, так і друга опинилися у значному відриві від військово-стратегічної складової. Техно економікоцентризм в цьому сенсі виступає

в якості міцного фактору, що дезорієнтує правлячу еліту держави, до того ж перешкоджаючи реалізації національних економічних інтересів.

Визначені особливості геополітичної ситуації, що в ній опинилася Україна, суттєво впливають на процес становлення сучасної української геополітичної науки, роблячи її політичною та ідеологічною заручницею зовнішньополітичного курсу, який не враховує об'єктивних геополітичних реалій глобального характеру та місця в них України. Проголошена політика «багатовекторності» насправді виражається в однобічній спрямованості як геополітичної теорії, так і практики.

**В.В.КРИВОШЕЇН
ПРОБЛЕМА
МУЛЬТИПАРАДИГМАЛЬНОСТІ
ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ**

Однією з ключових проблем викладання політології є її мультипарадигмальність. Ще на початку процесу інституціоналізації політичної науки (1950-60-ті роки) порушувалось питання про її науковий статус, тобто чи є політична наука нормальною, повноцінною наукою. При цьому вважалося, що ознакою «нормальності» науки є наявність парадигми дослідження. Під парадигмою політологічного дослідження слід розуміти сукупність основопологаючих постулатів, що виражають ті чи інші принципи розуміння політики, спрямовує політологічне дослідження, слугує критерієм вибору методів вивчення і добіру фактів, виступає основою узагальнень отриманої інформації.

Термін «парадигма» (від грец. *paradeigma* — приклад, зразок, першообраз) у науковий обіг був уведений позитивістом Г. Бергманом для позначення сукупності передумов, визначаючих конкретне наукове дослідження і визнаних на даному етапі розвитку науки. Але детальної проробки цей термін зазнав у концепції розвитку нормальної науки Томаса Куна. Цим терміном він намагався підкреслити специфіку теоретичних побудов у науці. На його погляд, парадигма характеризує своєрідну логічну модель постановці й вирішення пізнавальної проблеми. «Парадигма, — пише американський наукознавець, — це визнанні всіма науковці досягнення, котрі на протязі певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх розв'язання» [1, с. 11].

Т. Кун розкриває поняття «парадигма» у зв'язку з визначенням механізму функціонування так званої «нормальної науки». На ранньому етапі її розвитку конкуруючі між собою наукові школи керуються певними методологічними моделями вирішення дослідницьких проблем, які в подальшому розвитку нормальної науки набувають статусу парадигм. Останнє здійснюється лише в тому випадку, коли використання даної моделі призводить до успіху швидче, ніж конкуруючі з нею моделі. Якщо модель стає парадигмою, вона повинна нормативно впливати на процеси розв'язання наукових проблем, має визначати форму наукового життя і стає способом виявлення і розповсюдження наукових теорій. [1, с. 43]

За Т. Куном, парадигма може нормативно впливати на хід наукової діяльності лише за умов, коли:

* досягнення, що втілені у певній парадигмі, повинні бути створені у досить безпрецедентній формі, оскільки вони покликані відвернути вчених від конкуруючих з ними моделей наукових досліджень;

* парадигма має бути досить відкритою, щоб наступні покоління вчених могли знайти в її рамках вирішення все нових і нових проблем. [1, с. 27]

При цьому Т. Кун припускав, що можливо існування наукового дослідження, яке не має парадигми, або не має чітко визначених і обов'язкових парадигм. Це характерно для міждисциплінарних досліджень. Американський наукознавець вважав, що саме наявність парадигми є головною ознакою зрілості («нормальності») науки.

Томас Кун також припускав, що нормальна наука у пізніший (так званий «передреволюційний») період свого розвитку може містити дві й більше парадигми, які можуть мирно співіснувати між собою. Однак це — дуже рідкий випадок.

Пізніше ця теза була розвинена Маргарет Мастерман. На її думку, Томас Кун виділив найбільш суттєві ознаки фундаментального і прикладного технічного дослідження, головна з яких полягає в тому, що кожна наука керується звичкою-парадигмою. У нормальній науці, а такою повинна бути будь-яка наука, не обов'язково панує єдина парадигма, єдина

*Кривошеїн Віталій
Володимирович —
аспірант кафедри
політології історичного
факультету
Дніпропетровського
державного
університету*

система теоретичних постулатів, а у соціальних дисциплінах це і зовсім неможливо. Тому вона запропонувала класифікувати науки з позицій наявності у них однієї (моно-), двох, трьох і більш (полі-) домінуючих парадигм, а оскільки в соціальних науках важко виділити наявні домінуючі парадигми, то дослідниця запропонувала відносити їх до мультіпарадигмальних. [2, с. 73-74]

Політологія як наука соціальна і наука, що набуває переважно міждисциплінарного характеру, має статус мультіпарадигмальної науки. Для неї фундаментальне значення мають лише ті парадигми, котрі дають змогу розуміти сутність і природу політики, інтерпретувати основополягаючі джерела її розвитку, визначити межі та масштаби її соціального існування. Маючи певні пізнавальні переваги по відношенню один до одного, ці теоретичні концепції сприяють всебічному опису сфери політичного.

Фундаментальний характер парадигм політологічного дослідження проявляється також і в тому, що відповідні підходи до розуміння політики слугують концептуальним підґрунтям не лише для теоретичних, але і для прикладних досліджень, тобто ці парадигми визначають не лише вивчення політики, що розкриває її внутрішні й зовнішні зв'язки, відносини з іншими сферами суспільного життя, а, отже, сприяє прирощенню знань у вигляді універсальних, абстрактних понять і концепцій, але також і використання теоретичних висновків і положень у розв'язанні конкретних політичних проблем.

Політологія як наука пройшла досить тривалий період становлення та оформлення. Цей процес супроводжувався становленням і розвитком парадигм політологічного дослідження. По суті, вся історія політології — це історія розвитку парадигм політологічного дослідження.

Звичайно виділяють три етапи у розвитку політології:

Архаїчний період (Античність — Новий час): тут здійснюється накопичення й апробування знань про політику, політичні процеси і методи завоювання та утримання влади правителів;

Імпресіоністський період (Новий час — сер. XIX ст.): тут здійснюється формування найважливіших уявлень про політичну сферу. На перший план висувалася проблема політичного як особі сфери життєдіяльності людини (Ніколо Макіавеллі, Жан Боден, Томас Гоббс, Бенедикт Спіноза та ін.). У період з сер. XVIII до сер. XIX ст. ст. були сформульовані головні підходи, на базі яких стало можливим розробляти різні політичні теорії;

Сцієнтистський період (кінець XIX — початок XX ст. ст.): тут здійснюється інституціоналізація політології, її виокремлення із сфери соціогуманітарного знання в самостійну наукову дисципліну з власним предметом дослідження, методологією, методами. Були також сформульовані основні критерії розмежування природничих і суспільних наук. Якщо перші відносились до генералізуючих наук, в яких переважають загальні закономірності розвитку і суворо обмежені причинно-наслідкові зв'язки, то другі відносились до індивідуалізованих наук, в яких переважали індивідуальні неповторні феномени і події.

На початковому (допарадигмальному) етапі розвитку політології формувалися парадигми, похідні від світоглядницьких парадигм, які накладали відбиток на всі сфери людського життя, в тому числі й політики. З цих світоглядницьких, переважно теологічних, парадигм стали розвива-

тися парадигми соціогуманітарного дослідження, в рамках яких визрівали передумови формування парадигм власно політологічного дослідження. Першою з таких парадигм можна вважати біхевіоралістську (її ще називають політичним біхевіоризмом).

Детального обґрунтування політичний біхевіоризм набув ще у 1880 р., коли вийшла у світ книга Вудро Вільсона (майбутнього Президента США), де він визначив основні постулати «поведінкової політології». Але інтелектуальним «хресним батьком» біхевіорального підходу по праву вважається Чарльз Мерріам. Будучи Президентом ААПН, у 1923 р. Ч. Мерріам обґрунтував необхідність відмови від старих «ап'юріорних спекуляцій», юридичних і порівняльно-історичних методів. Він стверджував, що техніка пошуку фактів створює «адекватний базис для надійного узагальнення» і переводить «політичне дослідження на об'єктивну наукову основу». Робота «Новий аспект політики» (1925) з'явилася міцною пропагандою ідеї про велику значущість психологічних параметрів політичного процесу.

Перші біхевіористи-політологи головну увагу приділяли вивченню мотивів, що визначали суб'єктивне ставлення до політики, і через це — на психічний стан індивіда. При цьому переважали емпіричні методи дослідження, велика увага приділялася конкретним методикам збирання, обробки та узагальнення даних, отриманих у процесі дослідження. Одна з показових в цьому відношенні робіт належить Стюарту Ройсу, який у 1928 р. видав книгу «Кількісні методи в політичній науці».

Після другої світової війни біхевіоральна парадигма набула панівних позицій не лише в американській, але і в європейських школах. Однак вже у 1950-х роках намітилася криза біхевіорального підходу. Для ускладнених суспільних структур і політичної діяльності вже було недостатньо лише емпіричних методів досліджень. До кінця 1960-х років стала цілком очевидно обмеженість можливостей суто емпіричного аналізу політики, особливо його прогностичного аспекту. Завдання раціонального управління суспільством вимагали більш широких узагальнень. У політології назріла «постбіхевіоралістська революція». Розгортання цього процесу можна відслідкувати на прикладі дискусії в Американській асоціації політичних наук (ААПН) у другій половині 1960-х років.

Так, у 1965 р. Девід Трумен, тодішній президент ААПН, вважав, що роль парадигми у політичній науці відіграє біхевіоралістський ідеал. Цей ідеал не є новим: в американській політичній думці він вже існував і раніше, в період з 1880 до 1930 рр., «як вельми загальна погодженість з тим, чим і як треба займатися у цій (мається на увазі політичній — В. К.) галузі» [3, с. 866]. На думку американського політолога, саме біхевіоралістський «фух» стає дійсно надійним шляхом до встановлення справжньої нормальної науки, яка була б здатною подолати період кризи, в якій опинилася тодішня політична наука США. Новий президент ААПН Гарольд Алмонд майже рік по тому доходить того ж висновку, що і Д. Трумен. Він вважав, що біхевіоризм як методологічна доктрина політичної науки вже існує в якості її парадигми [4, с. 105]. Але вже Девід Істон, який змінив на посту президента ААПН Г. Алмонда, вимушений був констатувати, що в американській політичній науці настає нова «постбіхевіоралістсь-

ка» революція, що викликана «соціальною і політичною кризою нашого часу» [5, с. 1051].

В наслідок цієї кризи виникає нова «постбіхевіоралістська» парадигма, яка за Д. Істоном, характеризується слідуючими параметрами:

- ціннісні настанови вчених у неприхованому вигляді виступають як передумови їх дослідницької роботи;
- в основі теоретичних положень науки лежать практичні результати реальної політики;
- наукове співтовариство визнає необхідність безпосередньої участі своїх членів у політичній діяльності;
- консенсус вчених досягається через мораль та політичну дію.

«Ми повинні усвідомити свою відповідальність як вчені, які займають цілком визначену політичну позицію» [5, с. 1060], — резюмує американський політолог.

Однією з ознак постбіхевіоральної революції стало вироблення загальної концепції політичної науки — теорії систем. Ще у 1953 р. Д. Істон написав працю «Політична система», яка стала вихідним етапом розвитку сучасної методології політичної науки.

З тих пір політична наука виробила десятки парадигм, які не змінювали, а доповнювали одна одну. Ця ситуація мультипарадигмальності політичної науки є нормальною, цілком природною, оскільки світ політики — феномен унікальний, який не можна вивчити, спираючись на якусь одну методологічну схему. Тому для адекватного пізнання світу політики треба користуватися різними парадигмами комплексно, але з великою обережністю: розумно, зважено використовувати переваги той чи іншої парадигми, враховуючи недоліки кожної з них.

Література:

1. Кун Т. Структура научн(х революций. — М., 1975.
2. Masterman M. The Nature of a Paradigm // Criticism and the Growth of Knowledge / Eds. by I. Lakatos and A. Musgrave. — Cambridge (Mass.), 1970.
3. Truman D. Disillusion and Regeneration: the Quest for a Discipline // American Political Science Review. — 1965. — Vol. 59, № 4.
4. Almond G. Political Theory and Political Science // American Political Science Review. — 1966. — Vol. 60, № 2.
5. Easton D. The New Revolution in Political Science // American Political Science Review. — 1969. — Vol. 63, № 4.

О. О. КИТАЄВА
ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
ВІДВЕРНЕННЯ ЗАБРУДНЕННЯ
МОРСЬКИХ ВОД УКРАЇНИ

Різноманітні кризові явища в суспільстві свідчать про вичерпання можливостей тих принципів, на основі яких сформувалася сучасна цивілізація. В умовах корінного змінення буття людей, яке обумовлене катастрофічним наростанням негативних наслідків непродуманого розвитку техногенної цивілізації, людство стало перед альтернативою: глобальний екологічний колапс або пошук нового світогляду й установок діяльності людей. Глобальна екологічна криза наших днів — це не наслідок будь-якої одиничної помилки, неправильно обраної стратегії технічного або соціального розвитку. Цей відбиток глибинної кризи культури, що охоплює весь комплекс взаємодій людей один з одним, із суспільством і природою. Вихід із кризи бачиться в освоєнні нових нормативних відносин, що дозволяють перебороти відчуженість людини від природи, виробити екологічний світогляд, екологічні імперативи взаємодії суспільства і природи. Необхідно провести зміну основних установок, що визначають характер пріоритетів у розвитку людської діяльності. Цей процес вже відбувається. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми удосконалення екологічної культури, як фактора розвитку управлінських структур і зокрема аналіз основних понять природоохоронного законодавства, осмислення мети і завдань охорони навколишнього природного середовища, з'ясування чинників розвитку екологічного законодавства.

В процесі життєдіяльності людини і задоволення нею своїх різноманітних потреб і антропогенних впливів на природу мають місце різні форми її несприятливих змін, деградації, зокрема, її хімічне, фізичне і біологічне забруднення і виснаження природних ресурсів.

Стосовно до поняття охорони навколишнього середовища принципово важливим вважається питання про цілі діяльності по її охороні. Існує з цього приводу дві позиції. Суть першої: охорона навколишнього середовища здійснюється для зберігання природи. Відповідно до другої позиції, що відбиває антропоцентриські тенденції в розвитку права навколишнього середовища, вона охороняється заради створення сприятливих умов життя людини. «Навколишнє середовище, що оточує людину» — формула цієї позиції. Не людина — частина природи, а природа є приналежність людини. Очевидно, що антропоцентриська концепція охорони навколишнього середовища відбиває егоїзм людини.

Поняття сприятливого навколишнього середовища слугує цільовим орієнтиром правового регулювання природокористування й охорони навколишнього середовища, критерієм оцінки правового характеру екологічних вимог, що встановлені в законодавстві і відповідній діяльності уповноважених державних структур. Навколишнє середовище признається сприятливим, якщо його стан відповідає встановленим у законодавстві про навколишнє середовище критеріям, стандартам і нормативам.

Слід зазначити, що природа — цінність, що потребує в охороні сама по собі, у силу того, що вона слугує джерелом життя, але не тільки людини.

Одною з відповідей на питання — від чого треба охороняти навколишнє середовище — буде — від неконтрольованого розвитку, нерационального нарощування матеріального виробництва. Необхідність вирішення глобальних проблем актуалізує співробітництво, а не конфронтацію.

Очевидно, що правові екологічні вимоги похідні і залежні від екологічних вимог. Останні визначаються як міра належного відношення до навколишнього середовища, на підставі пізнання закономірностей функціонування природи внаслідок втручання природних і антропогенних чин-

Китаєва Олена Олегівна
— аспірант кафедри
земельного та
екологічного права
Запоріжського
державного
університету

ників і визначення норм поведінки людини (суспільства) стосовно неї в тих або інших ситуаціях [1, с.8].

Відповідно, під правовою екологічною вимогою розуміється передбачене правовою нормою правило, що встановлює міру належної поведінки суб'єктів права навколишнього середовища, яким воно адресовано, щодо природокористування й охорони навколишнього середовища від шкідливого впливу. В ідеалі такі вимоги повинні визначатися на основі пізнання закономірностей функціонування природи внаслідок втручання природних і антропогенних чинників із врахуванням інтересів суспільства в екологічно обгрунтованому економічному соціальному розвитку [2, с.24].

Актуальними на сьогоднішній день стають проблеми відвернення забруднення внутрішніх морських вод України. Основними правовими формами регулювання відвернення забруднення морських вод України з суден є нормативно-правові акти до яких відносяться закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.), «Про транспорт» (1994 р.), Водний кодекс (1995 р.), Кодекс торговельного мореплавства України (1995 р.), постанова Верховної Ради України «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1998 р.), постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо зниження забруднення північно-західної частини Чорного моря в районі м.Одеси» (1993 р.), накази Міністерства транспорту України [3] та Міністерства екології та природних ресурсів України [4] тощо.

Найбільш значущим нормативно-правовими договорами, що регулюють досліджувані суспільні відносини, є Конвенція ООН по морському праву (1982 р.), Міжнародна Конвенція по відверненню забруднення з суден (МАРПОЛ 73/78), Конвенція про територіальне море і прилеглу зону (1958 р.), Конвенція про попередження забруднення моря скидами відходів та інших матеріалів (1972 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.) та інші.

Правове регулювання відвернення забруднення морських вод з суден має надати розвитку відносин щодо експлуатації суден чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, а також створити юридичні засади для своєчасного застосування уповноваженими органами держави системи превентивних, оперативних, кореляційних, стимулюючих та державно-правових регулятивних і примусових важелів до суб'єктів морського судноплавства.

Метою правового регулювання відвернення забруднення морських вод з суден *в загальному плані* є забезпечення сприятливої якості навколишнього природного середовища, екологічної рівноваги, здоров'я та добробуту людей, збереження красоти природи, продуктивне та різноманітне навколишнє природне середовище для сучасних та наступних поколінь людей; *в спеціальному* — раціональне використання морських вод в судноплаванні для потреб населення і галузей економіки, формування водно-екологічного правопорядку і забезпечення екологічної безпеки населення України.

В правовому регулюванні відвернення забруднення морських вод з суден використовуються два методи —

адміністративно-правовий та цивільно-правовий. Суть адміністративно-правового методу регулювання полягає у встановленні приписів, дозволів, заборони, в забезпеченні державного примусу до належної поведінки виконання правових приписів. Сторонами цих адміністративних відносин є Морські води України, згідно статті 5 Женевської конвенції про територіальне море та прилеглу зону і статті 8 Конвенції ООН по морському праву, складають внутрішні морські води та територіальне море. До внутрішніх морських вод України відносяться акваторії морських портів. В Україні на узбережжі Чорного і Азовського морів знаходиться 18 морських торговельних портів, в яких в 1998 році було перевантажено 69,2 млн. тонн вантажів [5, с.20]. До внутрішніх морських вод України відносяться також моря, які повністю оточені сушею однієї держави.

Межа територіального моря в Україні згідно Конвенції про територіальне море та прилеглу зону, до якої Україна приєдналася у 1960 році, сягає 12 миль. Україна має територіальні води в Чорному морі, тоді як по Азовському морю ця проблема ще не знайшла правового вирішення.

Україна як прибережна держава приймає закони та правила, за допомогою яких вона регулює в межах своїх морських вод питання відвернення забруднення територіальних та внутрішніх морських вод з вітчизняних та іноземних суден, включаючи судна, які здійснюють право мирного проходу. В Азовському морі і в торговельних портах України діє і така правова форма регулювання відвернення забруднення з суден як правовий звичай. Так, в кожному порту України всі соціальні та технологічні відносини регулюються «Зводом звичаїв» того чи іншого порту. Так, екологічний збір за перевантаження вантажів в морських портах України становить: в Одесі — 2-5 неоподаткованих мінімумів доходів громадян з кожного судна, в Південному порту — 225 доларів за суднозахід, в Бердянську — збір не стягується; в Херсоні — по 50 доларів за партію вантажу або 102 гривні з українського власника вантажу [6, с.63]. Якщо в Україні усі 18 морських торговельних портів є державними підприємствами [7, с.26], то в Російській Федерації з 16 морських портів лише 2 є державною власністю [8]. Правовий статус морських торговельних портів України, як державних підприємств, закріплений в статті 73 Кодексу торговельного мореплавства України і схоже, що найближчим часом змінюватися не буде. Створення в 1999 році Державної адміністрації морського і річкового транспорту України як центрального органу виконавчої влади сприяло більш ефективному управлінню морським транспортом. Так, зокрема, в розробленій «Програмі стабілізації та розвитку морського та річкового транспорту України до 2005 року» передбачається передача виробничої та комерційної діяльності на території портів приватним та змішаним компаніям, як в Одеському морському порту, де майже всю переробку вантажів здійснюють 8 таких підприємств [9, с. 26-27].

Аналіз правових форм регулювання відвернення забруднення морських вод України з суден свідчить:

— про домінування підзаконних нормативно-правових актів, відомчу розпорощеність інструкцій та інституцій, що повинні здійснювати контроль та управління досліджуваними процесами;

— про необхідність першочергового розроблення та прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, а саме Торговельного (Господарського) кодексу України, кодексу України про адміністративні правопорушення (розділ «Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення»), Кримінального кодексу України (розділ «Екологічні злочини»), Цивільного кодексу України (розділ «Відшкодування збитків за екологічні правопорушення»);

— про недостатнє застосування норм права компетентними органами держави і посадовими особами стосовно відвернення забруднення морських вод України з суден.

Пояснення екологічного неефективності існуючих норм права в процесі правового регулювання відвернення забруднення моря з суден можна знайти і в економічній кризі, що спіткала сучасну Україну, і в правовому нігілізмі власників та користувачів суден, і в безпорадності Державних інспекцій охорони Чорного і Азовського морів та їх відомчій відокремленості від Держфлотінспекції та санітарних відділів морських портів, а також в невизначеності та неузгодженості еколого-правових та еколого-технічних критеріїв забруднення морських вод з суден. Відсутність автоматизованої постійно діючої системи моніторингу екологічного стану водних басейнів акваторії Чорного та Азовського морів стримує правове регулювання відвернення забруднення морських вод з суден. Стала тенденція до зросту забруднення морських вод України внаслідок надмірного антропогенного навантаження водних об'єктів внаслідок застосування неекологічних способів ведення господарства призвела до кризового зменшення самовідтворюючих можливостей морських вод України, особливо акваторій портів, та виснаження водноресурсового потенціалу України.

Нормативно-правовим актом прямої дії по регулюванню відвернення забруднення морських вод України з суден є Міжнародна конвенція про відвернення забруднення з суден 1973/1978 років (МАРПОЛ 73/78). Згідно статті 112 «Водного кодексу України» якщо міжнародним договором, в якому бере участь Україна, встановлено інші норми, ніж ті, що передбачені водним законодавством України, то застосовуються норми міжнародного договору [10].

Згідно МАРПОЛ 73/78 скид забруднюючих речовин в море можливий на відстані не менше 12 миль (22 кілометри) від прибережної смуги при умові поступового скиду при русі судна зі швидкістю не менше 4 вузлів (7 км/г) і за межами територіальних вод. Зміст нафти в скиді не повинен перевищувати 15 частин на 1 млн (15 мг/л).

Конвенція передбачає видачу суднам спеціальних

свідоцтв про готовність судна до експлуатації без внесення забруднення. Строк дії свідоцтва не більше 5 років.

Згідно правилу 7 МАРПОЛ 73/78 міжнародне свідоцтво про відвернення забруднення нафтою не видається судну, якому надано право плавати під прапором держави, що не є стороною цієї Конвенції [11]. Україна приєдналася до МАРПОЛ 73/78 21 вересня 1993 року і проблема правового регулювання відвернення забруднення морських вод з суден є актуальною для України як морської держави. Це обумовлено екологічною ситуацією в Україні, яку можна охарактеризувати як кризову, що формувалася протягом тривалого періоду через нехтування об'єктивними законами розвитку і відтворення природоресурсового комплексу України. Відбувалися структурні деформації народного господарства, за яких перевага надавалася розвитку в Україні сировинно-видобувних, найбільш екологічно небезпечних галузей промисловості взагалі і розвитку морського транспорту зокрема. Тому наукове дослідження правових форм регулювання відвернення забруднення морських вод України з суден має не аби яке практичне значення.

Одним із дефектів попередньої практики законотворчості з приводу природи було те, що в законах часто закріплювалися лише матеріальні норми, що визначають загальні правила поведінки, і ігнорувалося регулювання процедур. У сфері правової охорони навколишнього середовища і природокористування передбачається і здійснюється ряд заходів, що утворюють центральні інститути аналізованої галузі права, що потребують для їхньої ефективної реалізації процесуального регулювання. Це — правові інститути екологічного нормування, оцінки впливу на навколишнє середовище, екологічної експертизи, ліцензування, сертифікації, страхування тощо. Відповідно до законодавства необхідно передбачати поряд із матеріальними нормами адекватне регулювання процедур.

Охорона навколишнього середовища від неконтрольованого, марнотратного засобу виробництва і споживання потребує обмеження антропогенного впливу на природу.

На Землі з її кінцевими розмірами, кінцевими ресурсами і кінцевою спроможністю біосфери стабілізувати навколишнє середовище і клімат у принципі не може бути необмеженого економічного росту, що завжди відбувається за рахунок витрат природних ресурсів і руйнації біосфери. В умовах антропогенно перевантаженої Землі економічний зріст, як це не здається на перший погляд парадоксальним, повинний бути припинений і трансформований у гармонічний розвиток людства, тобто в процес множення знань, культури й удосконалення управління і самої людини.

Література:

1. Судавичюс Б.Б. Проблемы отражения экологических требований в праве. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. — М.: 1988. — 16с.
2. Бринчук М.М. О понятийном аппарате экологического права // Государство и право. — 1998. — N 9. — с. 20-28.
3. Про внесення змін і доповнень до зборів і плат за послуги, що надаються суднам у морських торговельних портах України: Наказ Міністерства транспорту № 487 від 7 грудня 1998 року // Поточний архів Міністерства транспорту України за 1998 р.
4. Про затвердження положення про Державну інспекцію охорони Чорного моря Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України: Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища

- та ядерної безпеки України № 116 від 3 серпня 1998 року // Поточний архів Мінекобезпеки України за 1998 р.
5. Все о морских портах Украины. 1999-2000. (Ukrainian Ports). Справочник. — Одесса: Порты Украины, 1999.— 400 с.
 6. Порты Украины.— 1997. — №2.-С.63.
 7. Все о морских портах Украины. 1999-2000. (Ukrainian Ports). Справочник. — Одесса: Порты Украины, 1999.— 400 с.
 8. Ермолин В. Купи себе немного моря // Известия в Украине.— 2000.— 15 марта.
 9. Все о морских портах Украины. 1999-2000. (Ukrainian Ports). Справочник. — Одесса: Порты Украины, 1999.— 400 с.
 10. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995.— №24.— Ст. 189.
 11. Международная конвенция по предотвращению загрязнения с судов 1973 года и Протокол 1978 года.— М.: ЦРАА «Морфлот», 1980.— 364с.

**Т.В.ВОРОНОВА
ЖЕНЩИНА И ЕЁ РОЛЬ В
СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИКЕ**

Объявление ООН Десятилетие женщины сопровождалось значительными завоеваниями женского движения в общественно-политической сфере. В этот период начался своеобразный «прорыв» женщин в области политики, освоение всего ее пространства. Женщины активно включаются в работу местных органов власти, они все чаще становятся мэрами городов, генеральными и муниципальными советниками, депутатами региональных советов, членами парламента и даже главами правительств крупнейших западноевропейских стран. Причем не где-то на окраине, в отдаленно взятой стране, а повсеместно. Правительство Великобритании возглавила М.Тэтчер, парламент Италии — Л.Йотти, правительство Норвегии — Г.Х.Брундтланд, которая при этом вручила семь из восемнадцати министерских портфельей женщинам. Пять министерских портфельей принадлежат женщинам в правительстве Швеции. Президент Рейган при формировании своего кабинета назначает министром транспорта Э.Доул, министром здравоохранения — М.Хеклер. Премьер-министр Франции Ж.Ширак вводит в состав возглавляемого им правительства в качестве министра здравоохранения М.Барзан, которая в течение 1986 года завоевывает самого популярного министра в стране. Женщины претендуют отныне и на высший государственный пост — пост президента, а общественное мнение, судя по официальным опросам, в принципе, поддерживает эти устремления.

Одновременно женщины приступили к завоеванию законодательных органов власти — парламентов своих стран. При этом в странах Европейского сообщества женщины добились больших успехов на межгосударственном уровне, чем на национальном, видимо, новые институты осваивать проще, чем традиционные.

Обнаружился сдвиг в электоральном поведении женщины: основная масса избирательниц перестает довольствоваться прежней пассивной ролью и начинает активно интересоваться политикой. «Женское» голосование все больше походит на выбор, на оценочное суждение. Женщины отдают свой голос уже не по привычке и не вслед за предпочтениями мужа, а исходя из собственных убеждений.

В подобных условиях политические партии были вынуждены довольно решительно изменить всю систему своих отношений с женской частью общества — ведь последняя, по крайней мере на половину, определяет результат избирательных кампаний и делает это отныне все более сознательно, исходя из собственных запросов и нужд. С другой стороны, женщины активистки начинают массированный натиск на партийный аппарат и требуют более широкого доступа к ответственным партийным и государственным должностям. Под их давлением в целом ряде партий были приняты решения об особых квотах для женщин в партийном аппарате, а также в списках кандидатов для разного рода избирательных кампаний. В результате всех этих процессов и происходит «прорыв» женщин в сфере политики. Если женщина хоть в какой-то мере не избавлена от сложности быта, от тревоги о хлебе насущном, не до проблем большой политики.

В политике консерваторов это урезанные расходы на социальные нужды трудящихся, это приоритетная помощь «прочным» семьям с неработающими матерями в ущерб одиноким и разведенным женщинам, это, наконец, попытки «вернуть женщину к домашнему очагу». Суть этой позиции с обезоруживающей откровенностью сформулировал лидер французского правобуржуазного Объединения в поддержку республики Ж.Ширак. Для него идеал женщины воплощает старая французская крестьянка, «эта вечная труженица, которая всегда молчит и никогда не присядет сама, об-

*Воронова Татьяна
Владимировна —
преподаватель кафедры
политологии
Днепропетровского
государственного
университета*

служивая за обедом сидящих вокруг стола мужчин»[1, с.206]

«Прорыв» женщин в сферу политики — социально обусловленное явление в конечном счете он стал закономерным итогом всего послевоенного развития западноевропейского общества, когда шло массовое вовлечение женщин в трудовую деятельность, а также внутренняя перестройка структуры занятости, вызвавшая отток тружеников из сельского хозяйства и рост третичного сектора, общий подъем уровня образования всего населения повышение квалификации женского труда и т. д.

Для современной молодой женщины труд уже является не вынужденной необходимостью, а ценностью, причем едва ли не основной. Так, согласно опросу, проводившемуся в январе 1985 среди француженок, 53% их заявили что женщина чувствует себя счастливее, если она работает, и только 12% предпочитают не работать.[2, с.32]

Гораздо значительнее расхождения во взглядах, в ориентациях между работающими активными женщинами и теми, кто никогда не работал, домохозяйками. Существенный разрыв во взглядах обнаружил опрос на тему «женщины в политике».[3, с.16]

Прежде всего, нужно отметить что, во-первых, мужчины и в еще большей мере работающие женщины признают возможность активного участия женщин в полити-

ке, в то время как домохозяйки скорее отрицают его; во-вторых, только активные женщины считают, что женщина в принципе способна исполнять самые высокие правительственные функции; в-третьих, примерно половина мужчин и большая часть домохозяек, не отрицая напрочь способность женщины управлять государством, приоритет верховной власти все же стремятся сохранить за мужчиной.

В ходе Десятилетия женщины ООН, благодаря усилиям мировой общественности, был достигнут определенный прогресс в области законодательства, направленного на улучшение положения женщин. Однако претворение в жизнь этих законов натолкнулось на серьезные препятствия, связанные с политикой правящих кругов, с уровнем социально-экономического развития, а также с бытующим до сих пор стереотипами.

В заключении хотелось бы привести ответ американского писателя и историка Г.Уилса на вопрос о наиболее значительных изменениях: «За последние 40 лет статус женщины изменился так как он не изменялся за последние четыре столетия. Изменились отношения жены к мужу, матери к ребенку, женщин к женщинам. Этого достаточно, чтобы считать данный период революционным, высвободившим ресурсы половины человеческой расы».[4, с.8]

Литература:

1. «Женщина в современном мире»// М., Наука,1989
2. «Женщина в обществе: реалии, проблемы, прогнозы.» //Институт соц.-экономических проблем народонаследия.- М.,Наука.,1991
3. Яковенко Л. «Как политически правильно жениться [«первые леди в политике»]//Киевские ведомости.-1996.,15 июня.
4. Там же.

Г. Г. КРИВЧИК ЧОМУ «КОЛГОСПНИЙ ЛАД» НЕ ПОТРІБНИЙ У ХХІ СТОЛІТТІ

У Радянському Союзі колгоспи розглядалися не просто як сільсько-господарські підприємства. Вони визначалися ще як осередки масової суспільної організації селянства або школа господарської виучки, соціалістичного виховання, широкого громадського контролю [1, 441], і навіть «школа комунізму для селянства» [2, 258]. Система виробничих та інших відносин на селі іменувалася колгоспним ладом.

У примірному статуті колгоспів, прийнятому у 1969 р. на III Всесоюзному з'їзді колгоспників, господарствам ставилося в обов'язок, крім економічних завдань, ще й таке: «... під керівництвом партійної організації вести роботу по комуністичному вихованню колгоспників, залученню їх до суспільного життя» [3, 292]. Вважалося, що вже сам кооперативний характер колгоспів забезпечує розвиток соціалістичної демократії та якнайкраще сприяє громадській активності селян, їх вихованню.

Дивна річ. Перед державними підприємствами завдання, що не пов'язані з виробничою діяльністю, держава не висувала. Їх забов'язані були вирішувати не самі підприємства, а партійні, комсомольські і профспілкові організації, що діяли там. Отже, можна прийти до висновку, що за комуністичною теорією колгоспи являють собою організацію більш високого порядку, ніж державні підприємства. Однак, як відомо, це було не так. В радянській літературі завжди підкреслювалося, що рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в колгоспах є нижчим, ніж у радгоспах, а на селі є нижчим, ніж у місті.

Здається, розумування ідеологів комунізму були позбавлені логіки. З одного боку, колгоспно-кооперативна власність є власністю групи людей в особі колгоспу, що їх об'єднує. А тому колгосп нібито менш соціалістична форма підприємства, ніж той же радгосп, що втілює у собі «загальнонародну» власність. Однак, з іншого боку, у колгоспі, який є кооперативом, забезпечується самоврядування і реальні умови для участі селян в управлінні виробництвом [4, 14]. Ну чим не ідеал навіть не соціалістичного, а комуністичного підприємства! Адже згідно Програми КПРС (і старої, і нової її редакцій) комунізм являє собою суспільство, де встановлено суцільне громадське самоврядування [5, 138].

Цей парадокс можна пояснити лише тим, що істинна мета розвитку радянського суспільства полягала зовсім не в будівництві комунізму з його самоврядуванням і народовладдям, а в досягненні абсолютної концентрації власності і влади в руках правлячого в СРСР класу — політбюрократії (номенклатури). До речі, завдяки розвалу СРСР і краху «реального соціалізму» в умовах незалежної України стара компартійна номенклатура успішно досягла своєї мети, позбавившись комуністичних постулатів. Мав рацію М.С.Восленський, коли висловлював підозру відносно потаємних міркувань компартійної номенклатури. Вона, на його думку, усвідомила, що побудувала суспільство, не передбачене Марксом, а передбачене ним будувати не збиралося. Якщо погодитися з цим судженням, то усе стає на своє місце. Радгоспи дійсно являли собою форму організації виробництва, більш наближену, ніж колгоспи, до справжнього, а не міфічного ідеалу політбюрократії. Щодо колгоспів, то вони і створені були для того, щоб процес відчуження власності у мільйонів селянських мас не був вельми явним. І визначення колгоспів як школи громадської активності і «школи комунізму для селянства» було вигадано ідеологами режиму лише для того, щоб шахрайство не так кидалося в очі.

Очевидно, що визнати зазначені висновки в радянські часи було неможливо. З такими судженнями можна було як мінімум зайняти вільне койкомісце у психіатричній лікарні. Разом з тим у 60-ті рр. з боку багатьох

*Кривчик Геннадій
Георгійович — завідувач
кафедри українознавства
Придніпровської
державної академії
будівництва та
архітектури*

керівників сільськогосподарського виробництва неодноразово ставалося питання про необхідність усунути несурозність, коли колгоспами, тобто кооперативними організаціями, керують державні установи. У стислому вигляді зазначену позицію у березні 1964 р. висловив перший секретар Черкаського обкому партії О.М.Андрєєв у листі до першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю.Шелеста. Обґрунтувавши її, керівник області запропонував створити орган управління колгоспами, який би діяв на демократичній основі: щоб він був підзвітний низовим колективам, а оплата праці його апарату була б поставлена в залежність від результатів господарської діяльності колгоспів [7, 27-28].

Знов питання постало на нараді в ЦК Компартії України, що відбулася у вересні 1969 р. у ході підготовки до III Всесоюзного з'їзду колгоспників. Такі визнані колгоспні авторитети, як О.Г.Бузницький, М.А.Посмітний, Г.А.Легунов та ін. також висловилися за те, щоб ліквідувати виробничі управління сільського господарства і привести систему керівництва колгоспами у відповідність з кооперативною сутністю господарств [8, 5-6].

Як відгук на пропозиції представників селянства докорінно змінити систему керівництва сільським господарством стало рішення III Всесоюзного з'їзду колгоспників про створення союзної, республіканської, обласних і районних Рад колгоспів. До союзної Ради колгоспів увійшло 125 чол., серед яких було 26 представників від України: О.Г.Бузницький, О.В.Гиталов, М.І.Коваленко, Ю.Ю.Пітра, М.О.Посмітний, М.Х.Савченко та ін. Головою Ради був обраний міністр сільського господарства СРСР В.В.Мащевич, а одним з його заступників — голова колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС Вінницької області В.М.Кавун. У відповідності з рішенням з'їзду в УРСР було створено 462 районні Ради колгоспів, до кожної з яких обрали від 15 до 40 чол.: голів і спеціалістів колгоспів, передовиків сільського господарства. В областях були створені обласні ради колгоспів кількістю від 65 до 75 чол. Головами районних і обласних Рад стали начальники відповідних управлінь сільського господарства, а їх заступниками — голови передових колгоспів. Була створена й республіканська Рада колгоспів, до якої увійшло 115 чол. [9, 127].

До компетенції Рад колгоспів віднесли обговорення найбільш важливих питань життя і діяльності колгоспів, узагальнення досвіду організації виробництва, розробку рекомендацій щодо більш повного використання резервів росту суспільного виробництва. Якщо б колгоспи були дійсно кооперативами, а селяни — реальними власниками господарств, то зазначені функції Рад колгоспів повністю б вичерпали коло питань, що потребували розгляду і вирішення на міжгосподарському рівні. Стали б зайвими будь-які управлінські структури, а багатьом чиновникам довелося шукати іншу роботу.

Проте, звичайно, все сталося інакше. Ради колгоспів, за словами голови республіканської Ради колгоспів, голови колгоспу ім. Кірова Херсонської області Д.К.Моторного, виявилися формалістичним породженням застійного періоду. Адже їхні «заходи», «рішення», рекомендації нікого ні до чого не зобов'язували. Ради не мали предметної самостійності. Так само, як не мали її колгоспи [10, 9].

До того ж чисельність бюрократичних структур і чиновників, що керували колгоспами, не тільки не змен-

шилася, а навпаки, значно збільшилася. Так, за підрахунками академіка П.П.Панченка, штатний розклад районних агропромислових об'єднань, що створювалися з 1982 р., був втричі більший, ніж у районних виробничих управліннях сільського господарства в першій половині 60-х рр. [11, 5]. Крім того «керували» колгоспами й деякі інші установи та організації. Тільки у Дніпропетровській області нараховалося 17 інстанцій, звідки направлялися до колгоспів різні вказівки [12].

Особливо «врожайним» на різноманітні новації у сільському господарстві був початок 60-х рр. Спочатку у наказному порядку поширювалися посіви «королеви ланів» — кукурудзи і «царя гороха». Потім велася безкомпромісна боротьба з присадибними господарствами колгоспників і головами колгоспів — шанувальниками безплідного травосіяння [13, 17]. Про те, якого бюрократичного тиску зазнало на собі в ці часи сільське господарство, свідчить, наприклад, той факт, що лише за вісім з половиною місяців 1963 р. Міністерство сільського господарства УРСР направило на перефронт більш як 160 тис. різних директивів [14, 357]. У свою чергу, обласні та районні управління сільського господарства завзято надсилали вказівки колгоспам, не залишаючи поза увагою навіть дрібні господарські питання. У цьому зв'язку характерна телеграма, яку розіслало у 1964 р. колгоспам Новоархангельське виробниче управління Київської області: «Нагадуємо Вам про те, що до цього часу на фермах Вашого колгоспу не проведено відрізки (так у тексті - Г.К.) хвостів у коней і великої рогатої худоби на збір ліньки. Організуйте проведення цієї роботи та здачу заготовленими організаціям сировини від проведеної обробки тварин» [15, 356]. Якщо такі «цінні» рекомендації давалися у письмовій формі, то можна уявити собі, які перли містилися в усних вказівках.

У 1965 р. на березневому пленумі ЦК КПРС нібито й була засуджена практика адміністрування і командування, коли радгоспам і колгоспам давалися без урахування місцевих умов вказівки щодо агротехніки, утримання і кормління худоби, структури посівних площ інших питань [16, 237]. Однак з постанови пленуму видно, що фактично мова йшла не взагалі про неприпустимість «командування», а лише про необхідність «урахування місцевих умов». Отже, і від цієї постанови, і від наступних численних закликів, які політбюрократія по суті адресувала до себе, нічого не могло змінитися. У 1982 р. відбулася реорганізація органів управління сільським господарством — була створена система Держагропрому, з 1985 р. у колгоспах запроваджувалися різні моделі госпрозрахунку і форми підряду, але методи керівництва залишалися ті ж самі, що й за часів «хрущовського волонтаризму», нібито «рішуче засудженого партією». Так, у колгоспі «50 років Жовтня» Татарбунарського району Одеської області підраховували, що протягом 1987 р. із районного агропромислового об'єднання та інших керівних інстанцій надійшло до них 318 телеграм [17, 282]. Тобто до колгоспу майже щоденно поступали вказівки, за якими господарство примушували вивозити мінеральні добрива, списувати автомобілі, продавати насіння тощо.

Очевидно, подібна картина була й в інших областях. XIX Всесоюзна партконференція, що відбулася влітку 1988 р., змушена була закликати у своїй постанові негай-

но припинити «будь-які спроби командування колгоспами і радгоспами» [18, 155]. Проте усі давно знали справжню ціну подібним закликам з боку партійної верхівки, адже сама вона в цей час наочно подавала приклад командування, наказуючи не тільки радгоспам, але й колгоспам нещадно нищити виноградники заради настання загальної тверезості. Тільки одному господарству-колгоспу ім.Куйбишева Кримської області виконання цієї вказівки коштувало 4,3 млн. карбованців [19]. Не встигли делегати конференції у буквальному розумінні слова доїхати додому, як до колгоспів надійшли з РАПО вказівки, наприклад, такого змісту: «З метою безпечної роботи парових котлів Вам слід налагодити їхню роботу згідно з вимогами держтехнагляду [20]. Нібито у господарстві не було кому слідувати за своєю технікою.

Новий Примірний статут колгоспів, прийнятий у березні 1988р. на IV Всесоюзному з'їзді колгоспників, підтвердив право виробничих колективів самим визначати структуру виробництва і форми господарювання. Однак природа адміністративно-командної системи була такою, що будь-які нормативні акти не мали сили, щоб утримати чиновників від спокуси покомандувати, дати вказівку, не відповідаючи за її наслідки. Навіть якщо уявити собі, що весь бюрократичний апарат складався з нормальних людей, природжених демократів, то все одно методи керівництва економікою, зокрема, сільським господарством, залишилися б по суті без змін. За слушним зауваженням російського письменника Л. Баткіна, якщо є така посадова особа, що «відповідає» за врожайність і чесно отримує саме за це платню, то їй нічого не залишається, як давати «вказівки» [21, 156]. Оскільки ж вказані доброчесності були притаманні далеко не всім радянським чиновникам, то уся історія радянських колгоспів — від їх створення до ліквідації — являла собою історію нечуваного свавілля і насильства, порушення прав кооперативів, нехтування прагненням селянства господарювати на власній землі на свій розсуд.

Проте трагедія українського села пролягла не в тому, що ним керували бюрократи, а в тому, що у господарств не було проти них імунітету, захисної реакції. Ідеологи «колгоспного ладу» стверджували, що він покоїться на таких демократичних засадах, як вирішення усіх питань життя колгоспів самим колективом за участю усіх його членів; виборність виконавчих органів управління і колегіальність у здійсненні органами управління своїх функцій; періодичність звітності виборних органів і посадових осіб перед членами колгоспу; свобода критики знизу діяльності органів управління і посадових осіб, право колгоспних зборів усувати тих осіб, які не справляються з покладеними на них обов'язками [22, 11]. На жаль, практика свідчила, що жодна з цих норм повністю ніколи не виконувалася, у тому числі не виконувалося, за рідким виключенням, ключове демократичне положення про виборність колгоспного голови. Кому очолювати господарство — це питання вирішувалося передусім у партійних органах. Обрання на зборах було, як правило, суто формальною справою. Частіше картина «обрання» була такою, як її намалював відомий російський публіцист А.Нуйкін: привезуть з райцентру у колгосп когось, ... покажуть зі сцени загальним зборам трудящих — і питання ребром: хто проти? Спитають і блокнотики приготують, щоб переписати

усіх, хто проти [23, 51]. Якщо з першого разу не вдавалося протягнути потрібну кандидатуру, то організувалася облога колгоспної громади. За свідченням самих партійних функціонерів, незважаючи на те, що березневий (1965р.) пленум ЦК КПРС засудив практику порушень демократичних основ колгоспного ладу, зокрема, нав'язування колгоспникам кандидатур на керівні посади, в деяких господарствах Херсонської, Дніпропетровської, Чернігівської, Житомирської, Черкаської, Хмельницької та ін. областей мали місце факти, коли райкоми партії, щоб нав'язати колгоспникам негодящих осіб, проводили збори по 2—3 дні, перекручували порядок голосування, і часто вважалися обраними особи, за яких колгоспники не голосували (24, 14).

Так само колгоспникам було майже неможливо усунути поганого голову, який мав підтримку у партійних органах. Навіть якщо їм вдавалося вистояти і не допустити його обрання на новий термін, той все одно не залишався без «портфеля». Так, після того, як збори, що відбулися у 1968р. у колгоспі ім.Леніна Зенківського району Полтавської області, висловили недовіру голові колгоспу, райком партії декілька разів збирав комуністів колгоспу, наполягаючи на тому, щоб вони провели «роз'яснювальну роботу» серед безпартійних. А коли й це не допомогло, колишній голова був рекомендований на посаду директора овочесушильного заводу [25, 32]. Ще більш цинічно діяв Фастівський райком партії Київської області по відношенню до колективу колгоспу «Світанок». Будучи неспроможним переконати людей у необхідності знов обрати головою того, хто зловживав своїм службовим становищем і постійно пиячив, партійні апаратчики «рекомендували» тобто фактично призначили свого протеже головою Мотовілівської сільради, на території якої знаходилися два колгоспи, у тому числі «Світанок» [26, 71]. Ось вже дійсно «І шуку кинули у річку». Втім, інакше й бути не могло. Адже посада голови колгоспу належала до номенклатурного реєстру обкому партії. А ті особи, які колись потрапляли до номенклатури, залишалися там довічно. Якщо не здійснювали чогось такого, що йшло всупереч її класовим інтересам.

Обережні спроби внести деякі зміни у процедуру обрання голів колгоспів були зроблені у другій половині 80-х рр. — у період горбачовської перебудови. Зокрема, за розпорядженням партійних органів стали запроваджувати експерименти щодо обрання керівників підприємств, у тому числі колгоспів, на конкурсній основі. Однією з основних новацій Примірного статуту колгоспів 1988р. було положення про те, що загальні колгоспні збори можуть обирати голову таємним голосуванням і з альтернативних кандидатур. Однак далі експериментів справа так і не пішла. Адже і колгоспники вже звикли обирати того, на кого вказав райком партії, і голови колгоспів усіляко блокували непотрібну їм демократію.

Як і інші номенклатурні працівники, голови колгоспів воліли не залежати не від кого і не від чого, крім прихильності більш високої номенклатури. Вони у переважній більшості охоче виконували будь-які керівні вказівки, запроваджували будь-які новації, крім тих, що могли сприяти розвитку демократії на селі. І, навпаки, використовували кожну нагоду, щоб обмежити її. У повній мірі це стоєть основному інституту колгоспної демократії — кол-

госпних зборів.

Згідно Примірного статуту сільгоспартії 1935р. вищим органом управління у колгоспі були загальні збори колгоспників. У зв'язку з укріпленням колгоспів у 50-ті рр. ще виникла така форма управління, як збори уповноважених, що й було закріплено у Примірному статуті 1969р. Відтоді збори уповноважених замість зборів стали проводитися повсюдно. Якщо у 1971 р. збори уповноважених відбулися у 42% колгоспів [27, 11], то у 1987 р. — вже у чотирьох з кожних п'яти господарств. А в Закарпатській, Львівській, Черновицькій областях взагалі відмовилися від загальних зборів і проводили тільки збори уповноважених [28].

Дехто з голів колгоспів спривяв дозвіл на проведення зборів уповноважених як слушний привод, щоб знищити залишки колгоспної демократії. У 1980 р. на Президії Ради колгоспів УРСР при обговоренні питання про розвиток самоврядування у селах П'ятихатського району Дніпропетровської області наводився кричущий факт, коли у колгоспі ім.Куйбишева замість 116 уповноважених обрали лише 77, та й з тих більше половини були представниками адміністративного персоналу [29, 32]. Аналогічне становище було в колгоспах ім.Ватутіна, ім. XXII партз'їзду, Енгельса, «Дружба» та ін. Незважаючи на сувору критику на адресу таких господарств з боку президії Ради колгоспів та відповідні рішення, у більшості господарств продовжували віддавати перевагу зборам уповноважених навіть там, де в цьому не було ніякої потреби. Так, у колгоспі ім.Котовського Врадівського району Миколаївської області колгоспників представляли лише 95 уповноважених, хоча сільський клуб містив 250 чол. [30]. Отже, як і у багатьох інших господарствах, справа була не в кількості місць і не в чисельності членів колгоспу, а в небажанні голови і правління звітувати про свою діяльність перед усією громадою. Більш зручно це було робити їм у присутності ретельно відібраних уповноважених, особливо якщо останні являли собою представників колгоспного керівництва.

Усе рідшими на зборах були обговорення стратегії розвитку господарств, критика на адресу начальства і навіть відверті розмови про наболіле. Типовою стала картина колгоспних зборів, яку у 1982 р. намалював з натури кореспондент газети «Радянська Донеччина». Збори готу-

валися так, щоб обійти усі гострі кути, без усього, що заважає тихому життю. Лише «гріх» допустила одна доярка, яка на декілька секунд відірвалася від написаного для неї тексту і з біллю сказала: «Та подивіться, яке сіно нам завозять на ферму! Невже після такого корму корова дасть молока». Мабуть доярка назвала б і прізвиська керівників, з чиєї провини допущена порча кормів,— закінчує свій нарис журналіст,— та недоброзичливі погляди з президії примусили її знову повільно і без імоцій продовжувати читання свого виступу [31]. Подібне приниження колгоспних зборів породжувало у селян соціальну апатію, посилювати відчуження від власності, вбивали у них почуття господаря. Не дивно, що до багатьох проблем, які були у колгоспах, у 80-х рр. додалася ще одна, якої раніше не існувало, як забезпечити на зборах необхідний кворум [32].

Ще менше значення у колгоспному житті мали ради бригад, які виникли наприкінці 50-ті рр. Хоча згідно Примірного статуту колгоспів 1969 р. до їх компетенції були віднесені питання організації виробництва, підбору кадрів, підтримки дисципліни та ін., на практиці цими справами займалися бригадири, і вони не відчували особливої потреби ділитися з будь-ким своїми повноваженнями. Радам бригад залишалося обговорювати другорядні виробничі питання, або обмежувати свою діяльність заслуховуванням вказівок бригадира і інших керівників. Врешті-решт усім стала очевидною непотрібність цих формувань.

Таким чином, в умовах тоталітарного суспільства колгоспне самоврядування було лише фікцією. Колгоспна кооперативна власність залишалася такою лише за своєю назвою. В дійсності вона була майже повністю одержавленою, підпорядкована адміністративно-командному диктату. Правда, час від часу в надрах бюрократичного апарату народжувалися рекомендації щодо припинення командування колгоспами, проте їх ніхто всерйоз не сприймав, передусім сам апарат. Та й селяни вже давно були приучені до того, що в їх державі правий завжди той, у кого більше прав, тобто керівник. На селі влада керівника господарства була особливо великою, адже він тут визначав не тільки виробничу діяльність, але й організацію громадського життя людей. Тому, хто був незгодний з «лінією» колгоспного голови, не залишалося іншого виходу, ніж покинути село.

Література:

1. Трапезников С.П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. —М.: Мысль, 1976. — Т.2.
2. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза : Стеногр.отчет. — М.: Политиздат, 1962. — Т.3.
3. Третий Всесоюзный съезд колхозников. — М.: Политиздат, 1970.
4. Островский В.Б. Новый этап в развитии колхозного строя. —М.: Политиздат, 1977.
5. Материалы XXУП съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1986.
6. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М.: Сов.Россия, 1991.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.2980.
8. Там само, спр.3742.
9. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.1691.
10. Моторний Д.К. Перебудова і колгоспний лад//Сільські обрії. — 1989. — №1.
11. Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.)//УГЖ.-1989. — №8.
12. Садовский С.Я. Возврата к прошлому нет//Днепр вечерний. 1989. — 28 нояб.
13. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, арк.1742.
14. Там само, спр.2472.
15. Там само.

16. Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. 24-26 марта 1965 года: Стеногр. отчет. — М.: Политиздат, 1965.
17. Ускорение: Актуальные проблемы социально-экономического развития. — М.: Мысль, 1988. — Вып.5
18. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза: Стеногр.отчет. -М.: Политиздат, 1988. — Т.2.
19. Федотов А. Жил-был председатель//Правда, — 1989. — 11 дек.
20. Ясельський А. Листи голови колгоспу//Радянська Житомирщина. — 1988. — 9 грудня.
21. Баткин Л. Возобновление истории//Иного не дано. — М.: Известия, 1988.
22. Островський В.Б. Вказ. праця.
23. Нуйкин А. Пчела и коммунистический идеал//Иного не дано.
24. ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.2689.
25. Там само, оп.32, 192.
26. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.5415.
27. Там само, спр.2783.
28. Моторний Д. Колгоспна демократія//Сільські вісті. — 1987. —19 серпня.
29. ЦДАВО України, ф.27, оп.22, спр.6422.
30. Моторний Д. Колгоспна демократія//Сільські вісті. — 1987. —19 серпня.
31. Солдатенко М. Ефективність запевнень//Радянська Донеччина.-1982.— 5 березня.
32. Моргун Ф. Продиктовано життям//Правда Украины. — 1987. —11 февр.

СОЦІОЛОГІЯ

В. В. ВАСИЛЬЄВ ПОЛІТИЧНА ТА ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Державні службовці — це люди, які реалізують державну політику. Тому політична компетентність є для них необхідною умовою правильної професійної орієнтації. Потрібно розуміти природу, основні суспільні функції та організаційну структуру сучасної держави, принципи та форми демократії, характер взаємодії між різними гілками влади, роль політичних партій в житті суспільства тощо [1, 19].

Особливе значення має правильне розуміння принципів та механізмів взаємодії державного апарату з основними центрами політичної влади. Це одна з тих проблем, яка безпосередньо впливає і на організацію практичної діяльності державних службовців, і на їх ділову етику, специфіку професійної кар'єри тощо.

Державний апарат є головним знаряддям реалізації певної політики. В той же час він відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні науково обгрунтованої державної політики. Тому він аж ніяк не може бути поза політикою. Але для того, щоб будь-яка політика була реалізована на високому професійному рівні, потрібно, щоб основна маса державних службовців була відносно стабільною (тільки в такому разі можливий високий професіоналізм) і керувалася в своїй діяльності не стільки своїми особистими політичними симпатіями чи антипатіями, скільки професійним обов'язком і відданістю принципам законності та демократії. Таким чином, для того щоб державний апарат був ефективним знаряддям для реалізації відповідної політики, доцільно щоб його «фрядові» службовці були в якійсь мірі деполітизовані і готові до ефективної співпраці з будь-якою політичною силою, яка прийде до влади демократичними методами.

Синхронна зміна, зі зміною політичного курсу, політично заангажованих чільних керівників держапарату, при збереженні стабільності основної маси державних службовців дозволяє доречним чином гармонізувати політичні та професійні вимоги. Але це можливо тільки при наявності демократичної політичної культури, яка повинна визначати ділову поведінку як політиків, так і службовців-професіоналів. Політична толерантність, повага до закону, до демократичних принципів, до індивідуальних політичних поглядів, готовність до співпраці з представниками різних партій заради інтересів «справи» — це ті риси, які обов'язково повинні бути притаманні державному службовцю в демократичному суспільстві.

За радянських часів державний апарат був надмірно політизованим і повністю підпорядкований одній партії і одній ідеології. Політичний та ідеологічний монізм, ідеологічна та політична нетерпимість і навіть агресивність, жорсткі вимоги до показної та в значній мірі примусової політичної заангажованості, нетерпимість до будь-яких проявів «антирадянських», «антикомуністичних» поглядів та дій — це ті риси, які перш за все відрізняють радянську тоталітарну державну машину від сучасної демократичної державної служби. Державні службовці в демократичній країні можуть симпатизувати будь-яким партіям, політичним рухам та блокам. Але незалежно від своїх політичних уподобань вони повинні поважати результати народного вибору та «вірою і правдою» служити тій політичній владі, яка обрала більшість народу. При цьому в межах внутріапаратних демократичних механізмів (збори, наради, особисті ділові зустрічі, письмові звертання тощо) державні службовці можуть і повинні звертати увагу політичного керівництва на ті аспекти в діяльності державного апарату, з якими вони не згодні. Але рішення, прийняті керівництвом, вони повинні виконувати добросовісно і на високому професійному рівні. У свою чергу, керівники державного апарату повинні з повагою відноситись до інди-

*Васильєв Володимир
Васильович — завідувач
кафедри соціальної
роботи і кадрового
менеджменту
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
педагогічних наук*

відуальних політичних поглядів своїх співробітників, якщо вони не заважають їм виконувати свої службові обов'язки на високому професійному рівні.

Ще одна проблема, на яку слід звернути особливу увагу, в процесі формування політичного менталітету кадрового резерву державних службовців — розуміння специфіки взаємодії і діалектичного характеру між центральними органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Цієї проблеми не було в умовах тоталітарної надмірно централізованої радянської партійно-державної системи. Всю країну — від столиці до невеликого села, «пронизувала» єдина партійно-державна владна «вертикаль». Всі ж формальні органи місцевого «народовладдя» (міськради, райради, сільради тощо) насправді були тільки допоміжними громадськими знаряддями, інструментами цієї владної «вертикалі». Сьогодні ж надзвичайно актуальним є пошук таких оптимальних моделей взаємодії між центральними та місцевими органами влади, які, з одного боку, дозволяють реалізувати основні принципи та ключові завдання єдиної державної політики, а з другого — відкривають широкі можливості для розвитку ініціативи, самодіяльності та самоуправління територіальних громад. Це така проблема, що, як про це свідчить досвід багатьох демократичних країн, не має простих і однозначних рішень. Майбутні державні службовці повинні добре знати і світовий досвід, і специфічні чинники, які впливають на можливі варіанти вирішення цієї проблеми в конкретних соціально-економічних та соціокультурних умовах України.[2, 57].

Принципово новою для наших державних службовців є проблема взаємодії між різними рівнями державної влади та політичними партіями і громадськими організаціями. Сьогодні поступово проходить ейфорія, пов'язана з переходом від жорсткої монопартійності до політичного плюралізму і актуальним стає питання про те, яка модель політичних партій формується на Україні і який буде характер взаємозв'язків між політичними партіями та державним апаратом. Слід уважніше придивитись до світового досвіду в його історичній динаміці. «Класичні» доктринальні партії склалися в Західній Європі в XVIII — XIX століттях. В країнах же, які стають на шлях демократії пізніше, все більш виразнішою є тенденція до деідеологізації та «прагматизації» політичних партій. Так, в США деідеологізовані партії виконують суто прагматичні функції в механізмі контролю за владою та періодичному перерозподілі політичних та патронажних посад в державному апараті. Є серйозні сумніви в тому, що в постсоціалістичних країнах можна буде в перспективі створити повноцінні «ідеологічні» партії, на зразок західноєвропейських. Більш імовірним є формування «прагматичних партій», орієнтованих виключно на перерозподіл влади між різними регіональними та бізнесовими групами «тиску».

Тут ми виходимо ще на одну нову для нас політологічну проблему — характер взаємозв'язків між політичною владою та різними бізнесовими, підприємницькими колами. Раніше радянська держава і партійно-державні чиновники безпосередньо командували керівниками підприємств та інших господарських організацій. Сьогодні ж можливі різні варіанти взаємозв'язків між державним апаратом та приватним бізнесом. Якщо ми зможемо реалізувати Конституційний принцип соціально-орієнтованої

держави («соціальна держава»), то повинні навчитися гнучко регулювати підприємництвом за допомогою переважно опосередкованих методів впливу, орієнтуючи його на максимальне задоволення соціальних потреб суспільства. Але цілком можливо і інша ситуація, коли державні чиновники і державні органи в цілому стануть своєрідними «заручниками» найбільш сильних і впливових бізнесових кіл (в тому числі й тіншових, мафіозних), забезпечуючи та охороняючи їх кланові інтереси. Яка з цих тенденцій переможе, в значній мірі буде залежати і від активної життєвої позиції державних службовців. Тому в процесі навчання слід особливу увагу звертати на цю проблему, посилаючись і на багатий, хоч часто і суперечливий досвід формування взаємовідносин між державним апаратом і бізнесом в розвинутих країнах з ринковою економікою.

Особливий статус державних службовців та специфіка їх діяльності в умовах демократичного суспільства ставлять певні соціально-етичні вимоги до їх ділової поведінки.

Держава у демократичному суспільстві служить на роду, державні службовці — державі. Вони є персоніфікованими носіями та виразниками державних інтересів. Це вимагає від кожного службовця «державницького» менталітету, готовності та здібності сприймати і оцінювати всі процеси і явища крізь призму загальних державних інтересів, формування надійного морального імунітету проти численних «вірусів» індивідуального та групового егоїзму, регіональної автаркії тощо. Моральне здоров'я державного апарату — це запорука морального здоров'я суспільства. І подібно тому, як «риба гние з голови», так і моральна деградація суспільства починається з морального нігілізму та моральних зловживань державних службовців.

У нових умовах значно розширюються межі автономності в діловій поведінці службовців, з'являються можливості для самостійного вибору різних альтернатив. Це підвищує роль моральної відповідальності. Моральний імунітет сьогодні надзвичайно важливий, так як ринкова економіка створює соціальне середовище, яке провокує, а часто і підштовхує державних службовців до різнопланових зловживань. Найбільш поширені серед них — різні форми використання службового становища для особистого збагачення (хабарництво, казнокрадство, використання державного майна та коштів в особистих інтересах тощо).[3, 11]. Нерідко зустрічаються також байдужість, формалізм. Бюрократична тяганина в роботі з громадянами, які звертаються до державних органів.

Боротися з цими та іншими проявами аморалізму звичайно ж можливо за допомогою більш дієвого та жорсткого контролю з боку спеціальних державних органів (правоохоронні та контрольні-ревізійні органи) і громадськості (засоби масової інформації, контроль з боку політичних партій, громадських організацій). Але кращий контролер — це совість державного службовця, його громадянська відповідальність.

Характерна риса, яка докорінно відрізняла радянський партійно-державний апарат від ділової поведінки державних службовців у демократичних країнах, — це правовий нігілізм, верховенство влади над законом в діяльності перших та верховенство права, «культ закону» в діяльності останніх. Реалізуючи свої функції, радянський дер-

жавний апарат головний акцент робив на пряме безпосереднє адміністративне командування підприємствами, організаціями та окремими громадянами. Головними методами управління були адміністративні накази, партійно-адміністративні санкції, «розгони» та «розноси», «оргвісновки», морально-політичний тиск та політична демагогія. В той же час недооцінювались непрямі опосередковані методи державного регулювання за допомогою правових та фінансово-економічних важелів. Верховенство законів над владою. Повага до діючих законів, незалежно від того, як вони оцінюються з позицій партійних, групових чи особистих інтересів — це та риса, яка повинна бути необхідним складовим елементом ділового менталітету кожного державного службовця.[4, 4].

Майбутні державні службовці в процесі базової професійної підготовки повинні одержати ґрунтовані знання в основних галузях сучасного права (адміністративного, службового, громадянського, цивільного тощо) та навички їх практичного застосування у різних сферах діяльності. Навчальний процес повинен орієнтуватись не тільки на те, щоб озброїти студентів знаннями діючих законів, але й показати їх динаміку, тенденції розвитку, механізм зміни та вдосконалення. Адже державні службовці це не «сліпі» виконавці та охоронці діючих законів. Вони не тільки контролюють виконання прийнятих законодавцями законів та попереджують будь-які їх порушення, але й приймають активну участь у процесах законотворчості та нормотворчості. Для цього потрібно добре знати сутність законів, основні чинники, які впливають на їх ефективність, основні принципи нелегітимної поведінки в сучасному суспільстві.

Виховуючи повагу до законів, переборюючи наслідки багатолітнього правового нігілізму, слід бачити небезпеку і іншої крайності в діловій поведінці державних службовців — так званого «юридичного ідіотизму», коли правотворчість та правоконтроль відриваються від динаміки реальних соціально-економічних процесів, потреб та інтересів основних соціальних груп суспільства, окремих громадян, перетворюючись у бюрократичну самоціль, якийсь «правовий фетишизм». Така небезпека стає все більш актуальною в умовах зростання динамізму суспільного розвитку. Сьогодні у демократичних країнах для службовців вже недостатня вимога «вірності законам». Вони повинні постійно турбуватися і про «вірність самих законів». У зв'язку з цим все частіше ставиться під сумнів ефективність традиційної європейської системи підготов-

ки кадрового резерву державних службовців, коли головна увага приділяється тільки тому, щоб навчити їх жити за діючими законами і вони погано підготовлені до того, щоб самостійно шукати оптимальні підходи до вирішення динамічних соціально-економічних проблем. Більш сучасною виглядає американська система підготовки службовців, коли правові аспекти виступають тільки як один із чинників, які формують ментальність службовців одночасно з економічними, соціологічними, культурологічними.

Як нам здається, американська модель формування ділового менталітету державних службовців більш прийнятна для України, ніж західноєвропейська. «Сліпий» культ права, ще з часів стародавнього Риму, глибоко закоріненний в ментальності політичної еліти багатьох західноєвропейських країн. Схильність до «юридичного ідіотизму», коли у старі юридичні форми, які сформувалися ще в дуже далекі часи, намагаються будь-якою ціною «затиснути» нові соціально-економічні явища та процеси, породжуючи значні труднощі і проблеми в умовах надзвичайно швидких суспільних змін. Тому одним з головних завдань реформ державної служби у цих країнах є формування більш «широкого» і гнучкого, динамічного менталітету службовців, який опирається не тільки на класичну правову культуру, але й на досягнення сучасних соціально-економічних та гуманітарних наук.[5, 53].

У нас сьогодні інші пріоритети. Ми намагаємось якомога скоріше сформувати правову державу, інтенсивно розбудовуючи «правове поле» для різних сфер її діяльності. Але «поле» з певними правилами «гри» на ньому — це ще не сама «гра», тобто не сама реальна життєдіяльність. Дуже важливо, як поведуть себе на цьому полі «гравці», тобто живі люди, як суб'єкти різнопланових форм соціальної діяльності. У нашій країні ніколи не було «культу закону». Навпаки, будь-який закон завжди оцінювався критично з точки зору його доцільності та справедливості. Тому, враховуючи національні культурні традиції, не можна ігнорувати такий чинник, як моральна легітимність самих законів та ділової поведінки, яка спирається на них. На відміну від Західної Європи, в нашій країні моральна легітимність самих законів та ділової поведінки (тобто моральне визначення її доцільності та справедливості) має більше значення, ніж її правова легальність (тобто законність). Цю обставину слід постійно враховувати, як у практиці законотворчості, так і при організації виконання діючих законів.

Література:

1. Габричидзе Б.М. Принцип профессионализма в государственной службе // Государство и право. — 1995. — №12.-С.12-27.
2. Оболенський О. Принцип професіоналізму в державній службі // Вісник державної служби України. — 1998. — №1.-С.54-61.
3. Програма кадрового забезпечення державної служби України // Вісник державної служби України — 1995. — №3 — 4. — С.7-15.
4. Закон України «Про державну службу» // Урядовий кур'єр. — 1994. — №3. — С.4-8.
5. Служебная карьера / Гусева А.С., Глин В.А., Лытов Б.В. и др.: под общ.ред.Е.В.Охотского. — М.: ОАО «Изд-во» Экономика, 1998.-302 с.

Л.І.ШВИДКА, О.В.ГІЛЮН
СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

(за матеріалами соціологічного опитування у м. Дніпропетровську)

Серед чинників, які визначають зміст і спрямованість змін, що відбуваються у світі і нашій країні, істотною й усе зростаючою роль грає суб'єктивний. На це звертає увагу наука, це визнає і суспільна практика. Весь розвиток історії багато в чому залежав від свідомості і поведінки людей, їхніх переваг і схильностей. В науковій літературі сьогодні для інтерпретації суб'єктивного стану як населення країни загалом, так і окремих його прошарків використовуються різноманітні поняття, які розкривають його з різних боків. Оцінюючи значення цих суб'єктивних компонентів, вчені звернули увагу на такі їхні прояви, як громадська думка, суспільна (економічна, політична, правова і т.д.) свідомість, самопочуття, життєвідчуження, рівень тривожності, життєва задоволеність, соціальна напруженість тощо. Аналіз соціологічної наукової літератури дозволив констатувати, що донедавна феномен «соціальне самопочуття» фактично не вивчався, сутність, механізм, форми і його рівні розглянуті в основному фрагментарно, по ходу аналізу інших аспектів духовного життя, суспільної свідомості. Слід зазначити, що найбільше просунутою групою в розробці цього феномена виявилися психологи. До них відносяться: Г. Андрєєва, А. Брушлінський, А. Ковальов, К. Платонов, А.Петровський, Б.Поршнев, Б. Паригін та ін. Опосередковано деякі проблеми соціального самопочуття висвітлюються у працях соціологів — І. Бестужева-Лади, Л. Когана, Н.Лапіна, І.Левикіна, Г.Осипова, М.Руткевича, В. Ядова та ін. Найбільш послідовними серед них були російські соціологи Ж.Тощенко і С. Харченко, які не тільки звернули увагу на необхідність дослідження суб'єктивного відношення населення до явищ і процесів, що протікають у суспільстві, а й запропонували для цього використовувати поняття «соціальний настрій». На їх погляд, «соціальне самопочуття» є його першим і найважливішим компонентом. У якості інших структурних компонентів вони визначають такі: оцінка і самооцінка соціальних ролей, соціального статусу, соціального престижу, соціальні чекання, установки, життєві орієнтації, інтереси, воля, світосприйняття, впевненість, соціальний досвід, громадська думка. [1, 31]. Як бачимо структура цього феномену за Ж.Тощенкою і С.Харченком вельми складна і охоплює більшу частину духовного світу людини. Ця робота не ставить за мету глибокий теоретичний аналіз цього феномену, але на наш погляд так широко розуміти «соціальний настрій» якщо й можна, то тільки на теоретичному рівні, для його практичного вивчення цей підхід занадто складний, а для сучасних моніторингових досліджень соціального настрою різних прошарків населення, що є дуже важливим завданням, він взагалі непридатен. Тому не є дивним, що у наукових працях останніх років як російських, так і українських соціологів, для виміру та аналізу суб'єктивного стану населення, або його прошарків використовується поняття «соціальне самопочуття». Увага в них акцентується на дослідженні того, як відчуває себе людина як представник суспільства, певної спільноти, наскільки вірним і справедливим вона вважає своє власне місце в даному суспільстві (спільноті), наскільки вона задоволена тим, що отримує від суспільства і тим, що сама йому дає.

Отже, підкреслимо ще раз, необхідність більш глибокого проникнення в сутність суспільної свідомості продиктована тим, що на даному етапі розвитку людства, у сучасний кризовий період свідомість людей подає дуже неоднозначну, впливову, але в той же час суперечливу, а часом і парадоксальну картину: в одних соціальних групах вона пасивна, в інших — реагує на окремі, звичайно злободенні, проблеми суспільного й особи-

*Швидка Лідія Іванівна —
доцент кафедри
соціології
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
соціологічних наук*

*Гілюн Олексій Васильович
— доцент кафедри
соціології
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
філософських наук*

стого життя, у третій — поживаються тільки під впливом потужних подразників, таких, як військові і національні конфлікти, соціальні катаклізми, виборчі компанії, референдуми, різка зміна ситуації в соціально-економічному положенні людей. І в цих умовах, на наш погляд, найбільше плідним є вивчення соціального самопочуття, як населення в цілому, так і окремих різноманітних територіальних, демографічних, фахових груп, оскільки саме «соціальне самопочуття» є цілісною формою сприйняття і відображення людьми їхнього життя як в особистому, так і в суспільному плані.

Особливо вірно це по відношенню до молоді, яка в умовах системної кризи, розшарування сучасного українського суспільства, набула нових характерних рис, що обумовлені соціально-економічними, політичними та іншими проблемами. Загально ж відомо, що така соціальна група як молодь, завжди займала особливе місце в суспільній структурі. Однією з характеристик молоді є особливе чуйне реагування на соціальні зміни, а через це її можна вважати «об'єктивним» індикатором сучасних соціальних процесів. Тому в умовах значних трансформацій у всіх сферах українського суспільства, знання соціального настрою саме молоді, розуміння обставин, що обумовили даний настрій і чинників, що впливають на нього, мають велике значення, тому що, по-перше, фактично воно відображає реальне відношення молодих людей до змін, що відбуваються у суспільстві, їх віддзеркалення у молодіжній свідомості; по-друге, показує плинність і ефективність змін, що відбуваються у суспільстві; по-третє, дає уявлення про задоволення молоді різноманітними сферами свого життя; по-четверте, дозволяє зробити певні висновки щодо якості її життя.

Слід зазначити, що в останні роки значно активізувалося вивчення соціального самопочуття населення України. Так, серед українських соціологів вивченням соціального настрою, в умовах трансформуючого суспільства, активно займаються Є. Головаха і Н. Паніна (розробка методики дослідження соціального самопочуття, конструювання Інтегрального ін-дексу соціального самопочуття, дослідження соціального самопочуття населення України), Ю. Саєнко (дослідження соціального самопочуття населення, що потерпіло в результаті Чорнобильської катастрофи), А. Горбачик (вивчення питання про зв'язок між політичними орієнтаціями і соціальним самопочуттям окремих людей і соціальних груп). Що до вивчення соціального самопочуття саме молоді, то практично в цьому напрямку серйозних праць ще немає.

Тому ми вважаємо вивчення соціального самопочуття молоді вельми актуальною соціологічною проблемою, і це зумовило проведення кафедрою соціології Дніпропетровського державного університету у 1999 р. соціологічного дослідження, одним із завдань якого було дослідження соціального самопочуття студентської молоді міста Дніпропетровська.

Досліджувалися студенти вузів 3 і 4 рівня акредитації. З усіх вузів було вибрано 5 типових для регіону вузів: Національна гірнича академія, Державний аграрний університет, Медичний інститут, Дніпропетровський державний університет, Академія бізнесу і права. Вибірка в дослідженні є багатоступеневою: квотною (на рівні вузів) і гніздовою (на рівні студентської групи). Параметрами квот

ти були: специфіка факультетів (природничі, технічні, гуманітарні, юридичні, медичні, сільськогосподарчі, економічні факультети), курс (було вирішено опитувати студентів 2 та 4 курсів для їхнього порівняння). На наш погляд на соціальне самопочуття впливають також такі характеристики як специфіка вузу, тому ми вибрали для опитування студентів різної форми навчання — державні вузи (зокрема ті, хто навчається в такому вузі безкоштовно, тобто за рахунок держзамовлення і ті, що навчаються в ньому за контрактом) та приватні вузи. І, нарешті, велике значення у формуванні соціального настрою, на наш погляд, мають демографічні характеристики: стать, вік тощо.

Метод дослідження — анкетне опитування. Використовувалась методика, розроблена Є.І.Головахою і Н.В. Паніною, яка дозволяє побудувати кількісний інтегральний показник — ІНДЕКС СОЦІАЛЬНОГО САМОПОЧУТТЯ (ІНС), що дозволило вивчити соціальне самопочуття з максимальним використанням сучасних можливостей статистичного апарата, провести порівняльний аналіз соціального самопочуття різноманітних прошарків студентської молоді, проаналізувати чинники, що впливають на рівень соціального самопочуття. Розглянемо отримані дані.

Результати опитування студентів, які наведені у таблиці № 1, дозволяють, по-перше, визначити структуру актуальних соціальних потреб студентської молоді, а по-друге встановити сфери та оцінити ступінь напруженості, що викликана невдоволеними соціальними потребами.

Структура актуальних соціальних потреб визначається питомою вагою респондентів, які не змогли визначитися з актуальністю для них цього блага: чим менш респондентів на питання про конкретне соціальне благо відповідають «важко відповісти», тим вірогідніше ми можемо стверджувати, що дана потреба є актуальною для студентства в цілому.

Аналіз даних таблиці №1 показує, що всі блага які включені нами в анкету, як індикатори соціального самопочуття, є достатній мірі актуальними для більшості студентської молоді. Найбільшу кількість відповідей «важко відповісти» одержали такі блага — «необхідні меблі» — (12,1%), «сучасні політичні знання» — (14,3%), «змога трудитися з повною віддачею» — (10,8%).

Розподіл відповідей на питання «вистачає» чи «не вистачає» сучасним студентам конкретного блага показує, що більша частина актуальних соціальних потреб зостається невдоволеною, що веде до зниження загального рівня соціального самопочуття студентства. Найбільша напруга, що веде до значного зниження соціального самопочуття виявляється в такій сфері як професійно-трудова. Майже дві третини респондентів відмітили, що їм не вистачає підходящої роботи (71,8%), 58,1% студентів вважають, що їм не вистачає змоги мати додаткові прибутки за рахунок підробіток.

Крім того, треба відзначити, що більш половини респондентів вважають, що їм не вистачає: змоги повноцінно проводити відпустку (52,7%); юридичної допомоги в захисті своїх прав та інтересів (48,9%); сучасних економічних знань (48,4%); змоги харчуватися відповідно до своїх смаків (37,2%).

Для більшої наочності ми вичислили так звані індекси достатності, які комплексно характеризують оцінку рес-

понад 100 респондентів в плані вистачає чи не вистачає це благо, а потім проранжували отримані дані та вичислили інтегральний індекс соціального самопочуття. Якщо проаналізувати

параметри соціального настрою в залежності від сфери, то ми побачимо, що найвищі індекси достатності мають такі сфери (див. табл. 2)

Таблиця № 1. Розподіл відповідей студентської молоді на окремі питання — пункти тесту «Інтегральний індекс соціального самопочуття» (в % до кількості опитаних)

№ п/п	ЧИ ВИСТАЄ ВАМ ... ? (питання, що були використані в анкеті)	Важко відповісти	Не вистачає	Вистачає не достатньо	Вистачає	Індекс достатності благ (в балах)
1.	Вміння жити у нових суспільних умовах	8,1	15,3	43,0	33,6	2,2
2.	Здоров'я	1,9	18,0	47,9	32,3	2,14
3.	Підходящої роботи	7,5	71,8	13,9	6,7	1,34
4.	Необхідної одежі	1,9	19,4	47,8	30,9	2,11
5.	Доброго житла	3,2	32,8	29,5	34,4	2,1
6.	Сучасних економічних знань	6,2	48,4	37,9	7,5	1,6
7.	Впевненості у своїх силах	1,6	20,2	49,2	29,0	2,08
8.	Медичної допомоги	6,9	27,2	36,3	29,6	1,75
9.	Модної і красивої одежі	6,7	33,9	41,7	17,7	1,83
10.	Необхідних міблів	12,1	21,2	37,4	29,3	2,08
11.	Сучасних політичних знань	14,3	37,6	31,7	16,4	1,78
12.	Рішучості у досягненні своїх цілей	1,6	22,0	50,0	26,1	2,04
13.	Юридичної допомоги у захисті своїх прав	9,7	48,9	27,2	14,3	1,6
14.	Повноцінно проводити відпустку	4,0	52,7	27,2	16,2	1,63
15.	Можливості мати підробітку	6,9	58,1	26,3	8,6	1,5
16.	Можливості купувати необхідні продукти	4,8	13,9	42,2	38,9	1,48
17.	Ініціативи та самостійності у вирішенні проблем	4,3	13,9	50,3	31,5	2,25
18.	Повноцінного дозвілля	3,8	30,4	42,4	23,4	2,17
19.	Можливості трудитися з повною віддачею	10,8	30,1	38,0	21,1	1,95
20.	Можливості харчуватися у відповідності із вашими смаками	3,1	37,2	37,4	23,3	1,9
21.	Інтегральний індекс соціального самопочуття студента					37,5

Таблиця №2. Ієрархія основних сфер соціального життя, що визначають загальний рівень соціального самопочуття студентства

№ п/п	Сфери соціального життя	Індекс достатності (в балах)
1.	Особистісна	2,1
2.	Матеріально-побутова першого рівня	1,94
3.	Рекреаційно-культурна	1,9
4.	Матеріально-побутова другого рівня	1,86
5.	Інформаційно-культурна	1,75
6.	Соціальної безпеки	1,6
7.	Професійно-трудова	1,58

Проаналізувавши отримані дані, ми можемо зробити висновок, що в цілому для студентської молоді міста Дніпропетровська характерний середній рівень соціального самопочуття (значення «37,5 балів», згідно розрахунків Є.І.Головахи і Н.В.Паніної є показником середнього рівня ІСС). Проте є певні розходження цього показника в залежності від характеристик респондентів.

• деякі блага викликають приблизно рівне невдоволення студентів незалежно від їх статі. Так, приблизно рівна кількість опитаних юнаків і дівчат вважають, що їм не вистачає «Необхідної одежі», «Доброго житла», «Необхідних меблів», «Змоги купувати необхідні продукти», «Юридичної допомоги у захисті своїх прав», «Повноцінного дозвілля». Слід також відзначити, що опитані студентки значно частіше ніж опитані студенти вважають, що їм не вистачає: «Здоров'я», «Сучасних економічних знань», «Медичної допомоги», «Модної, красивої одежі», «Підходящої роботи», «Змоги мати підробітку». І, нарешті, серед дівчат в 1,3 рази більше таких, що вважають, що їм не вистачає «Вміння жити в сучасних умовах» Цілоком зрозуміло, що це оказало вплив на соціальне самопочуття жінок і знайшло своє відображення в показниках Інтегрального індексу соціального самопочуття — у студенток він нижчий (36,8) за студентів (39,3).

• відповіді студентів свідчать, що, незважаючи на місце навчання (тобто державний це вуз, або приватний), у п'ятірку домінуючих благ, яких не вистачає студентам увійшли приблизно однакові блага. Вони пов'язані з задоволенням найважливіших соціальних потреб людини у професійно-трудовай, інформаційно-культурній, рекреаційно-культурній сферах та сфері соціальної безпеки.

• аналіз даних показує, що для студентів і другого, і четвертого курсів в цілому не вистачає приблизно однакових благ. Насторожує той факт, що із зростанням терм-

іну навчання не зменшується, а, навпаки, зростає кількість студентів, яким не вистачає «Вміння жити у нових умовах», «Рішучості у досягненні своїх цілей», «Ініціативи та самостійності у вирішенні проблем» тощо. І вже зовсім незрозумілим є той факт що практично однакова кількість студентів і другого і четвертого курсу вважають, що їм не вистачає «Сучасних економічних знань», «Сучасних політичних знань». Тобто ми можемо зробити висновки (і про це також свідчать показники Інтегрального індексу соціального самопочуття) із зростанням курсу навчання напруженість у задоволенні найважливіших потреб студентів не зменшується, а навпаки — зростає.

• Як показало дослідження соціальне самопочуття студентів залежить від факультету, на якому вони вчаться. Інтегральні індекси соціального самопочуття в цьому випадку такі: гуманітарний (37,2), технічний (38,7), сільськогосподарчий (37,6), медичний (36,0), юридичний (44,1), економічний (38,1), природничий (36,5). Відповіді студентів гуманітарного, технічного, сільськогосподарчого, природничого та економічного факультетів свідчать, що їм найбільш всього не вистачає приблизно однакових благ (Підходящої роботи, Повноцінно проводити відпустку, Повноцінного дозвілля, Сучасних економічних знань, юридичної допомоги у захисті своїх прав). Що ж до студентів юридичного факультету, то їм також не вистачає сучасних політичних знань та медичної допомоги. Вміння жити в нових умовах не вистачає більш всього студентам природничого і гуманітарного факультетів. Сучасних економічних знань не вистачає більше всього студентам медичного, природничого, гуманітарного факультетів. Сучасних політичних знань — студентам юридичного і природничого факультетів. Впевненості у своїх силах — студентам гуманітарного, медичного і сільськогосподарчого факультетів. Рішучості у досягненні своїх цілей — медичного і сільськогосподарчого факультетів.

Підсумовуючи все сказане, ми вважаємо дослідження проблеми соціального настрою як населення України в цілому, так і такою її спільноти як молоде українство, вельми перспективним, оскільки, в умовах трансформації пострадянського суспільства соціальне самопочуття, незважаючи на свою психологічну та соціально-психологічну природу, стає, так би мовити, більш соціальним ніж у попередні етапи функціонування суспільства і відображає соціальну ситуацію, яка існує в українському суспільстві, так, як її сприймає молоде покоління, а з другого, багато в чому визначає реальний напрямок розвитку багатьох суспільних процесів, оскільки саме молодь сьогодні є реальною силою в здійсненні політичних, економічних і соціальних перетворень у нашій країні. Ми також вважаємо, що вивчення соціального настрою молоді є серйозним підґрунтям для розробки Молодіжної програми як на державному так і на регіональних рівнях. Тому ми вважаємо доцільним ще раз наголосити про необхідність проведення досліджень соціального настрою не тільки молоді в цілому, як певної соціальної спільноти, а й окремих її прошарків — студентства, молодих робітників, школярства. Більш того, для більшої ефективності, на нашу думку, ці дослідження повинні бути не епізодичними, а моніторинговими.

Література:

І.Тощенко Ж.Т., Харченко С.В. Социальное настроение.— М.: Academia, — 1996.

А.М.ЯЧНИЙ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ

ВИНИКНЕННЯ І КОНФЛІКТНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Період будівництва демократичної України пов'язаний з рішенням життєво важливих і істотних задач. Однією з подібних задач є створення ефективної системи національної оборони, де центральне місце займає військова організація суспільства. Процеси трансформації українського соціуму породжують цілий ряд проблем, які виникають і перед армією.[1]. Ці проблеми настійно вимагають свого вирішення, в тому числі і із залученням соціологічного знання.

Будівництво суверенної демократичної України, врахування сучасної політичної реальності в світі зумовлюють необхідність глибокого аналізу оборонної сфери загалом і Збройних Сил зокрема. Визначення положення військовослужбовця в суспільстві і армії, його відносини до військового обов'язку, зацікавленості в справах і, нарешті, соціальне самопочуття «людини з рушницею» — один з найважливіших напрямів військово-соціологічних досліджень.

На жаль, поки ще всебічно не розкрито глибинне коріння виявів конфліктності в армії. Суспільство цілком природно непокоїть факт, яким чином будується система відносин у військовій організації, якими є установки і спрямованість військовослужбовців. Однак підіймати тему про конфліктність Збройних Сил з точки зору традиційних підходів — означає «розвалювати» їх, оскільки конфліктність поза бойовими діями суперечить, здавалося б, самій природі армії. І все ж, на нашу думку, про це говорити треба, оскільки «замовчування» не може вирішувати проблем, що існують.

Українське суспільство переживає сьогодні складний період соціальної трансформації, знаходиться на шляху формування нової системи відносин. Однак будь-яка спроба реформ завжди пов'язана з підвищенням нестабільності, виступає причиною появи нових і поглиблення старих соціально-економічних проблем. Відсутність їх своєчасного вирішення може збільшити соціальне незадоволення і викликати загальний протест населення, привести до повної дезорганізації суспільного організму.[2]. Кардинальні зміни, як правило, сприяють зростанню напруженості. Однак не самі по собі зміни підвищують рівень конфліктності. Серед істотних чинників, що впливають на військову організацію і підвищуючих її конфліктність, виступають наступні проблеми:

по-перше, нездатність суб'єктів управління подолати нові і старі проблеми шляхом реформування політики і економіки, що підриває довіру до владних структур і дискредитує будь-які реформи [3];

по-друге, суперечність процесу трансформації цінностей українського суспільства, який змістовно передбачає відмову від старого соціального порядку, де все було синтезоване в один великий моноліт: політика, держава, особистість, економіка, мораль та інш. Сьогодні ми спостерігаємо неоднозначні процеси їх диференціації;

по-третє, в суспільній свідомості продовжує домінувати установка, що особистість, держава і суспільство повинні утворювати єдине ціле. І зараз процес виділення і створення інституціональних механізмів регулювання відносин між ними є однією з причин підвищеної конфліктності. Проблема посилюється ще і тим, що переважають вимоги до держави, виключаючи при цьому вимоги до особистості і суспільства [4];

по-четверте, не менш складною проблемою суспільства продовжує залишатися зміщення політичної, економічної і соціальної сфер. Нерозчленованість економічних і політичних процесів або, навпаки, їх повний відрив один від одного є серйозним деструктивним конфліктогеним чинником;

*Ячний Андрій Михайлович
— старший викладач
кафедри соціології
Дніпропетровського
державного університету*

і, по-п'яте, відмова від старої суспільної системи відносин привела не тільки до зникнення базових інституцій, але і до втрати традиційної моделі суспільної згоди. Сьогодні можна спостерігати пошук нових аспектів соціальної згоди в умовах демократичного суспільства. Серед соціальних агентів панує невіра до владних структур, оскільки не працюють механізми соціального захисту. Додавши до цього принципи регулювання раних капіталістичних відносин «все проти всіх», можна уявити собі, які конфліктні наслідки можуть виникнути від синхронного впливу цих негативних чинників на українське, недостатньо структуроване суспільство і його військову організацію.

На жаль, доводиться зазначити, що процеси аномії, виникаючі внаслідок розвалу і дискредитації пануючої ціннісно-нормативної системи, серйозно впливають на рівень, спрямованість і механізми соціальної напруженості. Так, переважаюча більшість військовослужбовців виконує свої службові обов'язки на нижньому межі своїх можливостей. Широко поширений стан «внутрішньої еміграції». Мова йде про суб'єктів військової організації, які, займаючи певні посади, виконують свої обов'язки «аби-як», знаходячись в полону соціальної апатії.[5]. Положення ускладнюється тим, що корінним образом змінюються як уявлення про цінності, так і самі цінності. Наприклад, якщо раніше соціальну справедливість розглядали з точки зору «уравниловки», то зараз, навпаки, через уявлен-

ня про необхідність соціальної диференціації.

На шляху сучасних змін український соціум зіткнувся з проблемою, яку вирішують як суспільства, що тільки модернізуються і розвиваються, так і ті, що мають великий досвід стабільності, прагнучі об'єднати цінності економічної ефективності, соціальної справедливості і демократії. Невчасне вирішення цієї проблеми викликає зростання соціальної напруженості і конфліктних виявів.

Таким чином, військова організація при всій своїй зовнішній стабільності являє собою складний живий організм, який чуйно реагує на соціальні зміни. Поведінка Армії багато в чому визначається соціальною ситуацією в суспільстві. На її конфліктність впливає безліч зовнішніх і внутрішніх чинників. Істотне значення в цьому мають кардинальні зміни в системі цінностей, нівелювання «старих» моральних норм, які більше не грають основної регулятивної ролі у відносинах, перестають виступати об'єднуючим чинником по професійній ознаці, що пояснює процес конфліктного відособлення цілей.

Розглянувши особливості виникнення і розвитку конфліктності військової організації, цілком обгрунтовано можна передбачити, що армія знаходиться в постійному пошуку розв'язання виникаючих проблем, однак кількість останніх свідчить про досить нестабільний її стан, оскільки багато які з конфліктів носять структурний характер і вимагають серйозного управлінського опрацювання.

Література:

- 1.Требин М.П. Вооруженные силы в трансформирующемся украинском социуме//Журналист. —1999. —№7-8. —С.16-21.
- 2.Ручка А.А. Особенности системной трансформации современного украинского общества//Современное общество. —1994. —№4.-С.6.
- 3.Небоженко В.С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. —Київ, 1994 —С.11.
- 4.Рябцев В. Усвідомити себе як народ, націю, державу //Віче. —1992. —№5. —С.39.
- 5.Кротіков В. Демократизація: Чи на часі вона? //Військо України. —1991. —січень. —№1. —С.13.

С. В. ГЛАЗУНОВ
СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ
РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щодня на Землі здійснюється понад 100 мільйонів статевих актів, внаслідок чого відбувається 910 тис. зачаття, 50% з них — незаплановані, 25% — категорично небажані [1]. Народження дітей, репродуктивна поведінка людини є, з одного боку, справою особистою, а з іншого — суспільною. Суспільство, держава з погляду самозбереження, розвитку завжди зацікавлені у відновленні людських ресурсів.

Нині є країни (наприклад, Китай, Індія), де вимушені штучно стримувати народжуваність через перенаселення, однак існують і такі країни, де приріст населення за рахунок своїх громадян дуже малий або де взагалі вмирає більше людей, ніж народжується. До останніх належить і Україна. У нашій країні смертність компенсується народжуваністю лише на 59%. Демографічні розрахунки показують, якщо вікова структура населення стабілізується відповідно до існуючого режиму народжуваності, то кількість населення може зменшуватись наполовину приблизно кожних 25-30 років [2, с.39-48].

В економічно розвинутих народів також спостерігається падіння народжуваності, однак воно супроводжується підвищенням середньої тривалості життя. В Україні тривалість життя зменшується. У кінці ХХ ст. вона становила в середньому 67 років, у тому числі 62 роки у чоловіків і 73 роки у жінок. Відставання від країн Західної Європи за середньою тривалістю життя складало 9 років, від Японії (країни найвищої тривалості життя) — 12 років. Перспективи збільшення середньої тривалості життя проблематичні через віддалені наслідки Чорнобильської катастрофи, швидке поширення ВІЛ (СНІД) та інші явища.

Рамки репродуктивної поведінки людини визначаються, з одного боку, фізіологічно, характеризуючи історично конкретний потенціал народжуваності, визначаючи максимальне число дітей, яке може народити жінка у своєму житті за певних умов. З іншого боку, ці рамки встановлюються системою соціального контролю, власних уявлень та запитів, що визначають, якою конкретно мірою буде реалізовано цей соціально-біологічний потенціал народжуваності, яке конкретно число дітей буде народжено жінкою. Виходячи з найновіших наукових досліджень, відзначимо, що репродуктивна поведінка людини має складні механізми внутрішніх і зовнішніх чинників, пов'язаних із ціннісними орієнтаціями особистості, її установками, потребами, мотивами, індивідуальними схильностями, що створюють певні повсякденні життєві ситуації, короткочасними чи довготривалими соціальними (у широкому розумінні слова) умовами, різними обставинами.

Найстабільнішим елементом структури репродуктивної поведінки є потреба в дітях. Потребу в дітях можна визначити насамперед як соціальний, соціально-психологічний стан індивіда, обумовлений бажанням, прагненням мати в сім'ї типове для даного суспільства число дітей та дати їм належне виховання; дітолюбністю. Без цього людина не буде задоволена своєю самореалізацією як особистості. Така самооцінка формується насамперед на основі соціальних норм, що побутують, хоча при цьому індивід відіграє не пасивну, а активну роль, вкладаючи «своє» розуміння в конкретні поняття, категорії масової свідомості.

Потреба в дітях — це своєрідний досвід минулих поколінь, закріплений у соціально-психологічних структурах особистості, відгук минулого життя. Індивід може змінювати силу, інтенсивність цієї потреби, що сформувалася під час його соціалізації, але її величина буде обумовлюватися відповідно до уявлень, поширених у суспільстві в цілому, або окремії його частині: соціальної групі, з якою отожднює себе людина; соціокультурних норм дітності.

*Глазунов Станіслав
Васильович — завідувач
магістратури
державного управління,
доцент кафедри
соціальної роботи і
кадрового менеджменту
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук*

Інші складові структури репродуктивної поведінки можуть змінюватися спонтанно або дякуючи активності особи. Це стосується, наприклад, умов життя (людина може прагнути їх змінити, якщо вони не відповідають її запитам, або зберігати їх без особливих змін); застосування (не застосування) засобів контрацепції, штучного переривання вагітності; довжини інтервалів між народженням дітей і т.д.

За кількістю дітей демографи традиційно розрізняють малодітну сім'ю (1-2 дитини в сім'ї), середньодітну (3-4 дитини) і багатодітну (5 і більше дітей в сім'ї). Більшість сімей сучасної України — однодітні (близько 59%). Дводітні сім'ї становлять близько 35%, тридітні — близько 5%, чотиридітні — трохи більше 1% [3, с.12]. Реальність змушує вносити корективи в соціальні норми. За сучасним українським законодавством багатодітною вважається сім'я, у якій дглядається троє і більше дітей.

Різні соціологічні дослідження показують, що популярною в громадській думці є дводітна модель сім'ї, а непопулярною — сім'я з трьома і більше дітьми (для нормального заміщення поколінь необхідно, щоб на 10 шлюбних пар припадало 25 дітей). Треба зазначити, що прямо виміряти потребу в дітях неможливо, тому що вона безпосередньо не спостерігається, а виявляється у конкретних сімейних ситуаціях. Тому, як правило, мова йде про те, «скільки б хотіли» мати респонденти дітей або «скільки вони очікують» мати дітей у сім'ї. «Бажане» і «очікуване» число дітей є дещо ідеалізованим поняттям, яке складається в тих, хто дає відповіді, на основі реальних або уявних умов життя, поінформованості про те, яке число визнається громадською думкою «належним» і відповідно значимим. Думка людини може змінюватися залежно від наявних або передбачуваних умов життя, їх гіпотетичних змін. Однак тут чітко простежується така тенденція: у цілому кількість реальних дітей виявляється завжди меншою, ніж того «хотіли» чи «очікували» індивіди, шлюбні пари.

Згідно з сучасними уявленнями мотиви народжуваності (репродуктивні мотиви) можна розподілити на соціально-статусні, економічні й духовно-емоційні. Усі вони в широкому розумінні є соціальними (тут завжди присутня пряма чи опосередкована взаємодія індивідів) та психологічними (вони в будь-якому випадку пов'язані з психічними процесами в життєдіяльності людини).

Соціально-статусні мотиви (у літературі їх ще називають просто соціальними) — це мотиви, які спонукують до народження певного числа дітей у межах поширених соціокультурних норм дітності і які є індивідуальною реакцією на ці норми: більшість людей хочуть жити «як усі». Із народженням дітей може зміцнюватися або підвищуватися соціальний авторитет в очах оточуючих (наприклад, поява первістка в молодій сім'ї є свідченням успішності шлюбу). Цей престиж може певним чином і зменшуватися (наприклад, нині предметом насмішок сусідів може бути багатодітна сім'я).

Економічні мотиви — це мотиви, які заохочують до народження того чи іншого числа дітей очікуванням якихось матеріальних вигод, підвищенням економічного статусу.

Духовно-емоційні мотиви (їх ще називають психологічними) — це мотиви, де народження дітей пов'язано з внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом, душевними відчуттями й переживаннями, суто особистісною метою. Подружжя (або окрема людина) можуть мати прагнення виявляти турботу про дитину, любов до неї, ба-

жання спрямовувати її розвиток тощо. Мотивом виникнення бажання мати дітей може виступати й потреба батьків бути об'єктами почуттів, які йдуть від дітей (потреба в смислі життя, що набувається через дітей, любові, повазі з їх боку, прагнення продовжити свою справу шляхом передачі її нащадкам тощо).

Від епохи до епохи співвідношення соціально-статусних, економічних, духовно-емоційних мотивів змінюється. Загальною тенденцією тут є те, що поступово слабшають, знецінюються соціально-статусні й особливо економічні мотиви, на перший план виходять внутрішні, духовно-емоційні мотиви народження дітей. Мотивація народження дітей завжди взаємодіє із соціальними ситуаціями. Причому нерідко важливим чинником постає не сама ситуація, а те, як ця ситуація оцінюється подружжям. Об'єктивно несприятливі умови можуть вважатися цілком достатніми для народження дітей, а досить зручні умови, навпаки, — недостатніми.

Соціальні ситуації, що можуть впливати на мотивацію репродуктивної поведінки, розрізняють за макро- і мікрорівнем. Ситуації макрорівня — це загальні ситуації, пов'язані з глобальним суспільно-історичним розвитком. Вони найтриваліші в часі, найстійкіші з погляду термінів існування сім'ї (хоча можуть бути і короткостроковими ситуаціями). У загальних ситуаціях відбиваються соціально-економічне та політичне становище (у тому числі й ступінь їх стабільності або прогнозованості), умови життя в місті й селі, на певних територіях, обставини, пов'язані з війнами, стихійними лихами тощо. Вплив поточних умов життя реалізується через усі сімейні ситуації, взаємодії їх оцінки з потребою в дітях.

Сучасне суспільство намагається здійснювати соціальні програми, які б допомагали плануванню сім'ї (по-іншому, контролю над народжуваністю). Планування сім'ї включає запобігання небажаній вагітності, вільний вибір кількості та часу народження дітей залежно від віку і здоров'я батьків. При цьому, на думку світової спільноти, урядом необхідно робити особливий наголос на заходи просвіти й добровільні програми, а не на програми стимулювання й дестимулювання [4, с.46].

Ці програми, зокрема, повинні: забезпечувати жінок і чоловіків доступною, повною і достовірною інформацією про різні способи планування сім'ї, у тому числі й про ризики для здоров'я, які при цьому можуть виникати, про хвороби, які передаються статевим шляхом, та про доступ до широкого діапазону безпечних та ефективних способів планування сім'ї, щоб свій вибір можна було зробити вільно й свідомо; постачати в достатній кількості високоякісні основні протизаплідні засоби; робити послуги у сфері планування сім'ї доступними, прийнятними, зручними для споживачів; розширювати мережу служб охорони репродуктивного здоров'я й покращувати підготовку їх працівників; приділяти особливу увагу пропаганді годування дітей груддю; допомагати жінкам уникати абортів; використовувати відповідні методи для своєчасного проведення оцінки рівня послуг, що надаються.

Проблеми планування сім'ї, репродуктивної поведінки населення пов'язані з тим, як ці питання осмислюються громадськістю, як до них ставляться різні верстви населення, яку позицію займають державні інституції, тобто із загальносуспільними концептуальними підходами, що визначають стратегію вирішення цих питань.

Головною теоретичною основою державної політики

щодо планування сім'ї в нашій країні довгий час була концепція перешкод. Суть її полягала в тому, що обмеження народжуваності пояснювалося зовнішніми об'єктивними причинами, які перешкоджають задовольнити потреби людей у більшій кількості дітей. Передбачалося, якщо ці причини усунути, то народжуваність зросте. З теоретичного погляду ця концепція виявилася слабкою і примітивною, але з погляду побутової свідомості вона стала досить прийнятною, бо дала підстави для дуже простих рішень. Вона «добре» обгрунтувала пасивність держави й суспільства щодо проблеми зниження народжуваності, адже в ній існує приховане припущення, що перешкоди високій народжуваності тимчасові, і вони відіміруть самі по собі, коли умови життя покращаться.

Покращання матеріальних умов життя може, звичайно, підвищити можливість для реалізації потреби в дітях. Більше того, у сучасній ситуації певний рівень життя часто виступає дуже важливою передумовою для прийняття подружжям рішення про народження хоча б однієї дитини. Однак підвищення рівня добробуту людей — це зовсім окрема особлива цінність, а сам рівень — важливий показник успішності шлюбу. Вони істотно змінили спосіб життя сучасної сім'ї. Набути додаткові матеріальні достатки можуть бути використані не для народження і виховання дітей, а на інші цілі, значиміші для індивіда, наприклад, для одержання освіти, просто на «життя для себе» і т.ін.

З кінця 70-х рр. ХХ ст. почала набувати популярності концепція історично змінної потреби в дітях. Вона виходить із того, що треба розрізняти минулі умови життя індивіда, при яких здійснювалася його соціалізація і формувалася його потреба в дітях, і теперішніми умовами, які можуть і сприяти реалізації потреби в дітях, і гальмувати її задоволення. Ця теорія вважає за необхідне проводити активну демографічну політику, підвищувати різними засобами соціальний престиж сім'ї з 3-4 дітьми, зміцнювати потребу в дітях.

Однозначно оцінювати політику надання певних пільг та допомог на користь сім'ї з кількома дітьми не можна. Щоб стимулювати потребу, наприклад, у народженні третьої дитини, необхідно надавати, як мінімум, таку допомогу, щоб матеріальний рівень сім'ї хоча б не падав. Однак такого результату не досягли ні Франція, ні Чехія, де допомога на дітей була набагато вищою, ніж у нас. Матеріальна підтримка сім'ї з боку держави, особливо малозабезпеченої, шляхом запровадження певних соціальних програм потрібна. Однак така політика неспроможна запобігти різкому й тривалому спаду народжуваності.

Універсальних рецептів діяльності урядових структур, громадських організацій щодо впливу на демографічні процеси не може бути через багатовекторність дії репродуктивних чинників, обмеженість матеріальних ресурсів, широкий

плюралізм світоглядних поглядів на цю проблему. Якщо вірити в процес спонтанного саморегулювання репродуктивної поведінки людей (тобто такий, що виникає не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок внутрішніх причин), то він може йти чотирма можливими шляхами: 1) шляхом втручання держави, соціально активного цілеспрямованого регулювання демографічних процесів (про що вже говорилося вище); 2) шляхом економічного закону, коли дитину прирівняти до товару, і його вартість для сім'ї і суспільства буде зростати в міру того, як зменшуватиметься кількість дітей; 3) шляхом надії на циклічні хвилі відпливу і припливу, маятникові коливання, коли на зміну спаду може прийти підвищення народжуваності й відродження родинних вартостей; 4) шляхом розуміння того, що теперішня демографічна ситуація у високорозвинених країнах відповідає вимогам екологічної рівноваги, відношенню між людською спільнотою та природним середовищем, і з часом може знову настати демографічне зростання. (Нашу країну хоча і не можна зараз віднести до високорозвинених країн за економічним рівнем, зате за рівнем техногенного навантаження таку кореляцію можна зробити).

На думку відомого у світі сучасного канадського демографа українського походження А.І.Романюка, перспектива оцінки демографічних процесів в Україні може відбуватися на основі синтезу названих теоретичних узагальнень [5]. При цьому важливим напрямом демографічної політики (поряд з мобілізацією людських ресурсів, зокрема людей старшого віку, збільшенням віку їх виходу на пенсію та імміграції) повинна стати реабілітація сім'ї, підвищення її соціальної і репродуктивної функції, визнання материнства як професії в найвищому розумінні цього слова (матір має заслуговувати на зарплату і на пенсію за віком). Романюк навіть вважає, що на даному етапі розвитку України пріоритетним напрямком має бути якісна сторона — здоров'я, зокрема дітей і молоді, навіть ціною тимчасового зменшення населення. Багатодітність як масове явище навряд чи є бажаним. Завдання демографічної політики — сприяння таким репродуктивним механізмам, які б забезпечили на довгу перспективу народжуваність дітей на рівні заміщення поколінь.

Складні природно-соціальні процеси, пов'язані з життям людини, вимагають вироблення комплексних соціальних заходів щодо впливу на демографічну ситуацію, сприяння функціонуванню сім'ї. Одностайності, одностайності з цих питань не слід очікувати. Формування демографічної політики вимагатиме багато часу, може навіть більше, ніж потрібно для виведення України з економічної кризи. Вона має включати механізм не тільки економічних, а й духовних, ідеологічних, освітніх заходів, які б сприяли формуванню відповідної свідомості людей, насамперед дітей та молодого покоління.

Література:

1. Голос України. — 1995. — 14 березня.
2. Діти, жінки та сім'я в Україні: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. Відп. за вип. І.Калачова. — К., 1998. — С. 39-48.
3. Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України: Статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України. — К., 1999. — С.12.
4. Международная конференция по народонаселению и развитию (1994 г., Каир) / ООН. — Нью-Йорк, 1995. — С.46.
5. Романюк А.І. Чи може вимерти Європа? // Урядовий кур'єр. — 1999. — 30 січня.

**С.В.ЛЕГЕЗА
ІСТОРІЯ ТА ЛІТЕРАТУРА В
УКРАЇНСЬКОМУ РОМАНТИЗМІ :
ВИМІР НАУКОВОЇ ПРАКТИКИ**

Досить парадоксальною ситуацією в межах сучасного процесу національного будівництва є те, що, проголошуючи курс на створення інтегруючої національної ідеології, ми знову опиняємося в полоні уявлень, чия актуальність для українського суспільства вже минула. Поперед всього, мова йде про сукупність ціннісних орієнтирів, що пропонуються сучасному суспільству в сенсі ідеальних утілень українського національного характеру та української історичної долі.

Ми ж наголошуємо на тому факті, що цьому випадку відбувається рецепція, перенесення того бачення історії України, що було характерним для ідеології українського романтизму в сучасну громадську думку. Йдеться про свого роду повернення «романтичної міфології» в якості актуальної національної ідеології.

В цьому випадку, слід намітити конкретні особливості українського романтизму як системи історико-ідеологічних уявлень.

Український романтизм, завдяки впливам на процес кристалізації національної самосвідомості, опиняється перед необхідністю ідеологічної заангажованості щодо своїх центральних героїв та ситуацій, принципів подавання історичного матеріалу тощо [1, 6]. А пам'ятаючи про особливості романтизму, ми повинні мати на увазі вплив на історіюпис з боку літератури. При досить слабкій культурній інфраструктурі на Україні, саме література приймає на себе тягар створення первинного поля ідеологічної практики.

Сюжети, герої, мотиви їх актуалізації, навіть історичні схеми щодо буття України коріняться в романтизмі саме в царині літератури. Науково-історична та літературна практики з легкістю перетікають одна в одну.

Певна парадоксальність ситуації проявляється в тому, що, вводячи історичні сюжети, романтизм базується на досить розлеглій джерельній базі із неопрацьованих науково, не введених в історіографічний обіг, але актуальних для української громади джерел (при цьому — «легальних» і з погляду конвенційної науки к. XVIII — поч. XIX ст.). Мова йде про списки широкого блоку джерел — від «козацьких літописів» до «Історії Русів» і від О.Рігельмана до В.Рубана. Саме вони створюють первинну базу як для літературних, так і для історичних праць романтиків. Завдяки ж більшому громадському резонансу та більшій суспільній мобільності літературних творів, саме вони формують стереотипи поглядів на історичний розвиток України, а також «знакових» героїв та ситуацій. Літературна творчість та праця історіографа йдуть пліч-о-пліч. Фактично, література готує ґрунт для більш глибоких наукових розробок з історії, вводячи до суспільної думки історичні, по суті, сюжети та героїв.

Недаремно, скажімо, Т.Шевченко сприймався сучасниками — як автор «Кобзаря» і «Гайдамаків» — і як своєрідний представник історіографії. Так, в червневій книжці «Маяка» за 1840 р., П.Корсаков відмічав, що вірші Шевченка є своєрідним, неповторним доповненням до спеціальних історичних творів, присвячених Україні [2, 5]. Схожої думки притримувався і П.Куліш, що вже наприкінці життя, в «Історії воз'єднання Русі», признавав автора «Кобзаря» «неустранимым предметом малороссийской историографии» [3, 15].

Дійсно, літературні твори закріплюють в свідомості суспільства певні історичні схеми в найбільш сприятливому для сприйняття вигляді. Скажімо, в ранніх поезіях М.Костомарова знакові для української історії мотиви прибирають такого вигляду: «Було колись: вкраїнську ясну долю /

*Легеза Сергій
Валерійович — доцент
кафедри соціології
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
історичних наук*

Розшарпали недобрі брати, / Було колись: недолю і неволю / К нам принесли татарській орди; / Із Києва зробили пепелище / І запустів наш край, як гробовище. / Було колись: латинщина-папівна / Війшла до нас: прийшлося всім хворять! / Нас налігала Польща супротивна / Її стидно-бридко роки ті згадать: / Святії церкви всі були замкнуті / І бідні люде мерли без покути. / Було колись: Хмельницький з козаками / Бездольную Україну визволяв, / І усівав свої степи костями, / І самої Польще стусана давав. / Було колись: недоля вмудрувалась, / І знову лях жажнутий відлигнув; / Україна вп(я)ть була заколихалась, / І вп(я)ть було нас ворог надавнув. / Московський цар за бідних уступився, / І за своїх дітей із ляхом бився... / Було колись: лукавий наш Мазепа, / Ч(є) мення вам тепер й гид і страсть, / Заворушивсь, та й піднялась халепа: / Поквапились: добуть, або пропасть!... / Було колись: Павло наш не злякався, / Перед царем як гетьман різво встав / І думку ту повідать не вбоювся, / Що як дитя у мислі годував; / І він змудивсь, на чужині з(є)днаний, / За ним — він був українець останній» [4, 40-41] («Дід-пасішник»). Головним тут, як на нашу думку, стає саме рівень обізнаності із цими сюжетами з боку громадської думки — М.Костомаров, як і його колеги-письменники, уводять до літературних творів знайомі суспільству факти та системи їх відношень.

Те ж саме можливо говорити про окремі постаті та сюжетні ряди, що стають в подальшому для романтиків-істориків квінтесенцією української історії: вони закріплюються в громадській свідомості перш за все через літературу. Мотиви, сюжети та описи героїв у романтиків-літераторів одночасно несуть відбиток літературних уподобань течії і говорять про певний рівень обізнаності з попередньою історіографічною традицією та джерелами.

Одночасно із тим, відповідність певних сюжетів суто романтичній естетиці, призводила до трансляції в свідомість українського суспільства і певних історичних мифів, що бралися, наприклад, з «Історії Русів» і мали чітке ідеологічне забарвлення.

Аналізуючи діяльність т. зв. «харківської школи романтиків», А.Шамрай писав: «Ставлення до нової літератури у членів гуртка — це типове читацьке сприймання, де літературний матеріал усвідомлюється не тільки як певний стиль, чи певний напрямок, а переживається як певне об'явлення, що впливає на світовідчуття читача, на його емоції і т.п.» [5, 24].

Це видається справедливим і щодо історичних розвідок: українські історики-романтики одночасно і продуцують сюжети, що зформовані у відповідності із критеріями романтичного світобачення, і транслують вже готові схеми, що відповідають їх смакові та уподобанням. Досить характерним в якості прикладу взаємодії між попередньою традицією, сучасним авторів історіописом і літературою видаються нам спроби окреслення романтиками актуальних питань з історії України. В замітці: «Про видання історії малоросійських козаків» М.Гоголь так окреслював завдання, що він бачив їх перед собою: «Каким образом отделилась эта часть <Малороссия> от России; какое она получила политическое устройство, находясь под чуждым влиянием; как образовался в ней воинственный народ, означенный совершенной оригинальностью характера и подвигов; каким образом он три века с оружием в руках добывал права свои и упорно добывал свою

религию; как, наконец, навсегда присоединился к России; как исчезло воинственное бытие его и превращалось в земледельческое; как мало-помалу вся страна получила новые взамен прежних прав и, наконец, полностью слилась с Россией» [6, 18-19]. Фактично, цей перелік питань передбачає і цілком певні відповіді на них — романтизм нерідко починає опрацювання історичного матеріалу, вже наперед маючи уявлення про схему розвитку подій.

І справа тут, здається, не в заниженні ступеню наукової обробки «історичних теренів», а саме в особливостях романтичного історіографічного дискурсу, в зближенні літературної та науково-історичної творчості, де історія сприймається як низка сюжетів, що більш чи менш послідовно відтворюють як зовнішній перебіг подій, так і внутрішні особливості «народного духу».

Ще більш чітко ця ідея давалася взнаки завдяки сприйняттю народної пісні та фольклору як історичних джерел. Окрім проблеми історичної істини, інтерес до народної пісні актуалізував і проблему трансляції цих історичних джерел. І тут знаковою щодо питань взаємин поміж істориком, об'єктом його дослідження та історіографічним дискурсом, що є результатом цих взаємин, стає постать кобзаря, що присутня як в літературних, так і в історичних творах романтиків. А.Шамрай писав: «Непоказна постать кобзаря XIX ст., цього, за термінологією романтиків, «носія національних святощів», у сприйнятті екзальтованої фантазії підноситься до величної постаті давнього скальда, віщого співця» [7, 58].

Справді, кобзарь сприймається романтиками як типовий об'єкт естетичної та культурної кон'юнктури: він одночасно і співець, і літописець, і примножувач «слави козацької»: «Сии предания, — за словами І.Срезневського в «Запорізькій старовині», —сохраняются в памяти бандуристов, потомков тех бандуристов, кои подобно Скальдам Скандинавии сопровождали славных вольников Запорожских во все их походы, подобно скальдам возбуждали их к битве своими песнями, подобно скальдам сохраняли для потомства в песнях и думах своих подвиги храбрых» [8, 35].

Одночасно, ці люди — свого роду alter ego самих істориків-романтиків: стихійні історіографи, що поріднені із історіографами-науковцями насамперед через стан своєї душі. А.Метлинський, у досить пізньому романтичному зібранні народних пісень («Народні південноруські пісні», К., 1854), висловлюється з цього приводу досить чітко: «Во все времена и у всех народов были и есть люди, с особенною силою ума и речи, с особенною силою слова <...>. Эти люди еще до начала письма и грамотности, из глубины души своей — чувства и мысли, мечты и волю, впечатления мира и события жизни, короче сказать, истинное, доброе, прекрасное, прирожденное в душе человека, выразили в слове» [9, VI].

Історик-романтик зберігає багато від такого народного співця: він не лише дослідник, але й творець, він — ідеологічна величність, а праця його — сукупність творчо опрацьованих історичних фактів. Ця ідея, до речі, — надбання романтичної історіографії взагалі, а не лише раннього українського романтизму [10, 356-358]. Пафос історика-творця, чийм методом є «внутрішнє» проникнення до умов, що породжують історичну подію, та «інтуїція» й бажання «прожити» історичну реальність, — цей пафос

зостається майже незмінним за весь час домінування романтизму.

Нарешті, найголовніше, що пропонують історики-романтики історіографічному дискурсу — це певна система мовної практики, що містить в собі не лише сукупність історіографічних об'єктів, але і сукупність взаємин із ними, ідеологічних концептів.

Згідно із особливостями романтизму як культурної течії, в історії України виокремлюються сукупності осіб та подій, що сприймаються магістральними. Насамперед, для романтизму це — козацтво та сукупність його взаємин із навколишнім етнічним та соціальним світом, а також — простори козацького «героїчного» світу.

Саме козацтво є для українського історика-романтика універсальною історичною фігурою, а історичним — в повному значенні — періодом української історії стає час літописно зафіксованої козацької активності: XVI — перша пол. XVIII ст. Попередні часи є неактуальними з точки зору їх «неукраїнськості»: вони мають відношення, в кращому випадку, до часів східнослов'янської єдності в межах Київської Русі, або ж навіть до періоду ще більш раннього — часів паганства, і пов'язаних із ними ідей всеслов'янської єдності. Навіть часи Ст. Баторія виглядають зміфологізованими й мають вигляд (навіть для самих романтиків) більш ідеологічних, аніж у історичних. Так, М.Костомаров, пригадуючи свої ранні літературні спроби, писав про актуальний для себе «образ поляка» за часів Баторія: «Он представлялся мне типом того поляка, который, как мне казалось, мог быть только до введения иезуитов, искавших польское воспитание и создавших в поляке хитрость и двудушие, что так несвойственно было их славянской натуре» [11, 204].

Зупинемося лише на деяких рисах, що надалі стають стійкими ознаками козацтва як в науковій, так і в суспільній думці України.

По-перше, питання походження козацтва вирішуються українськими істориками-романтиками на користь його автохтонності. Так, О.Бодянский, наприклад, писав: «Еще в прежних схватках и битвах с печенегами, половцами и пр. азиатскими ордами, <...> коротко ознакомившись с их наезднической системой войны, <...> некоторые из них, с непримиримой мстостью в душе, спустились вниз по Днепру и засели на о. Хортица, <...> безопасные ото всех поисков и ярма чужеземного, советовались между собой, куда и как лучше направить свои набеги» [12, 125]. Проблема ж певного протиріччя між мирними прадавніми слов'янами та героїкою козацького побуту здебільшого вирішувалась через переконаність в етнічно-культурній дифузії, що її претерпає «низове товариство» завдяки своєму термінальному становищу. Козацтво підкреслене цим впливом: «Две стихии, — писав М.Максимович, — азиатско-наездническая и греко-христианская, глубоко приняты были коренным племен Украины еще в дотатарский период <...>. Живое слияние сих двух стихий с природным свойством их души составило их характерную особенность» [13, 68].

По-друге, сама героїчна постать запорізького козацтва перетворюється у втілення особливої долі України взагалі. Козацтво, цілком у відповідності із романтичним світобаченням, стає втіленням як особливостей географічного положення України, так і характеру її історичного буття. Показовими є слова М.Гоголя («Погляд на зіставлення

Малоросії): «Это была земля страха, и потому в ней мог образоваться только народ воинственный, сильный своим соединением, народ отчаянный, которого вся жизнь была бы повита и взлелеяна войною» [14, 53]. І далі: «Эта толпа, разросшись и увеличившись, составила целый народ, набросивший свой характер и, можно сказать, колорит на всю Украину, сделавший чудо — превративший мирные славянские поколения в воинственные, известный под именем казаков народ, составляющий одно из замечательных явлений европейской истории» [14, 54]. Схоже описував це і О.Бодянский: «И эта широкая, безграничная казачья или рыцарская воля, нес plus ultra развернула себя, горячими огненными буквами вписала время своего полного разлива в летописи, одушевленную и неодушевленную природу и память людей. <...>. Это была пора чести, славы и «військової слави» [15, 129-130].

По-третє, козацтво вважається цілком народним явищем, де етатизм здебільшого ігнорується. «Запорожье, — писав М.Максимович, — было гнездом, где роилась дружная, отважная, холостая ватага вольных казаков — плодилась без матери, ибо для нее «Сечь матери, а великий луг батько». Казаков сводила и дружила жажда мести, воли и добычи, и всякий выходец — кто бы он ни был — мог сделаться их братом-товарищем» [16, 67-68]. Доля козацтва вміщує в собі долю народу, а доля народу обмежена долею козацтва: щодо цього О.Бодянский писав, окреслюючи трагічність української історії, що «жизнь народа, всей душою привязавшегося пламенно, бешенно к воинской славе, народа, у которого железная славянская мощь достигла высшей степени разгара, своего зенита, без всякой посторонней помощи и сотрудничества, но при личнособственных силах, такая огненная жизнь неожиданно, ех abrupto прерванная судьбою на пути величайшего своего расширения <...> на всем ходу» [17, 32]. Також, із перебігом подій, що пов'язані із історією козацтва, пов'язані і причини культурного розвитку України, зокрема — становлення єдиної української мови: «Когда, — писав О.Бодянский, — в Южной Руси старый порядок вещей, в силу всеповелевающих обстоятельств, сменился новым, когда долго тлевшая искра козачества вспыхнула сперва белым огоньком, потом, более и более увеличиваясь превратилась в пламя, а напоследок, в повсеместный пожар: тогда <...> и простой обыкновенный язык решительно сделался всем общим: им стали говорить все сословия» [18, 102].

По-четверте, із козацтвом, як із цілком народною силою, пов'язували і певні чини, що носили добре помітний політизований сенс. Події, безпосередньо пов'язані із Визвольною війною, передуючі їм, та ті, що відносились до часів Руїни і Гетманщини, були сприйняті романтиками як спроби встановлення на Україні етно-політичного самоврядування. Спроби ці історики-романтики пов'язували не лише із політичною діяльністю окремих особистостей, але — і з народним пориванням. В усякому разі, А.Шамрай, розглядаючи фальсифікати дум в «Запорізькій старовині» І.Срезневського, відмічав: «Вдягаючи тексти, напоєні ідеологією та патріотичними емоціями українського шляхтича в форми стилізованої пісні, чи думи, фальсифікатор вводив поетичні формули і символи <...>. Тут насамперед відтіняється поняття України як політичного цілого, як національного організму» [19, 62]. Сюди ж можли-

во віднести звичні у романтиків формули про козацьке вольнолюбство, про козаків як незалежний нарід, що свободу цінує понад усе [20, 63].

Що ж до особливостей подання матеріалу, то є необхідність відмітити яскравість історичних праць ранніх романтиків саме з точки зору мови, літературної вартості: романтики (найбільш виразливо це проявляється в «Запорізькій старовині» І.Срезневського) не лише оперують послідовностями фактів, але створюють художньо насичені картини минулого життя. Наведемо тут кілька прикладів із «Запорізької старовини» І.Срезневського: «Народ український бедовал под игом поляков и жидов. Его достояние было расхищено: одни нищие оставались безопасны. Земля его стала погоном разбойников, а нивы были незасеяны, а пастбища пусты. Вера его была попорана: рабами жидов были служители церкви; на откупе у жидов были храмы и все обряды, и все таинства веры» [21, 2]. Чи: «Цвет народа украинского, козаки, которых отвага когда-то славилась, потом унижала оружие ляхов, козаки, прежде гордые именем защитников христианства, ныне обессиленные, угнетенные, были униженными рабами прихоти своих мстивых владык, и острили сабли и заряжали самопалы только друг на друга: единоподушие, крепившее когда-то их силу, исчезло» [21, 2-3].

Джерелом такої пристрасної картини стали як народні (пісенні передусім), так і авторські твори (перш за все — «Історія русів»), але для нас є важливим не стільки факт сюжетного чи стилістичного запозичення, скільки внутрішня переконаність авторів-романтиків в можливості та доцільності таких запозичень, відповідність їх духові романтичного опрацювання історії.

Такі найбільш помітні моменти створення українським романтизмом нових ідеологем щодо національного розвитку України.

Сьогодні ж ми маємо можливість зафіксувати свого роду «ренесанс» романтичних формул, образів ба й упереджень щодо українського минулого. Герої та базові події української історії — всі ті ж самі, що й півтора століття тому. Але, якщо цей факт можливо було б пояснювати тим, що саме ці події та ці особи й були центральними в українській історії, то, все ж таки, ідеологічне їх окреслення — беззаперечно романтичного походження.

Маючи ж на увазі зконструйованість романтичної ідеології щодо історичних подій в Україні, ми повинні наголосити і на цілком об'єктивних вадах побудованої на їх основі національної ідеології — тим більше, що вони кладуться в підвалини нової національної ідеології.

Література:

1. Харківська школа романтиків: в 3 т. — Т.3. — Харків, 1930.
2. Див.: Марголис Ю.Д. Исторические взгляды Т.Г.Шевченко. Л., 1964.
3. Цит. по: Марголис Ю.Д. Исторические взгляды...
4. Цит. за: Харківська школа романтиків... Т.3.
5. Харківська школа романтиків... — Т.1. — Харків, 1930.
6. Цит. за: Каманин И. Научные и литературные произведения Н.В.Гоголя по истории Малороссии. К., 1902.
7. Харківська школа романтиків... — Т.1.
8. Цит. за: Срезневский В.И. Из первых лет научно-литературной деятельности И.И.Срезневского. 1831-39 гг. — СПб., 1898.
9. [Метлинский А]. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. — К., 1854.
10. Див.: Реизов Б.Г. Французская романтическая историография. — Л., 1957.
11. Цит. за: Рихлик С. Слов'янофілство кирило-методіївців. (З ідеології Кирило-методіївського братства). // Записки Ніжинського інституту народної освіти. — 1926. — кн.6.
12. Бодянский О. О народной поэзии славянских племен. — М., 1837.
13. [Максимович М]. Украинские народные песни, изданные М.Максимовичем. — М., 1834.— Ч.1.
14. Гоголь Н.В. Взгляд на составление Малороссии. / Собрание сочинений: в 7-ми т. — Т.6. — М., 1986.
15. Бодянский О. О народной поэзии...
16. [М.Максимович]. Украинские народные песни...
17. Бодянский О. О народной поэзии...
18. Цит. за: Василенко Н.П. О.М.Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. — К., 1904.
19. Харківська школа романтиків... — Т.1.
20. Див.: Харківська школа романтиків... — Т.1.
21. Срезневский И. Запорожская старина. — Ч.П. Кн.1. — Харьков, 1835.

**В.І. ЛАЗАРЕНКО
МОЛОДЬ ТА СОЦІАЛЬНО-
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В
УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА**

Девіація (deviatio) в перекладі з латинської означає ухилення. Поведінка особистості являє собою комплекс взаємопов'язаних дій, здійснюваних суб'єктом з метою реалізації певної функції, досягнення певної мети, що вимагає його взаємодії з соціальним середовищем. Тому девіантну поведінку можна визначити як систему дій і вчинків людей або соціальних груп, які суперечать соціальним нормам або, існуючим в суспільстві, шаблонам та стандартам поведінки. Суть девіантної поведінки полягає в тому, що особистість не дотримується вимог соціальних норм, вибирає варіант поведінки в тій або іншій ситуації, відмінний від вимог норм, що веде до порушень процесу взаємодії особистості з суспільством, групи з суспільством, особистості з групою. І це спричиняє різного роду санкції.

Під механізмом поведінки, що відхиляється від норми, розуміють взаємодію всіх тих внутрішніх та зовнішніх чинників (явищ, процесів), які визначають виникнення цілей, мотивів і рішучості здійснити антинормативний вчинок, сприяють йому, роблять його практично здійсненним [1, 171].

Кожний віковий період має свою специфіку, виражену в формах свідомості та діяльності. При цьому необхідно звернути особливу увагу на надзвичайну варіативність саме молодіжної свідомості та поведінки, в якій можуть виявитися як прогресивні тенденції, соціальні ініціативи і творчість, так і не виключна можливість виникнення в молодіжному середовищі негативних явищ, аморальності, злочинності. Тому І.С. Кон вважає, що молодіжний вік взагалі і рання юність особливо належать до групи підвищеного ризику в плані виникнення тих або інших девіацій поведінки [2, 237].

Оскільки мова йде про девіантну поведінку молоді, то має сенс звернутися до поняття «молодь», визначити хронологічні вікові рамки цього періоду в структурі життєвого циклу людини, визначити його місце та значення в структурі інших вікових етапів, а також визначити ті механізми та детермінанти цього вікового етапу життя людини, які визначають схильність її в саме цей період до девіантної поведінки.

Вікові рамки, хоч і не є єдиною істотною ознакою категорії «молодь», однак належать до числа найважливіших аспектів, оскільки визначення їх дає уявлення про контури молодіжної групи суспільства. Тому, передусім необхідно визначити хронологічні рамки молодіжного віку.

Особливий внесок в сучасну розробку проблем психології розвитку людини в онтогенезі внесли відомі вітчизняні психологи: В.Є. Смірнов, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонт'єв, А.В. Петровський, Д.Б. Ельконін, Л.І. Божович, К.А. Абульханова-Славська, Н.А. Логінова, В.С. Мухіна, І.Ю. Кулагіна, Д.І. Фельдштейн, В.В. Давидов, І.С. Кон, Е.І. Головаха, О.О. Кронік та інші. Але відмінною рисою підходу практично всіх вітчизняних психологів є ретельна розробка лише дитячого та юнацького віку.

Серед зарубіжних психологів спробу періодизації психічного розвитку робили Ж.-Ж. Руссо, С. Холл, А. Гезелл, Е. Шпрангер, Ш. Бюлер, Ж. Піаже, З. Фрейд. Але основи сучасного психосоціального розвитку дорослих людей заклав американський психолог Е. Еріксон, який виділив три етапи розвитку: ранню зрілість, середню зрілість і пізню зрілість [3, 11-20].

Егані Коуен, узагальнивши дані багатьох авторів, запропонувала ори-

*Лазаренко Вікторія
Іванівна — старший
викладач кафедри
педагогіки та психології
Дніпропетровського
державного
університету*

гінальну «Схему розвитку», в якій відображені життєві цикли також всього життя людини. Оригінальною особливістю її періодизації є виділення таких стадій розвитку: період немовляти, раннє дитинство, середина дитинства, кінець дитинства (8-12 років), підлітковий вік (13-17 років), юність (18-22 роки), дорослішання (23-30 років), перехідний вік (30-35 років), зрілість (36-50 років), похилий вік, старість [Цит.по: 4, 335-338]. Таким чином, більшість авторів з психології розвитку виділяють в життєвому циклі три великих етапи: дитинство, юність та зрілість. Дитинство складається з трьох періодів: раннє дитинство, дошкільне дитинство і шкільний вік. Період від дитинства до дорослості поділяється на два етапи: підлітковий та юнацький (рання та пізня юність). Дорослий вік також поділяється на три періоди: молодість, середній вік і похилий вік. Поняття молодості тісно пов'язане з переходом від дитинства до зрілості і охоплює загалом вік від 11-12 до 23-25 років і поділяється на три етапи: підлітковий вік (від 11-12 до 14-15 років), рання юність (від 14-15 до 18 років) і пізня юність або початок дорослості (від 18 до 23-25 років). А якщо врахувати точку зору Е. Еріксона, який пропонує виділити в життєвому циклі людини ранню зрілість (25-35 років), до якої він зараховує молодих дорослих людей та точку зору Е. Коуен, яка між кінцем дитинства (12 років) та початком зрілості (36 років) виділяє наступні життєві стадії: підліткової, юність, дорослішання а також перехідний вік, то з психологічної точки зору до молодіжного віку відноситься період життєвого циклу людини від 11-14 до 33-35 років.

Для соціологічного аналізу також важливо досить точно визначити віковий інтервал молоді, оскільки між віком і соціальними можливостями особистості існує не тільки взаємозв'язок, але це також має значення ще і для розуміння специфіки свідомості та поведінки людини в той чи інший період життя. Крім того, вік є не лише «нейтральним лічильником» прожитих років, визначається також певними соціальними ознаками. Хронологічний вік передбачає рівень розвитку особистості, прямо чи побічно визначає його суспільне та соціальне положення, характер діяльності, діапазон соціальних ролей, самосвідомість та рівень домагань відповідної вікової групи. Вікова стратифікація включає також систему пов'язаних з віком соціально-психологічних очікувань та можливих санкцій [5, 43]. Таким чином, соціологічний підхід передбачає розуміння молоді як соціально-демографічної групи суспільства, на відміну від поняття «молодість» як певного етапу розвитку особистості [6]. Так, І.В. Бестужев-Лада, наприклад, вважає, що до поняття «сучасна молодь» відноситься вікова група населення від 14-16 до 28-30 років [7, 12]. При цьому більшість авторів також поділяють весь віковий етап молодості на підперіоди, виділяючи підлітковий 11(12)-14 років, юнацький 15-17(18) і, власне, молодіжний вік — 18-30 років, таким чином, здійснюючи внутрішню диференціацію всього молодіжного віку, який є досить тривалим тимчасовим відрізком в житті людини. Можливо, в цьому є сенс, оскільки молодість, як певний період життя, значно ширше, ніж, наприклад, юність, яка є лише часткою, певним періодом молодіжного віку.

Та незважаючи на те, що поняття «молодість» має свої біоантропологічні та психологічні параметри, воно все ж визначається переважно соціальними та соціально-психо-

логічними ознаками. При цьому вітчизняний соціолог В.Н. Боряз вважає, що своєрідність соціологічного підходу полягає в тому, що соціологія визначає вікові рамки різних соціальних груп, спираючись на процес соціального становлення, а не лише на ознаки вікового розподілу. Найбільш прийнятним, з точки зору В.Н. Боряза, критерієм визначення молоді є сприйняття та засвоєння тієї сукупності соціальних ролей, які характеризують її суспільне життя. При цьому з'ясовується, що кількість видів діяльності і закріплених в них позицій не безмежна в житті окремої людини. У молодості відбувається процес активного засвоєння соціальних ролей. Їх кількість швидко наближається до певної межі «насичення», за якою їх засвоєння відбувається повільно або зовсім припиняється. На думку В.Н. Боряза, «межа насичення» буде лежати в рамках тих вікових періодів, які відносяться до поняття молодості. Тоді середнє значення віку, що відповідає настанню межі «насичення» в засвоєнні соціальних ролей, буде точкою якісного перелому, який визначає момент вступу молоді в пору соціальної зрілості [8, 32].

Таким чином, визначення вікових меж молодості, як і розв'язання багатьох проблем, що відносяться до «молодіжних», все ще залишається предметом наукових дискусій.

Крім того, соціальне положення особистості та її роль в суспільстві, функції та види діяльності, соціальні орієнтації та потреби, зумовлені віковими, соціально-психологічними і соціокультурними особливостями, також залежать від суспільного устрою та історичної ситуації [9, 53]. Тому у вітчизняній соціологічній літературі склалася думка, згідно з якою поведінка особистості детермінована явищами трьох рівнів: суспільством в загалі, мірою та характером його розвитку, його історичними подіями, тенденціями, труднощами, протиріччями (це макрорівень), безпосереднім соціальним оточенням людини (це мікросередовище) та індивідуально-психологічними особливостями особистості. При цьому, необхідно зазначити, що вирішальним рівнем детермінації поведінки особистості є макрорівень, тобто суспільство загалом, яке включає в себе сукупність економічних, ідеологічних, культурних соціально-психологічних явищ. Саме в рамках широкого соціального середовища встановлюються економічні, політичні, правові, моральні та інші соціальні відносини, створюються соціальні норми, цінності, установки, потреби, які безпосередньо або опосередковано, через найближче соціальне оточення (мікрорівень) доводять їх до свідомості кожної людини, формуючи соціально-значущі риси особистості. Таким чином, життя і процес розвитку молоді безпосередньо зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками.

Далі необхідно зупинитися більш детально на основних механізмах девіантної поведінки сучасної молоді.

Вище було зазначено, що молодіжний вік є досить тривалим періодом життєвого циклу людини. Це період життя між 11-12 та 30-35 роками. І на цей віковий період доводяться наступні етапи життя: підлітковий вік, рання юність, пізня юність і рання дорослість. Це означає, що кожний з цих вікових періодів має свої особливості розвитку психіки, відмінні один від одного і, при цьому, кожний з них має свої певні механізми схильності до девіантної поведінки.

Період молодості найбільш динамічний, інтенсивний і

суперечливий етап життєвого циклу людини. Це період у житті людини, суттю якого є процес соціального дозрівання і розвитку людини, який хронологічно знаходиться між дитинством і зрілістю і означає фазу гострого переходу від залежності дитинства до самостійної та відповідальної дорослості. Процес розвитку соціальної зрілості відбувається нерівномірно, супроводжується труднощами та протиріччями.

Одним з механізмів можливого формування девіантної поведінки та труднощів, пов'язаних з процесом соціального розвитку і дозрівання є вікові кризи, які людина періодично переживає протягом всього свого життя. Криза є тією точкою, тим тимчасовим відрізком в розвитку людини, який означає перехід від одного етапу розвитку до іншого і появи якісно нових особистісних новоутворень. У період кризи організм і психіка людини відрізняється збільшеною чутливістю, уразливістю до різних, як внутрішніх так і зовнішніх, чинників, напруженістю, станом більш або менш вираженої конфліктності. Тому в процесі розвитку людини перехід до нового етапу, періоду життя здійснюється кожний раз через новий конфлікт, вирішення якого може бути як сприятливим для подальшого розвитку особистості, так і деструктивним. Тобто сам процес розвитку особистості передбачає наявність як гармонійних, так і дизгармонійних періодів, які можуть бути різною глибини і складності і породжувати як позитивні так і негативні новоутворення. До того ж треба відзначити, що ці періоди та кризові стани, якими б складними вони не були, вони є звичними, статистично нормальними і такими, що минають. Їх називають «нормативними життєвими кризами». Протягом свого життя людина переживає 7-10 таких криз, на думку різних авторів [5; 22; 25]. Але в житті людини можуть виникати і так звані «ненормативні кризи», які виникають не з нормальної логіки розвитку, а з якихось особливих виняткових обставин [10, 94].

У соціології та інших суспільних науках цьому явищу, частково, відповідає поняття соціальних переходів, поворотних пунктів розвитку, що радикально змінюють положення, статус та структуру діяльності індивіда.

І ще одним механізмом усвідомленого особистісного зростання є якісні перетворення самосвідомості. Яким чином і завдяки яким механізмам відбувається перетворення самосвідомості, слід зупинитися детальніше.

Треба зазначити, що взаємини індивіда та суспільства регулюються за допомогою механізмів соціального контролю. Соціальний контроль покликаний гарантувати відповідну соціальним цінностям, нормам та ролям поведінку людини. Він є таким механізмом соціального регулювання, що забезпечує сталість, однакості суспільного життя, впорядкованість суспільних відносин. Він здійснює свою функцію на основі прищеплення своїм членам цінностей і норм шляхом виховання взірців поведінки, вироблення звичок, звичаїв правових та моральних норм та відповідних санкцій [11, 109]. Система цінностей, мотивація очікувань, нормативних установок, що існують в суспільстві врешті-решт зумовлюють зміст і напрям вчинків особи, бо людина, що живе в суспільстві не має змоги не врахувати систему висунутих до її поведінки вимог.

Але сама по собі норма не регулює поведінку людини. Поведінка людини спрямовується безпосередньо сфор-

мованою системою внутрішніх детермінант. Поведінкою управляє сама людина. Тому соціальний контроль реалізується тільки в тому випадку, коли в процесі соціалізації людина засвоює соціальні норми, цінності в результаті процесу інтеріорізації. Інтеріорізація регулятивної системи конкретним індивідом суспільства є складний психосоціальний процес, кінцевим результатом якого є переведення зовнішніх, щодо індивіду, вимог у внутрішні, що зумовлює появу певної внутрішньої структури, яка з середини санкціонує поведінку людини і виконує роль так званого «внутрішнього контролера». Результатом такої інтеріорізації є не тільки засвоєння ролей, норм, знань, вмінь, а й певні зрушення самосвідомості. Внутрішній контроль є найвищою і найефективнішою формою регулювання людиною своєї поведінки, забезпечує і гарантує виконання людиною ролевих вимог, очікувань та визначення людиною своєї позиції та закріплення її в такій особистісній структурі як «локус контролю» (Дж. Роттер, 1954). Лocus контролю об'єднує внутрішньо-зовнішні характеристики та детермінанти соціальної поведінки людини. Він посідає певне місце з-поміж елементів самосвідомості і насамперед в соціальному «Я»— образі та зумовлює характер активності особистості та індивідуальний стиль соціальної поведінки. Таким чином, процес соціального дозрівання передбачає таку взаємодію особистості з суспільними структурами, яке призводить до формування особистісних регуляторів поведінки, які дозволяють визначати та вибирати саме ті способи поведінки, які «вписуються» в суспільну динаміку соціальних зв'язків та взаємодії та відповідають конкретно-історичним вимогам [12].

Яким же чином протягом періоду молодості відбувається формування механізму взаємодії особистості з соціальними структурами, як відбувається процес соціального дозрівання, які фактори є рушійними, а які перешкоджають та зумовлюють схильність людини саме цей період життя до девіантної поведінки?

Істотну роль в складність механізмів молодіжного віку вносять підлітковий вік та рання юність. Саме ці вікові періоди завжди трактуються як «критичні періоди», проблемні в житті людини. Критичними вони є і відносно прояву девіантних форм поведінки.

Першим таким критичним періодом в молодіжному віці є підлітковий вік. На велику імовірність девіантної поведінки в підлітковому віці вказувала Шарлотта Бюлер, яка виділяла в цьому віці дві фази: позитивну та негативну. Період негативної фази у дівчаток припадає на 11-13 років, у хлопчиків на 14-16 років. Негативна фаза характеризується диспропорціями в психічному і фізичному розвитку, підвищеним почуттям тривоги, неспокою, дратівливості, агресивністю та іншими проявами. Це період внутрішнього неспокою, суперечливих станів, необґрунтованого бунту, схильності до меланхолії та зниженої працездатності, протестуючої поведінки. Позитивна ж фаза настає поступово. І виявляється вона, як вважає автор, в появі почуття єдності з природою, в умінні по-новому відноситися та сприймати оточуючих, мистецтво. У молоді людини з'являються нові цінності, вона переживає почуття любові, мрії і т.і.

Ретельний аналіз вікових особливостей підліткового віку дозволяє говорити про те, що кризи, конфлікти, склад-

ності адаптації до соціального середовища є неминучими в цей період життя людини. Підліткове почуття дорослості і, головним чином, новий рівень домагань, що передбачає положення, яке вона ще не досягла, спричиняють типові вікові конфлікти і їх відображення в самосвідомості підлітка. Загалом це період завершення дитинства і початку «виростання» з нього [13, 66].

Англійський психолог Д.Б. Бромлей, роблячи спробу поєднати соціальний та психологічний аспекти, пояснює істотні соціальні новоутворення в кожному життєвому періоді, зображує їх як засвоєння, зміну ролей, статусів, позицій в суспільстві. На думку автора, підлітковий вік належить до ранньої юності (11-15 років). У цей час відбуваються зміни в соціальному положенні — починає діяти система обмеженої правової відповідальності, завершується основна освіта, освоюються нові соціальні ролі та позиції.

Власне молодіжний вік (рання та пізня юність) не менш складний, ніж підлітковий, оскільки надзвичайно насичений новим досвідом, не менш суперечливим та динамічним. Оскільки, на цьому етапі, особливо ранньої юності, продовжують діяти деякі стереотипи та установки, типові для підліткового віку, то невірно було б недооцінювати вплив минулого досвіду і вважати, що, в молодості життя починається спочатку.

Рання юність (від 14-15 до 18 років) це в буквальному значенні «третій світ», який існує між дитинством і дорослістю. Біологічно це період завершення фізичного дозрівання. Основні процеси до кінця цього періоду в більшості завершені, оскільки подальший фізичний розвиток можна вважати вже як такий, що належить до дорослого циклу. Але соціальний статус юнацтва неоднорідний. Юність — завершальний етап первинної соціалізації. Переважна частина юнаків і дівчат ще учні. Але 16-18 років це вже певна частка працюючої молоді, що має особливий юридичний статус як неповнолітні (і відповідно мають цілий ряд пільг). Разом з тим, діяльність та рольова структура вже набуває цілий ряд якостей, нових для цього віку — дорослих якостей. Але невизначеність суспільного положення і статусу юнацтва визначають і деякі особливості його психіки. Юнаків ще хвилюють проблеми, успадковані від підліткового віку, такі як право на автономію від дорослих, старших. Але цей період, на думку Бромлей Д.Б. вже пов'язаний з інтенсивним включенням у нові види діяльності, вибором професії та самостійною діяльністю. При цьому, вирішальне значення має перехід від залежності (економічної, правової, етичної) до вільного, від батьківської опіки, існування. Але соціальне та особистісне самовизначення передбачає не стільки автономію від дорослих, скільки чітке орієнтування і визначення свого місця у дорослому світі. Це вимагає відповідного розвитку інтегративних механізмів самосвідомості, сформованості світогляду та певної життєвої позиції. І невідповідності молоді людини до самостійності та відповідальності утворюють деякий «вакуум» цінностей, можливість потрапити під вплив небажаної компанії. Тому на цей інтервал і припадає «пік» антинормативної поведінки [Цит. по: 14, 58].

Пізня юність (від 18 до 23-25) років. Людина в цьому віці є дорослою і в біологічному, і в соціальному відношенні. Суспільство бачить в ній вже не стільки об'єкт соц-

іалізації, скільки відповідального суб'єкта суспільно-виробничої діяльності, оцінюючи її результати за «дорослими» стандартами. Провідною сферою діяльності є тепер праця з певною диференціацією професійних ролей. Соціально-психологічні властивості цієї групи вже залежать не тільки від віку, скільки від соціально-професійного положення.

Загалом юність (і рання, і пізня) — період життя людини, розміщений між отрочеством і дорослістю — це рання молодість. І цей період має свої механізми психічного і соціального розвитку людини.

У юності людина прагне до самовизначення як особистість, до усвідомлення своєї особистості, неповторності. Вступ до юності пов'язаний з визначенням свого місця в житті, це пов'язано з переоцінкою життєвих цінностей та означає нову кризу в житті людини. В цей час, на думку Л.І.Боржовіч, відбувається інтенсивний розвиток мотиваційної сфери особистості, що передбачає формування моральної свідомості та самосвідомості. Перетворення та розвиток самосвідомості стають можливими завдяки розвитку рефлексивних здібностей молоді людини. Розвинена рефлексія дає можливість не тільки розуміти власні переживання, потреби, але й одночасно аналізувати свої потреби та вчинки. Рефлексії виводять молоді людину за межі її внутрішнього світу і дозволяють знайти свою позицію у навколишньому світі. Вирішальним в цей час стає динаміка «внутрішньої позиції» особистості. «Внутрішня позиція» передбачає сформованість та появу особистісних переконань, що зумовлює певну структуру ставлення особистості до навколишнього світу, до оточуючих людей і до себе. Тому саме в цьому віці людина або звертається до етичного цинізму, або починає свідомо прагнути до духовного зростання, до побудови свого життя на основі прийняття традиційних або визначення нових етичних орієнтацій.

У юності людина починає відчувати звільнення від безпосередньої залежності рідних та близьких людей. І ця незалежність приносить їй найсильніші переживання, поглинає емоційно і створює безліч проблем. У юності людина продовжує відкривати, через постійні рефлексії, свою суть. І при цьому залишається легкоковразливою. Але емоційні реакції та поведінка юнаків вже не можуть бути пояснені лише проблемами гормонального порядку. Вони вже залежать від багатьох соціальних чинників. Психологічні труднощі дорослішання, суперечність рівня домагань та образу «Я» нерідко призводять до того, що емоційна напруженість, типова для підлітків, захоплює і роки юності. [15, 424-425].

Період ранньої молодості ще, згідно Е. Еріксону, називають етапом «людської близькості». Молодість відкрита спілкуванню: в цей період легко заводяться знайомства, легко утворюються дружні зв'язки, приходить любов, створюються сім'ї. Провідною діяльністю є або професійне навчання, або трудова діяльність, або те і інше разом. Завдяки цій діяльності молоді люди засвоюють норми відносин між людьми (ділових, особистих), а також професійно-трудова навиків. Цей вік характеризується як «стійка концептуальна соціалізація, коли закріплюються стійкі властивості особистості» [16, 84-85].

Молодість — найважливіший етап розвитку розумових здібностей: істотно розвиваються теоретичне мислен-

ня, уміння абстрагувати, робити узагальнення. Відбуваються якісні зміни в пізнавальних можливостях: мова йде не тільки про те скільки і які задачі вирішує молода людина, а яким чином вона це робить (нестандартний підхід до вже відомих проблем, уміння включати приватні проблеми в більш загальні і т.і.). Розвиток інтелекту в молодості тісно пов'язаний з розвитком творчих здібностей, що передбачає не просто засвоєння інформації, а прояв інтелектуальної ініціативи та створення чогось нового.

У молодості людина найбільш здібна до творчості, максимально працездатна, тому прогрес в різних областях наукового знання багато в чому пов'язаний саме з діяльністю молоді. Засвоєні знання, навички і уміння не тільки реалізуються, але і отримують свій подальший розвиток та творче вдосконалення. Творча активність молоді людини передбачає уміння долати повсякденні ув'язнення, а іноді і виходити за рамки суворого логічного обґрунтування та висновків, звертатися до незвичайних зв'язків і аналогій, передбачає зняття різних заборон і обмежень, вільний пошук нового. Разом з тим, зберігається необхідність дотримання інтелектуальної дисципліни, організованості та систематичності у роботі.

Молодість — це для більшості молодих людей студентська пора, коли їм доводиться витримувати досить великі навантаження фізичні, розумові, етичні, вольові. Далеко не всі молоді люди спочатку вміють розраховувати свої власні сили, раціонально організувати свою роботу. Мотиви учбової діяльності мають велике значення оскільки вони безпосередньо відбиваються на якості професійної підготовки та на формування особистості. Найбільш значущими з них є: пізнавальні, професійні, мотиви творчого досягнення, широкі соціальні мотиви (мотив особистого престижу, мотив збереження і підвищення статусу, мотив самореалізації, мотив самоствердження, матеріальні мотиви).

Разом з тим, саме в молодості є серйозні проблеми в розвитку самосвідомості. Як підкреслює Б.Г. Ананьев, настання зрілості як індивіда (фізична зрілість) і особистості (громадська, соціальна зрілість) не співпадають у часі, оскільки має місце гетерохронність, тобто нерівномірність розвитку різних систем [17]. Самосвідомість, яка півстоліття тому вже формувалась до 19 років, формується в наш час тільки до 23-25 років. Період навчання, що затягується, призводить деяких молодих людей до безвідповідального інфантилізму. Пізно вступаючи на дорогу власного трудового життя, вони довго залишаються утриманцями батьків, схильні до пустого проведення часу, результатом чого є ігнорування певною частиною молоді системи соціальних цінностей та різні проблеми самовизначення в суспільстві.

Які ж рушійні сили і механізми розвитку самосвідомості в юнацькому віці, як формується індивідуальність і її усвідомлення, та як вона впливає на поведінку молоді людини?

Центральним психологічним процесом юнацького віку є формування особистісної ідентичності, почуття індивідуальної самототожності, спадкоємності та єдності. Найбільш детальний аналіз цього процесу дають роботи Е. Еріксона. Основний внесок у вивчення Е. Еріксоном людської особистості і людського «Я», складається в припущенні, що існують психологічні стадії розвитку «Я», а

також «психосоціальний мораторій», тобто вільний тимчасовий простір, в межах якого молода людина вільно експериментує з ролями, встановлює основні орієнтири по відношенню до себе і свого соціального середовища, шукає своє місце в суспільстві. Згідно Е. Еріксону, становлення особистості здійснюється протягом усього життєвого циклу і особистісні новоутворення виникають не на пустому місці, їх поява на певній стадії підготовлена всім процесом попереднього розвитку, таким чином, здійснюється спадкоємність внутрішнього розвитку особистості. Разом з тим, кожній стадії також властиві власні параметри розвитку, здатні приймати як позитивні, так і негативні значення.

Юнацький вік, згідно Е. Еріксону, будується навколо кризи ідентичності, що складається з серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначення. Виникаючий в цей період параметр зв'язку з навколишнім оточенням коливається між позитивним полюсом ідентифікації «Я» та негативним полюсом плутанини ролей. На відміну від попередніх стадій, де батьки здійснювали більш або менш прямий вплив на вирішення криз розвитку, вплив їх тепер виявляється набагато більш побічним. Якщо, завдяки батькам, підліток вже виробив довір'я, самостійність, заповзятливість та вмілість, то шанси його на ідентифікацію, тобто на пізнання власної індивідуальності, в юнацькому віці, значно збільшуються. Тому підготовка до всебічної психосоціальної ідентифікації в юнацькому віці повинна починатися, по суті, з моменту народження. І якщо через невелике дитинство юнаку не вдається вирішити задачу ідентифікації та визначити своє «Я», у нього формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може здійснюватися у чотирьох напрямках:

- 1) відхід від психологічної інтимності, уникнення тісних міжособистісних контактів;
- 2) розмивання почуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання та змін;
- 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси та зосередитися на якійсь головній діяльності;
- 4) формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення і вибір негативних зразків для наслідування [18, 16-18].

Тому і емоційні, і поведінкові реакції юнацького віку тісно пов'язані з процесом розвитку самосвідомості.

Крім того, на думку провідного радянського фахівця з юнацької психіатрії А.Е. Лічко, вік від 14 до 18 років являє собою критичний період для психопатій. А також в цьому віці особливо гостро акцентуються деякі властивості характеру. Такі акцентуації, не будучи самі по собі патологічними, проте підвищують можливість психічних травм і поведінки, що відхиляється від норми. Наприклад, загострення такої властивості юнака як гіпертимність (підвищена активність і збудливість) нерідко робить його нерозбірливим у виборі знайомств, спонукає вплутуватися в ризиковані, авантюрні та сумнівні заходи.

Таким чином, емоційні та поведінкові проблеми юнацького віку мають різні джерела. А хворобливі симптоми та тривоги, які з'являються в юнацтві, часто можуть бути не стільки реакцією на специфічні труднощі самого віку, скільки виявом відстроченого ефекту більш ранніх психічних травм і соціальної деформації, яка супроводила соціальне та психічне формування особистості і мала прихо-

ваний, латентний період розвитку. Тому девіантна поведінка це результат тривалого процесу деформації особистості.

Однак емоційні та поведінкові труднощі — не обов'язкова властивість юності. Існує, загальна закономірність, згідно з якою, разом з загальним рівнем організації та саморегуляції організму, зберігається певний рівень його чутливості, але в певному віці, поступово, зростають і можливості психологічного захисту. Згідно з цією закономірністю, лише до кінця юнацького віку молода людина починає оволодівати захисними механізмами, які не тільки дозволяють їй зовні захищати себе від стороннього вторгнення, але і зміцнюють її внутрішньо. Одночасно вже розвинена рефлексія допомагає передбачати можливу поведінку інших та підготувати зустрічні дії, зайняти таку внутрішню позицію, яка допоможе захистити себе більше, ніж фізична сила [19, 423].

І, незважаючи на те, що юнацький вік характеризується вже більшою диференційністю емоційних реакцій та засобів вираження емоційних станів, а також підвищенням самоконтролю та саморегуляції, проте, все ж таки загальною закономірністю цього віку залишається мінливість настрою і одночасного поєднання ряду абсолютно полярних якостей, існуючих напереміно. До них відносяться особлива підліткова чутливість — чутливість до оцінки іншими своєї зовнішності, здібностей, умінь і, нарівні з цим, зайва самовпевненість і надмірна критичність відносно оточуючих. В юності деякі труднощі вже пом'якшуються, слабшають, однак в порівнянні з дорослими, зрілими людьми, все-таки ці особливості ще зберігаються [20, 82].

Юність проходить через важкі відносини, переживання відчуження, через глибокі рефлексивні страждання та пошук справжніх цінностей до повернення в новий якість — дорослого. Саме доросла, соціально зріла людина несе в собі постійність світогляду, ціннісних орієнтацій, вона функціонально незалежна, її поведінка свідомо мотивована. Зріла особистість вміє регулювати свої власні емоційні стани, свою поведінку в цілому, що органічно поєднує в собі не тільки мінливість, але і розуміння необхідності залежності — адже особистість несе в собі буття суспільних відносин [21, 425].

Таким чином, девіантна поведінка (що відхиляється від прийнятих в даному суспільстві соціально-психологічних і етичних норм) спостерігається у молоді, особливо в ранній молодості частіше, ніж в інших вікових групах. Причини — соціальна незрілість і психофізіологічні особливості особистості, що формується. Психофізіологічні чинники грають відповідну роль в формуванні схильності до девіантної поведінки, але вони все-таки другорядні по відношенню до соціальних. Вплив всієї сукупності чинників виявляється в прагненні молоді людини переживати нові відчуття, допитливості, недостатній здатності прогнозувати наслідки тієї або іншої дії, підвищеного бажання незалежності. Молода людина не завжди відповідає вимогам суспільства, до виконання нею певних соціальних функцій. Подібний сплав психобіологічних та соціальних функцій утрудняє соціальну адаптацію.

Але, необхідно підкреслити ще одну закономірність. Вона полягає в тому, що до кінця періоду молодості (приблизно до тридцяти років) людина знову переживає кри-

зовий стан, деякий перелом у розвитку. Він полягає в тому, що уявлення про життя, яке склалося у молоді людини між двадцятью та тридцятью роками, вже не задовольняє її. Аналізуючи прожиті, свої досягнення та невдачі, людина відкриває, що у тому житті, що вже склалося, і зовні є сприятливим, її особистість все ж таки недосконала, що багато часу і сил, наприклад, витрачено даремно, що вона мало зробила в порівнянні з тим, що могла б зробити і т.і. Іншими словами, відбувається переоцінка цінностей, критичний перегляд свого «Я». При цьому, людина починає розуміти, що багато чого вона вже не може змінити в своєму житті, в собі: сім'ю, професію, звичний спосіб життя. Самовизначившись на даному етапі життя, в період молодості, людина усвідомлює, що, по суті, стоїть перед проблемою нового пошуку — пошуку самовизначення в нових обставинах життя, з урахуванням реальних можливостей (в тому числі обмежень, що не помічалися нею раніше). Ця криза свідчить про те, що людина переходить на новий віковий рівень — вік дорослої зрілості. Період переживання цієї кризи і виходу з неї, згідно Е. Коуен, називається перехідним від молоді дорослості до зрілої дорослості і хронологічно розташований між 30-35 роками життєвого циклу людини. І він означає перехід до офіційної, формальної зрілості, що передбачає розвинену здібність до соціального буття. У 35 років закінчується офіційний вік молодості. У 36 років людину вже не будуть називати молодію.

Необхідно звернути увагу на те, що «криза тридцяти» — це черговий кризовий стан, який переживає людина протягом усього життєвого шляху неодноразово. Про це свідчить точка зору Е. Еріксона, який вважає, що процес розвитку і формування особистості здійснюється протягом усього життєвого циклу людини. І кожному віку, в тому числі середньому і похилому, властиві свої емоційні кризи. І в залежності від того, як буде вирішена криза на будь-якій із стадій, кожна стадія дає можливість для прояву протилежних якостей і рис вдачі. Мабуть, Еріксон більше всіх інших психологів-теоретиків підкреслює, що життя являє собою безперервну зміну всіх її аспектів і що успішне вирішення всіх проблем на одній стадії не гарантує людині виникнення нових проблем на інших етапах або появи нових рішень для старих, вже вирішених, здавалося б, проблем [22, 18].

Крім того, як вже було зазначено вище, серед чинників, які детермінують розвиток і поведінку особистості, визначають макрорівень. Основні риси та якості молоді, а також її поведінка зумовлені та визначаються характером суспільних відносин і суттю суспільно-економічного ладу [23, 42]. Серед сучасних соціологів та соціальних психологів (зарубіжних і вітчизняних) існує думка про те, що психічне життя людей майже дзеркально відображає історичні події, а особистісні кризи відповідають соціальним кризам і характеризуються тією ж структурою [24, 25].

Трансформація українського суспільства, яка супроводиться різними формами кризи суспільства та його інститутів, спричинила ідеологічний (духовний) та політичний вакуум та хаос. У соціальній обстановці, що склалася в цей час різко змінилася ситуація розвитку молоді. Відомо, що процес соціалізації передбачає сукупність всіх соціальних процесів, завдяки яким індивід засвоює певну систему норм та цінностей, що дозволяють йому функціонува-

ти як члену суспільства. А сьогодні цінності нашого суспільства зазнали рішучого перегляду. Зникли соціальні орієнтири поведінки. Вакуум духовності став заповнюватися націоналізмом, екстремізмом, релігією, утилітарною і прагматичною ідеологією. У кризі виявилися всі системи виховання та освіти. Найважливішими наслідками всіх суперечливих процесів в суспільстві стали примітивізація в побуті та духовному житті, поширення апатії та цинізму, відверто накопичувальної психології [26]. Це закріплює-

ся у ціннісному відношенні молоді до навколишнього світу. Соціально-економічна нестабільність суспільства викликає різну за мірою та інтенсивністю фізичну і соціальну напруженість і дискомфорт. Вони тісно пов'язані з цілим рядом різних негативних емоцій, які призводять або до депресії, або до фрустрації, або до почуття пригніченості, незахищеності, зрештою, формують схильність до різних форм девіантної поведінки сучасних молодих людей.

Література:

1. Социальные отклонения. — М.: Юридич. литература, 1989.—368с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Политиздат, 1989.—255с.
3. Эриксон Э. Детство и общество.— Изд. 2-е, перераб. и доп.// Пер. с англ.— СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. — 592с.
4. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов. — Екатеринбург: Деловая книга, 1999. — 624с.
5. Иконникова С.Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ. — Л.,1974. — 166с.
6. Там же.
7. Бестужев-Лада И.В. Какая ты, молодежь? — М., 1988. — 158с.
8. Боряз В.Н. Методологические принципы определения понятия «молодежь»// Человек и общество. Вып. 6. — Л., 1969. — 387с.
9. Иконникова С.Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ. — Л.,1974. — 166с.
10. Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Политиздат, 1989.— 255с.
11. Тадевосян С.В. Словарь-справочник по социологии и политологии. — М.: Знание,1996. — 272.
12. Яковлев В. Социальный контроль // Социология / под ред. Осипова Г.В. — М.: Наука, 1996. — 374с.
13. Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Политиздат, 1989.— 255с.
14. Иконникова С.Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ. — Л.,1974. — 166с.
15. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студентов вузов, — 2-е изд., испр. и доп.— М.: Издательский центр «Академия», 1997.— 456с.
16. Эриксон Э. Детство и общество.— Изд. 2-е, перераб. и доп.// Пер. с англ.— СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. — 592с.
17. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т.— Т. 1. — М.: Педагогика, 1980.— 232с.
18. Эриксон Э. Детство и общество.— Изд. 2-е, перераб. и доп.// Пер. с англ.— СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. — 592с.
19. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студентов вузов, — 2-е изд., испр. и доп.— М.: Издательский центр «Академия», 1997.— 456с.
20. Кон И.С. Психология ранней юности. — М.: Политиздат, 1989.— 255с.
21. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студентов вузов, — 2-е изд., испр. и доп.— М.: Издательский центр «Академия», 1997.— 456с.
22. Эриксон Э. Детство и общество.— Изд. 2-е, перераб. и доп.// Пер. с англ.— СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. — 592с.
23. Иконникова С.Н. Молодежь. Социологический и социально-психологический анализ. — Л.,1974. — 166с.
24. Там же.
25. Психологія життєвої кризи / Відп. ред.Т.М. Титаренко. — К.: Агропромвидав України, 1998. — 348с.
26. Иванов В.Н. Девиантное поведение: причины и масштабы// Социально-политический журнал. — 1995. — № 2. — С. 47-57.

Ю. В. КУЛИК
СОЦИАЛЬНАЯ ПРАКТИКА
ЗАНЯТОСТИ МОЛОДЕЖИ В
ЗАПАДНЫХ СТРАНАХ

Формирование рынка труда, адекватного специфике современного развития украинского общества и соответствующего духу рыночной экономики, невозможно без изучения и использования опыта западных стран.

Проблемы занятости молодежи встроены в общие теории занятости, являясь одним из важнейших их аспектов, часто выступают водоразделом между различиями в подходах к решению тех или иных наиболее острых практических проблем. Последнее касается, например, роли государства в регулировании занятости населения, рассмотрения динамики социальной структуры, изучения преобладающих мотиваций трудоспособного населения.

Хотя многие аспекты положения молодежи зависят от целенаправленной деятельности государственных институтов и учреждений, политических партий, профсоюзов и других общественных образований, т.е. тесно связаны с функционированием надстройки, основы материального и духовного благосостояния молодого поколения в целом определяются уровнем экономического развития всякого данного общества. Все основные параметры положения молодежи — распределение по сферам и отраслям общественного производства, экономическая активность, динамика занятости, уровень образования и квалификации и т.д. — предопределяются, в конечном итоге, общим уровнем производства, состоянием экономики.

Вложения государства в образование, трудоустройство, воспитание, физическое и культурное развитие молодежи отнюдь не возвратны. Капитал, вложенный в подготовку рабочей силы, приносит отдачу народному хозяйству в виде повышения производительности труда новых поколений трудящихся. В этой связи можно отметить серьезную озабоченность правительственных органов стран Запада существованием безработицы молодых граждан, не только социальными проблемами, но и экономическими, наносящими огромный ущерб росту национального дохода. Заметное улучшение положение молодежи стран Запада после второй мировой войны является следствием не только успешного осуществления социальных молодежных программ, но в большей мере результатом относительно благоприятной экономической конъюнктуры. Государственное регулирование экономики позволяло промышленно развитым странам избегать резкого падения жизненного уровня трудящихся в периоды кризисов производства, чреватого обострением социальных антагонизмов.

Другой фактор, благоприятствующий молодежи, вытекает из стратегии совершенствования рабочей силы, и в этом смысле может рассматриваться как важнейшая часть молодежной политики. Курс на повышение общеобразовательного и профессионального уровня трудящихся обуславливается более высокой отдачей от применения квалифицированного труда, что в конечном итоге приносит пользу не только отдельным предпринимателям, непосредственно использующим эту рабочую силу, не только государству, но и самим трудящимся. Рост квалификации трудящихся стимулировался и имел следствием увеличение реальной заработной платы, повышение количественных и качественных показателей потребляемых молодежью товаров и услуг.

Среди стран приблизительно одинакового уровня социально-экономического развития можно видеть большие различия в положении молодежи, что обуславливается как историко-культурными особенностями, так и вниманием государственных органов к проблемам молодежи, степенью осознания их перспективной общественной важности: подчеркиваем, важности не сиюминутной, конъюнктурной, а долгосрочной — для будущего

*Кулик Юлия
Владимировна —
аспирант кафедры
социологии
Днепропетровского
государственного
университета*

всего общества.

В экономически развитых странах убедились на опыте, что решение молодежных проблем в перспективе обеспечивает снятие (или смягчение) многих потенциальных кризисных социальных проблем, грозящих выйти за рамки молодежных и приобрести общенациональное политическое звучание. Наиболее ярким примером служит забота о трудоустройстве молодежи, так как молодежная безработица имеет тенденцию распространяться со временем на старшие возрастные группы, чревата политическими кризисами и огромными экономическими потерями.

Одним из главных направлений современной молодежной политики стала проблема занятости. Ни одно государство не может быть безразлично к тому, что тысячи молодых людей испытывают значительные трудности при переходе от образования к труду. Безусловно, для обеспечения процветания и стабильности общества процесс вхождения молодых людей в рынок труда должен быть регулируемым и планомерным. Однако опыт многих стран показывает, что интеграция молодежи в общество проходит не всегда безболезненно. Сегодня высокоинтеллектуальный, творческий труд становится одним из главных источников процветания всего государства. Например, сравнительно успешное хозяйственное развитие долгое время позволяло канадским правящим кругам поддерживать предвставление о том, что нормальное функционирование рыночного механизма предполагает отказ от чрезмерных государственных расходов на социальные цели, что дало возможность отказаться от мобилизации крупных финансовых ресурсов на социальные программы через госбюджет. Доля государственных расходов на социальные программы в Канаде выше, чем во многих западноевропейских странах.

Одной из проблем современного канадского общества является рост безработицы. Канадская система страхования по безработице считается одной из лучших в мире. Она охватывает более 90% всех лиц наемного труда. Но несмотря на это, по данным статистического управления Канады, на начало 1990 года число безработных в стране составило 1млн. 131тыс. человек, т.е. 7,7% работоспособного населения. В среднем пособие по безработице получает примерно 2/3 безработных. Молодые люди, впервые устраивающиеся на работу, лишены прав на получение пособий. Максимальный размер пособий не может превышать 60% от величины заработной платы, однако в действительности они существенно ниже. Предельный срок выплаты пособий — один год, но на практике они выплачиваются чаще всего менее полугода. [1, с.38]

Своеобразие системы регулирования рынка труда в Канаде заключается в том, что это регулирование осуществляется преимущественно силами государства и за счет финансовых средств, выделяемых государством. В Канаде отсутствуют какие-либо нормативные акты, обязывающие предпринимателей участвовать в финансировании программ профессиональной подготовки, переобучения рабочей силы. Начиная с 1982 года, федеральным правительством проводятся реформы в системе профессионально-технической подготовке с целью развития новых ее форм, осуществляемые совместными усилиями государства и частных компаний. Максимальный срок обучения за счет государства был увеличен с 1 года до 2 лет. Воз-

росла доля государственных субсидий в заработной плате, получаемой учащимися в период производственного обучения. Был учрежден социальный фонд средств для модернизации заводских и создания отраслевых учебных центров. Все эти меры способствовали определенным сдвигам в развитии подготовки и переобучения квалифицированных рабочих.

В связи с обострением кризисных явлений в экономике возрастает необходимость прямого воздействия государства на процесс использования рабочей силы с целью сдерживания роста безработицы. В начале 80-х годов в Канаде основной упор был сделан на программы создания рабочих мест. Следует отметить, что данные программы повышают занятость избирательно, обеспечивая безработным временный заработок и рассматриваются как переходная ступень к регулярной занятости.

В целях обеспечения занятости правительство Канады, в качестве нового направления, приняло «национальную программу», рассчитанную на 5 лет. Основная задача данной инициативы — содействие и помощь тем молодым людям, которые собираются бросить школу. Для реализации государственной политики в этой области создана целая сеть государственных и общественных структур, достаточно эффективно решающих проблемы занятости, а также образованы специальные службы, занимающиеся социальной адаптацией молодежи. В целом, правительство Канады решает проблему «дропаут» (речь идет о помощи молодым людям, оставившим школу) по трем направлениям. Первое, наиболее эффективное, — формирование государственных программ. Прежде всего, это комплексная программа занятости молодежи «Challenge — 89», которую с 1988 года финансирует Министерство по делам молодежи. Данной программой предусматривается выделение 128 млн. канадских долларов для создания 84600 летних рабочих мест. При этом на подготовку 72000 из них деньги выделяются из федерального бюджета (108 млн. долларов), а 20 млн. долларов целевым назначением выделены на социальную адаптацию и планомерное вхождение в рынок труда более чем 12500 потенциальных и реальных «дропаутов». В 1989 г. эта программа была расширена и действовала во всех провинциях круглый год, а в 1990 г. финансирование непосредственной социальной адаптации «дропаутов» составило уже 35,2 млн. долларов. [1, с.42]

Одним из методов помощи молодежи является проведение «круглых столов» и региональных конференций. С ноября 1990 г. до марта 1991 г. состоялось пять «круглых столов», в которых приняли участие ученые и представители широкого круга общественных организаций Канады. Программа «Канадская неделя профессиональной ориентации» осуществляется силами федерального министерства занятости и иммиграции совместно с Канадским центром занятости, школами и другими учебными заведениями. Эта неделя проводится, как правило, в ноябре и имеет главную цель — широко информировать молодежь об интересных профессиях. Так, осенью 1990 г. по всей стране проходили ярмарки, семинары, клубы, которые помогали многим тысячам молодых людей выбрать направление в жизни. Для реализации своей молодежной политики в сфере трудоустройства правительство Канады выделяет 296,4 млн. долларов. Половина этой суммы распреде-

ляется на финансирование развития программ и служб, 1/4 часть на совершенствование работы в рамках партнерства, остальная часть на повышение информированности общества. [1, с.44]

Таким образом, в Канаде деятельность государства по формированию и проведению в жизнь государственной молодежной политики приобрела вполне реальные формы. Уже сегодня она оказывает осязаемое воздействие на формирование рынка труда и ориентацию молодежи.

Большой интерес представляет опыт осуществления молодежной политики в Испании и Португалии — странах, в которых долгое время правили диктаторские режимы, а в настоящее время взявших курс на создание устойчивых государственных и политических структур, на прорыв в ряды высокоразвитых капиталистических государств. Хотя экономическая политика «шоковой терапии» привела к снижению жизненного уровня трудящихся, к концу 80-х годов и правительству социал-демократов Португалии, и правительству социалистов в Испании удалось преодолеть кризисное положение в обществе, стабилизировать внутреннюю обстановку и в определенном смысле облегчить положение молодых людей благодаря выработке и эффективному осуществлению многоплановой молодежной политики.

Государственная молодежная политика Португалии и Испании предполагает решение четырех базовых задач:

1. Оказание помощи молодежи в получении современного образования в соответствии с требованиями НТР и с учетом профессиональных интересов; обеспечение стартовых условий для успешного включения в общество.

2. Осуществление мер, направленных на улучшение качества жизни молодежи.

3. Проведение целенаправленной, политической, экономической, социальной, культурной и т.д. деятельности, способной обеспечить изначально равное равенство жизненных возможностей молодых людей.

4. Создание реальных стимулов с целью активизировать и расширить участие самой молодежи в решении общественных задач реализации собственной политики через укрепление ее организации.

Для обеспечения успешного решения данных задач с учетом рациональных (Португалия) и регионально-экономических (Испания) особенностей стран, разработана целая серия проектных программ. К числу подобных следует отнести организацию курсов профессиональной подготовки и переподготовки для безработной молодежи за счет частных фирм под контролем Государственной комиссии по делам молодежи Португалии и Национального Института занятости и института молодежи Испании. При обучении на всех курсах учащимся выплачивается стипендия. Создаются школы-мастерские преимущественно для безработной молодежи, в которых возрождаются народные ремесла, выполняются работы по реставрации и сохранению культурно-исторического наследия. Реализация данных мер юридически обоснована и экономически стимулируется государственными органами власти.

В целях выполнения программы по снижению уровня молодежной безработицы, предоставлению рабочих мест молодежи в соответствии с ее профессиональной подготовкой и реальными требованиями рынка труда, правительства приступили к разработке механизма финансово-

го обеспечения программы путем активного привлечения частного капитала. Наибольшего успеха в решении данного вопроса добились испанцы. Для тех предприятий, которые обязуются заключать контракты с молодыми людьми, предусматривается резкое снижение уровня предпринимательских взносов в фонд социального обеспечения. В первую очередь это касается контрактов на обучение и прохождение практики, что облегчает переход молодых людей из сферы образования в сферу занятости, помогает приобрести профессиональный опыт работы. Правительствами обеих стран поощряется также и практика временных контрактов, контрактов на частичную занятость, что дает возможность в некоторой степени сократить число хронических безработных. Стимулируется предпринимательская инициатива молодых людей путем предоставления определенной технической и финансовой помощи при создании малых предприятий, обществ и кооперативов.

Несомненный интерес представляет эмиграционная политика руководства стран. Эмиграция не рассматривается как «утечка мозгов», подрывающая стабильность экономического развития стран. Напротив, она способствует разрешению целого ряда проблем, включая и проблему безработицы.

Также большой интерес представляет политика регулирования рынка труда, проводимая социал-демократическими традициями Швеции, результатом которой стали относительно высокие и стабильные темпы экономического роста, умеренный уровень инфляции и практически полная занятость (зарегистрированная безработица составляет менее 2%).

В Швеции существует развитие системы профессиональной подготовки и переподготовки не только и не столько для безработных, но в первую очередь для работающего персонала. Таким путем поощряется как его региональная, так и профессиональная мобильность. Затраты на проведение такой активной политики превышают выплаты по безработице, первое относится ко второму как 7:3, в то время как в остальных странах ОЭСР и ЕС это соотношение перевернуто — 3:7 [2, с.20]. Опыт Швеции в этом отношении можно оценить как уникальный. Целенаправленная политика ориентирована на то, чтобы избежать открытой безработицы и использовать активные методы (сюда относятся переобучение, реабилитация, субсидирование части затрат на зарплату, организация общественных работ и др.). Приверженность правительства Швеции цели ликвидации безработицы доказала приоритет активных мер для создания рабочих мест для населения перед пассивными мерами, заключающимися в оказании финансовой и социальной помощи безработным.

Для решения проблем занятости среди молодежи было разработано две программы, основывающиеся на принципе гарантий предоставления рабочих мест, — «Рабочие места для молодых» и «Молодежные бригады», предлагающие предоставление работы в общественном секторе.

В рамках первой программы, предлагалось создание для лиц моложе 20 лет специального курса продолжительностью 2-3 недели с целью получения информации о возможностях дальнейшего обучения в системе профессиональной подготовки и характеристики ситуации на рынке труда. Кроме того данная программа ставила задачей создание рабочих мест для лиц 16-17 летнего возраста

и пр. Результатом этой программы, вступившей в действие еще в 1980 году, было снижение безработицы среди лиц данной категории с 10% в 1981 году до 7,9% — 1983 году.

В выполнении программы «Молодежные бригады», действовавшей с января 1984 года по июль 1989 года, были достигнуты большие результаты в снижении уровня безработицы среди молодежи. В программе основная роль отводилась местным органам в деле формирования молодежных бригад в различных сферах деятельности и, в частности, в сфере социальных служб. [2, с.21]

В ходе реализации обеих программ государство возмещало работодателям издержки на рабочую силу. В 1984 году вступила в действие программа, целью которой являлось стимулирование нанимателей предоставлять работу лицам, испытывающим трудности с трудоустройством. Стимулом к активизации данного рода деятельности в среде предпринимателей являлась 50% государственная субсидия на издержки по заработной плате на 6 месячный период. В течение первого года действия данной программы было трудоустроено 34 тыс. человек в возрасте до 25 лет.

Шведский опыт говорит о том, что приоритет должен отдаваться мерам, закрепляющим навыки трудящихся и повышающим их компетенцию, а не расширяющим количества новых рабочих мест, которые неизбежно будут конкурировать с уже существующими.

Таким образом, неоспоримым является то, что воздействие на занятость и безработицу должно являться частью социально-экономической политики государства. Государственное регулирование занятости требует немалых затрат. По сравнению с 1990 — 1991 г.г. удельный вес расходов на проведение политики занятости в ВВП увеличился: в Великобритании — с 1,6% до 2,2%, в Швейцарии — с 0,3% до 1,9%, в Португалии — с 1,1% до 2,0%, в Испании — с 3,2% до 3,6%, в Норвегии — с 2,2% до 2,9%, во Франции — с 2,6% до 3,3%, в Германии — с 2,1% до 3,8%. [3, с.72]

На протяжении последних двух лет для большинства стран ОЭСР характерно увеличение доли расходов на проведение прежде всего активной политики на рынке труда. Отчасти это можно объяснить циклическим сокра-

щением расходов на пассивные мероприятия, прежде всего выплаты пособий по безработице, а также наметившейся с конца 80-х годов тенденцией к ужесточению выплат в системе страхования по безработице.

Многолетний опыт стран с развитой рыночной экономикой показывает, что рынок обеспечивает рост экономической эффективности, но в тоже время может возложить на людей непомерные социальные издержки.

Механизм «саморегулирования» не способен сам по себе разрешить проблемы рынка труда и развития человека — для этого необходимо государственное вмешательство.

Международный опыт свидетельствует о том, что нет общих рецептов постоянно действующих средств политики занятости. Она варьируется от страны к стране в зависимости от особенностей социально-экономического и политического устройства, национальных традиций, модифицируется с изменением ситуации в экономике и на рынке труда.

Однако, бесспорным является тот факт, что рассмотрение подходов к решению проблем занятости молодежи в странах с развитой рыночной экономикой является не только полезным, но и необходимым, учитывая возможность детального изучения и применения с учетом украинской действительности некоторых мер, способствующих улучшению положения молодежи на рынке труда Украины. К таким мерам можно отнести канадский опыт проведения «недели профессиональной ориентации», которая проводится активно по всей стране с целью информирования молодежи об интересных профессиях, особенностях рынка труда и т.д. и финансируемая государством. Так же может представлять интерес швейцарская программа государственного стимулирования нанимателей, предоставляющих работу лицам, испытывающим трудности с трудоустройством.

Эти и многие другие подходы к решению проблем занятости молодежи в развитых индустриальных странах могут быть учтены при разработке новых идей и включены в программы по социальной политике занятости населения Украины.

Литература:

1. Мошняга В.П., Быстров В.Я., Володин И.А., Воронцовская О.А., и др. Молодежная политика: международный опыт. М.: Институт молодежи. 1992.
2. Аджиев А.М. Зарубежный опыт решения проблем занятости. Махачкала, 1995.
3. Вишневская М. Рынок труда на фазе подъема. Наступил ли перелом? // Мировая экономика и международные отношения. 1996, № 6.

І. М. ДУБРОВСЬКИЙ СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ

Дослідження феномену соціального партнерства призводить до висновку про те, що його неможливо розглядати в певній площині, яка стоїть тільки одного з проявів суспільного життя. Можна розглядати питання таким чином: соціальне партнерство — це інструмент або ціль трансформації в суспільстві? І на це питання можна одержати дві полярних відповіді, кожна з яких буде абсолютно вірною.

Зрозуміло, що соціальне партнерство як особливий вид соціальних відношень ринкового суспільства — це багатопланове соціальне явище, в якому досягається баланс реалізації основних інтересів найважливіших соціальних груп.

При використанні терміну «ринкове суспільство» у його сучасному розумінні йдеться, перш за все, про суспільство з розвинутою системою цивілізаційних механізмів.

У зв'язку з цим, потрібно розглянути зміст поняття «цивілізація». Питання про його зміст і на сьогоднішній день є дискусійним. В «Російській соціологічній енциклопедії» наведено таке визначення: «В широкому розумінні цивілізація — це такий рівень розвитку суспільства, при якому воно, являючись вільним від необхідності боротися за просте виживання, здатне удосконалювати свою соціальну структуру та культурні цінності» [1, 611]. Цю думку розвиває Е. Баталов. У статті «Цивілізація та формація» він пише: «Багато авторів трактують «цивілізацію» як загальне значення тієї історичної епохи, яка надходить на зміну «варварству» та протистоїть йому як синонім суспільства, яке втілює найбільш раціональний засіб відтворення суспільного життя та найбільш гуманні форми існування людини» [2, 14].

На сьогоднішній день цивілізованість будь-якого суспільства визначається саме його спроможністю реалізовувати узгодження об'єктивно протилежних інтересів, досягати їхнього балансу. Тобто цивілізованість можна визначити як спроможність суспільства перевести соціальні, економічні, політичні, культурні відношення зі шляху конфронтації на шлях співробітництва.

Саме цим для нас є цікавим досвід західних країн (їх ми, до речі, вже традиційно називаємо цивілізованими).

Останнім часом у широке розповсюдження одержало словосполучення «соціальний захист». Це явище являє собою «систему різного роду заходів, що приймаються суспільством або більш обмеженою соціальною системою по захисту своїх членів від тих або інших негативних впливів середовища або зм'якшенню цих впливів» [3, 32].

У цьому зв'язку слід зазначити, що ефективність соціального захисту на різних рівнях обумовлена *соціально орієнтованою* державною політикою, тобто політикою, що визначає, по суті, функціонування соціальної держави.

Аналіз розвитку повоєнної Європи свідчить про різкий цивілізаційний прорив, спрямований саме на розвиток у найважливіших сферах державного і громадського життя партнерських відношень, що диктувалися елементарною логікою економічного, політичного і культурного виживання. Достатньо сказати про те, що в Конституціях ряду країн (ФРН, Італії, Франції й ін.) з'явилося поняття соціальної держави. Таким чином, у конституційному порядку була визнана соціальна відповідальність держави перед своїми громадянами, і в першу чергу, перед малозабезпеченими прошарками населення, некваліфікованими робітниками, безробітними, пенсіонерами, інвалідами і т.д.

Соціальна відповідальність держави будується на відношеннях соц-

*Дубровський Ігор
Михайлович — старший
викладач кафедри
соціальної роботи
Харківського соціально-
економічного інституту,
аспірант кафедри
соціології праці та
управління Харківського*

іального партнерства, що поєднують зусилля всіх суб'єктів державного і громадського життя на шляху становлення і розвитку стабільності у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Стабільність (тобто норма) або її відсутність визначається елементарним аналізом *якості життя* людини як сукупності суспільних умов, у яких людина живе. Необхідним в цьому аналізі є визначення рівня стійкості людини перед величезним числом чинників, що загрожують її добробуту, перед наявними у будь-якому суспільстві соціальними ризиками. Простіше кажучи, норма або її відсутність визначається ступенем захищеності людини. Саме звідси виникло поняття «соціальний захист» у його цивілізаційному розумінні.

Елементарна логіка стабілізації соціальних відносин та створення умов для розвитку суспільства визначила напрямки розвитку повоєнної Європи: *зайвих немає, потрібен кожний*. Кожний виконує в суспільстві свою функцію, займає свою нішу, грає свою виняткову роль. Якщо хтось випадає із суспільної системи — вона втрачає частину своєї гнучкості. Саме цей підхід до спільного, взаємовідповідального розвитку і визначив створення систем соціального захисту, побудованих завдяки логіці партнерства.

Сила цієї логіки полягає в тому, що вона відбивається на завданнях, являючись у той же час інструментом їхнього рішення, тобто партнерство досягається партнерством. Виходячи з цього, системи соціального захисту розвинутих країн з ринковою економікою використовували соціальне партнерство як основний принцип і як норму зв'язків між усіма складовими. У цьому випадку соціальне партнерство розглядається в декількох площинах: як тип соціальної взаємодії; як модель економічної поведінки; як цивілізаційний метод.

Згодом, поступальний розвиток партнерських відношень призвів до розвитку нового суспільного інституту — інституту соціального партнерства, що із *трансформаційної* моделі перетворився в модель *стабілізаційну*, тобто на сьогоднішній день є не просто декларацією відношень у соціально-трудої сфері, а необхідністю розвитку систем, що нормалізують громадське життя.

Критичний аналіз соціально-партнерських відношень в Україні свідчить про усвідомленість використання соціального партнерства як принципу і як методу трансфор-

мації. Проблема укладена формалізованістю цього процесу, що визначено елементарним відходом від логіки, яку нам підказує самий принцип партнерських відношень у суспільстві.

У результаті партнерство почало розглядатися тільки як модель економічної поведінки. При цьому практично не звертається увага на важливий аспект соціального партнерства — як виду соціальної взаємодії.

Стосовно системи соціального захисту в Україні, її організаційно-правової структури, це призвело до відсутності балансу у відношеннях між її структурними компонентами.

Дійсно, струнка схема соціального захисту містить у собі державу з законами, урядовими програмами й органами управління, фонди, що акумулюють засоби, недержавні, громадські організації, наукове й інформаційне забезпечення, систему підготовки кадрів, тобто усе, що необхідно для нормального функціонування цієї системи. Проте відсутність партнерських взаємозв'язків між її суб'єктами послаблює її функціонування.

Іншою проблемою є відсутність раціонально налагоджених зв'язків між суб'єктами й об'єктами системи соціального захисту.

Ці і ще низка інших проблем функціонування системи соціального захисту в Україні в значній мірі пов'язані з задекларованістю соціального партнерства як інструмента позитивної трансформації, і як слідство, нівелювання принципів взаємонеобхідності та взаємовідповідальності. Це наслідок того, що соціальне партнерство перетворилося в декларацію економічної поведінки без усвідомлення того, що це, насамперед, прогресивний тип соціальної взаємодії.

У результаті ми зіштовхуємося з низкою вузько спрямованих або короткострокових програм у системі соціального захисту, які, являючись інструментально раціональними й економічними, не стають ні структурними, ні трансформаційними.

Отже, мова на даному етапі йде про принципово новий етап розвитку соціального партнерства в Україні — перехід від його декларації до його матеріалізації, у процесі якої визначальною повинна стати ідея партнерства як цивілізаційного методу.

Література:

1. Российская социологическая энциклопедия / Под об. ред. Г.В. Осипова. М., 1998.
2. Баталов Э.Я. Цивилизация и формация // Вопросы философии.— 1990.—№8.
3. Социальная политика в период проведения экономических реформ. М., 1994.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ

К.Н.КОЛЕСНИКОВ
ТЕМА 1.1. НАСЕЛЕНИЕ И
ТЕРРИТОРИЯ УКРАИНЫ В
ДРЕВНЕЙШИЕ ВРЕМЕНА .
ВОЗНИКНОВЕНИЕ
РАННЕКЛАССОВЫХ ОБЩЕСТВ И
ГОСУДАРСТВ .
(Материалы к лекционному курсу «История Украины»)

П л а н

Введение.

1. Доисторическое прошлое Украины. Развитие первобытнообщинного строя.
2. Древняя Украина. Переход к классовому обществу и государству.
 - 2.1. Киммерийцы и наступление железного века в Украине.
 - 2.2. Великая Скифия VII — IV вв. до Р.Х.
 - 2.3. Сарматские племенные союзы III в. до Р.Х. — III в. от Р.Х.
 - 2.4. Греческие города-государства Северного Причерноморья в VI в. до Р.Х. — IV в. от Р.Х.
3. Украинские земли в эпоху раннего средневековья.
 - 3.1. Великое переселение народов. Готы и гунны в IV — VI вв.
 - 3.2. Великая Болгария и Аварский каганат в VI — VIII вв.
 - 3.3. Хазарский каганат VII — IX вв.

Выводы.

Вопросы и задания.

Рекомендованная литература.

В в е д е н и е

Территория современного Украинского государства, начиная с древнейших времен и до наших дней, никогда не оставалась пустынной. Характерной особенностью нашего края является отсутствие природных барьеров: 95 % территории Украины — это равнина, через которую протекают несколько полноводных рек (Днепр, Днестр, Десна, Южный Буг и т.д.). С северо-востока на юго-запад проходит граница между лесом и степью. Две трети украинской территории — это плодородные черноземы, которые одинаково пригодны как для ведения интенсивного земледелия, так и для занятий высокопродуктивным скотоводством (именно в этом корень длительного конфликта между древними кочевыми и оседлыми цивилизациями). В своих современных границах Украина занимает более 600 тыс. км² и простирается на 1300 км с запада на восток и 900 км — с севера на юг. Современные границы Украины, государственные и этнические, не опираются на какие-либо природные, естественные рубежи: высокие горы, непроходимые леса, необитаемые пустыни, полноводные реки. С запада, севера и востока Украина распахнута любому внешнему воздействию, и только с юга она очерчена береговой линией Черного и Азовского морей. Украина, расположенная на основных сухопутных путях между Европой и Азией, являлась объектом воздействия различных, временами противоречивых культур: через Причерноморье она ощущала благотворное воздействие эллинской, позднее византийской цивилизаций, через Галичину — цивилизации западноевропейской. В то же время, находясь на западной окраине Великой евразийской степи, Украина была подвержена влиянию восточных цивилизаций — кочевых иранцев, тюрков, мусульманских народов. Кстати, тема борьбы с чужеземцами-оккупантами стала доминирующей в представлениях об украинской истории.

Колесников Константин Николаевич — доцент кафедры государственного права и таможенной политики Академии таможенной службы Украины, кандидат исторических наук

1. Доисторическое прошлое

Украины.

Развитие первобытнообщинного строя.

Древнейший человек появляется на территории Украины в период древнекаменного века (палеолита), приблизительно ок. 800 тыс. лет назад в Закарпатье (стоянка Королево) и более 300 тыс. лет назад в Приднестровье (Лука-Врублевская), что подтверждается археологическими раскопками. В то время природные условия существенно отличались от современных. Климат большей части Украины напоминал сегодняшние субтропики. В среднем палеолите ок. 150 тыс. лет назад отмечается сильное похолодание. Северная и большая часть Центральной Европы покрываются толстым ледниковым щитом. На смену субтропической фауне и флоре приходят холодоустойчивые виды животных и растений, напр., шерстистые носороги, бизоны, гигантские олени, мамонты. Уже во времена среднего палеолита, территория Украины принадлежала к высококоразвитым регионам мира. Период позднего палеолита (ок. 35-11 тыс. лет назад), характеризуется появлением человека современного физического типа — *Homo Sapiens* (человек разумный). В это время усовершенствуются орудия труда, ведущее место в хозяйственной деятельности занимает охота, появляется новая отрасль — рыболовство. Ведущей формой социального объединения людей (в отличие от раннего периода, в котором преобладало *человеческое стадо*) становится *родовая община*. Коренное отличие родовой общины (т.н. клана) от человеческого стада (т.н. праобщины) состояло в преобладании кровнородственных отношений между членами группы, а также в распространении сугубо социальных механизмов функционирования коллектива в противоположность ранее господствовавшему биологическому коллективизму первобытных человеческих существ. В современных границах Украины выявлено ок. 500 стоянок людей позднего палеолита. Население тогда не превышало 20 тыс. человек. В позднем палеолите происходит интенсивное заселение средних и даже высоких широт Северного полушария, а также высокогорий. Кроме того человек осваивает Новый Свет (Северную и Южную Америку) и Австралию.

Современный ландшафт и климат Украины сформировались на рубеже верхнего палеолита и мезолита, когда ок. 8300 г. до Р.Х. закончился период последнего оледенения[1]. В эпоху мезолита (10,3-7 тыс. лет назад) происходят кардинальные изменения в производстве орудий труда и оружия: в дополнение к традиционным дубинам, палкам-копалкам, скребкам, проколкам, ручным рубилам, копьям были изобретены лук и стрелы. Также замечаются первые попытки приручения диких животных[2]. В этот период размеры родовой общины низших охотников, рыболовов и собирателей не должны были превышать определенной плотности населения, иначе ресурсы промысловой территории не позволили бы людям прокормиться и выжить. Обычно численность такой общины составляла 25-30 человек. В.А.Шнирельман считает, что малые размеры общин поддерживались как путем стихийного действия природных факторов, так и при посредстве определенных социально-культурных механизмов[3]. Среди последних — ранние браки девочек, нередко

приводившие к физическим травмам и бесплодию, тяжелый труд женщин, сокращавший их репродуктивный период, диспропорция полов из-за умерщвления части новорожденных девочек и высокой смертности рожениц, безбрачие части молодых мужчин из-за многоженства стариков. Снижению рождаемости способствовали и религиозные представления, в особенности широко распространенный запрет на половые отношения во время различных крупных хозяйственных предприятий, некоторых обрядов и в послеродовой период, нередко довольно длительный. Считалось, что нарушение запрета принесет неудачу охотникам, повредит ребенку.

Возможно, было известно также использование простейших контрацептивных средств, аборт и др. способов. Распространенность контрацепции, впрочем, весьма спорна, т.к. остается открытым вопрос, осознавал ли человек того времени связь между половым актом и зачатием. В своем стремлении регулировать рождаемость первобытные люди руководствовались, прежде всего, бытовыми нуждами. Женщина, имевшая более одного маленького ребенка, становилась неполноценным работником. Поэтому в ту эпоху старались, чтобы интервал между рождениями составлял не менее трех лет. Если дети рождались чаще, их нередко убивали. Особенно часто умерщвляли одного из близнецов[4].

Завершающей стадией каменного века стала эпоха неолита (нового камня), продолжавшаяся с VI по III тыс. до Р.Х. Это время грандиозных изменений в экономике: появляются принципиально новые техники обработки камня (напр., шлифование, сверление, изготовление комбинированных орудий), люди постепенно переходят к оседлости, появляются, наконец, новые отрасли хозяйства — скотоводство и земледелие. Переход человечества от присваивающего хозяйства (собирательство, охота) к производящему в научной литературе принято называть *неолитической революцией*. Производящее хозяйство впервые возникает в Юго-Западной Азии в 9000-6000 гг. до Р.Х. Хозяйственное и культурное развитие населения того времени проходило неравномерно. В пределах Украины выделяется две культурно-хозяйственные зоны: юго-западная (земледельческо-скотоводческая) и северо-восточная (охотничье-рыболовецкая). В социальном аспекте господствующим являлся родовой строй, хотя уже намечался переход от позднеродовой к *соседской общине*, в которой господствовала бы общность производственно-потребительских интересов членов коллектива.

В данных условиях постепенно увеличивается обеспеченность жизненными ресурсами и связанная с ней оседлость. Прирост населения увеличивается не менее чем в 100 раз. Такой огромный скачок ученые называют первой *демографической революцией*. Новые виды хозяйства позволили повысить плотность населения. Общины ранних земледельцев насчитывали до нескольких сотен, а иногда и до нескольких тысяч человек. Ограничение рождаемости и детности практически исчезает. Соответственно уменьшается межродовой интервал, более редким становится и умерщвление стариков и детей. В земледельческо-скотоводческих обществах впервые отмечено стремление к многодетности, что нередко связывают с появившимися возможностями использования детского труда.

Лучшая обеспеченность продуктами и появление искусственного вскармливания детей снизили детскую смертность. Наряду с увеличением средней продолжительности жизни, уменьшается прежде очень большой разрыв в продолжительности жизни мужчин и женщин. Действие всех этих факторов было не прямолинейным. На первых порах переход к земледельческой оседлости мог несколько снизить среднюю продолжительность жизни, ухудшить условия быта и качество жизни. Ученые объясняют этот феномен немалыми хозяйственными затруднениями при переходе от старой экономики к новой и вспышками заразных заболеваний в условиях большей плотности населения. Но это был лишь временный спад перед реализацией потенций, заложенных в производящем хозяйстве[5].

Власть в родовой общине, как и в любом до-государственном, до-политическом обществе (т.н. *потестарная организация*), не была отделена от всей массы населения. Она носила характер примитивного народовластия (демократии) и не предполагала наличия специального аппарата управленцев-профессионалов. Главой клана считался самый старший по возрасту, однако, если он из-за отсутствия способностей или дряхлости не мог руководить, то существовал обычай неформального лидерства (или двоевластия). В позднеродовой общине происходит выделение хозяйственной, военной и сакральной власти. В тех случаях, когда функции мирного руководителя, полководца и колдуна сосредотачивались в одних руках, власть главы становилась чрезвычайно могущественной для первобытного общества. Исполнение руководящих функций не требовало взимания постоянных налогов и не предполагало каких-либо льгот для руководителей — лишь добровольные дары и пожертвования общинников.

Родовая община, оставаясь единственным собственником средств производства (промысловая территория, скот, иногда орудия труда), была также и единой экономической единицей. В условиях разложения первобытнообщинного строя эти функции переходят к патриархальной семье (значительно позже — к парной семье), но еще длительное время даже после возникновения государства собственность на общинную землю оставалась коллективной, не подлежащей отчуждению во вне общины.

Поведение членов родовой общины регулировалось сложной системой обычаев (напр., система запретов — табу или система поощрений и позволений), за нарушение которых коллектив карал отступника порой не менее жестоко, чем позднее государство карало нарушителей норм права. В научной литературе такие обязательные правила поведения, в которых еще не дифференцировались различные нормы социальной регуляции (право, нравственность, этикет и т.п.) принято называть *мононормами** [6].

В V-II тыс. до Р.Х. различные регионы Украины переживали либо **энеолит (медно-каменный век)**, либо **век бронзовый**. В частности, с энеолитом связывают трипольскую археологическую культуру, а с бронзовым веком — ямную и срубную культуры. Характерной особенностью данного периода было создание *крупных*

племенных союзов во главе с вождями и расширение культурно-экономических контактов. Напр., во время раскопок на территории Украины обнаруживается янтарь, привезенный с Балтийского побережья, и ракушки каури, доставленные из стран бассейна Индийского океана. Колоссальным новшеством этой эпохи был переход ряда племен степных и лесостепных зон планеты к интенсивному кочевому скотоводству, выделившемуся из комплексного земледельско-скотоводческого хозяйства. Данный прогрессивный переход ученые называют первым в истории человечества общественным разделением труда[7]. Также необходимо отметить постепенное нарастание количества и интенсивности вооруженных конфликтов, что связывают, кроме всего прочего, с неразвитостью торговых отношений. Разбой и грабеж для многих обществ, в особенности кочевых, выполнял дополнительную социально-экономическую функцию, заменяя товарообмен. Некоторые исследователи подчеркивают большую агрессивность и приспособленность к войне именно скотоводов-кочевников (номадов) по сравнению с земледельцами. Объясняется это, в частности, высвобождением времени для мужчин (скотоводство менее трудоемко, нежели земледелие), широким использованием лошади (мобильность передвижения), оттачиванием боевой техники кавалеристов во время пастушества и массовой загонной охоты.

Грандиозным новшеством эпохи бронзы являлось также освоение технологии плавания металла. Довольно развитая для того времени цветная металлургия Украины находилась в сырьевой и технологической взаимосвязи с высокоразвитыми металлургическими центрами Кавказа и Балкан. Металл (то ли медь, то ли бронза — первый искусственно созданный человеком сплав меди с оловом или мышьяком) являлся редкостью, высоко ценился и передавался по наследству в виде изделий или даже слитков. Потому далеко не всегда при раскопках поселений медного и бронзового века легко можно обнаружить металлические орудия. Длительное время как основной материал для изготовления орудий труда продолжал господствовать камень (чаще всего, кремь).

Одной из блестящих культур данного периода является **трипольская археологическая культура**, названная так по месту обнаружения первых ее памятников вблизи с. Триполье на Киевщине в 1893 г. известным ученым В.В.Хвойкой. Трипольская культура, существовавшая в IV-III тыс. до Р.Х., была распространена на Нижнем Днестре, Буге, частично в Среднем Поднепровье и входила в комплекс типологически сходных культур Балканского полуострова. В некоторой степени Триполье можно назвать «культурой кочующих земледельцев». Этим племенам украинской лесостепи приходилось каждые 30-50 или 60-80 лет оставлять основанные поселения из-за истощения почвы вследствие экстенсивного ведения хозяйства, переселяться и осваивать новые земли. Население трипольской культуры было достаточно развито и находилось на стадии «предгородской» цивилизации: поселения «трипольцев» в среднем имели более чем по 2000 построек, которые располагались несколькими концентрическими кругами, застраивавшимися пос-

* От греческого «monos» — единый и латинского «norma» — правило.

ледоватально на протяжении длительного времени. Численность населения такого «города» колебалась от 15 до 20 тыс. жителей. На раннем этапе существования трипольской культуры общее население ее носителей составляло ок. 30 тыс. чел., в конце среднего этапа оно возросло до 410 тыс. Далее наблюдается некоторый спад: 330 тыс. в середине и ок. 100-120 тыс. чел. в конце позднего этапа[8].

Удивительной чертой трипольской культуры, в целом также не свойственной энеолиту, как и высокая плотность, большая численность населения, был преимущественно мирный, не военный ее характер. При раскопках трипольских поселений практически не обнаруживаются остатки вооружений и оборонительных сооружений. Наконец, поразительна загадка гибели данной культуры. Академик П.П.Толочко утверждает, что в начале III тыс. до Р.Х. трипольские «мегаполисы» вдруг прекратили свое существование: дома были сожжены, их обитатели куда-то исчезли. Нет следов массовой гибели, нет огромных могильников. Жилища брошены со всем скарбом. При раскопках находят горшки, зернотерки, различные каменные и костяные орудия труда. А ведь каждое представляло в те далекие времена огромную ценность. Создается впечатление, что все подобные вещи брошены их владельцами внезапно. На сегодняшний день наука не располагает приемлемым объяснением подобной загадки[9]. Продолжаются также споры относительно этнической принадлежности «трипольцев». Так, профессор В.Н.Даниленко считает носителей трипольской культуры предками древних фракийцев (т.е. племен, которые жили в современной Болгарии и Румынии еще во времена Римской империи). Академик Б.А.Рыбаков выдвигает гипотезу о «трипольцах» как одних из предков славян. Профессор В.П.Петров утверждает, что современный украинский физический тип сложился вследствие ассимиляции* носителей трипольской культуры, которые имели ближневосточный, т.н. арменоидный антропологический тип, северными европеоидами, для которых характерны высокий рост, массивный скелет, светлая кожа, длинная голова[10].

По мнению большинства современных ученых, юг Украины частично относится к **прародине индоевропейцев**, из которых значительно позднее выделились такие языковые семьи, как индоиранская, кельтская, романо-германская, славянская, балтская и т.д.[11]. Высказывались предположения о принадлежности первых индоевропейцев к примитивно земледельческой культуре шнуговой керамики. Она встречается в локальных вариантах по всей Северной Европе от Ютландии до Волги в конце III тыс. до Р.Х. Для этой культуры характерным является распространение кубков и шаровидных амфор, украшенных шнуrowым орнаментом, а также каменных боевых топоров и одиночных захоронений под небольшим курганом[12]. Хотя это предположение до конца так и не нашло подтверждения в фактах, некоторые современные ученые продолжают связывать разрушение многих земледель-

* От латинского слова «assimilatio» — уподобление.

ческих культур наподобие трипольской с «курганацией» Европы и Малой Азии, с расселением индоевропейцев из своей прародины. Так, во 2 пол. III тыс. до Р.Х. на местах бывших трипольских поселений лесостепного правобережья уже сооружаются курганы воинственных скотоводов — носителей археологической ямной культуры[13].

Итак, на нашей территории в III тыс. до Р.Х., отмечается формирование арийской ветви индоевропейской общности. Профессор Д.Я.Телегин связывает с восточной группой праиндоевропейского массива — предками *арийских племен*** — **среднеэнеолитскую археологическую культуру** в степной зоне Украины. В конце IV — начале III тыс. до Р.Х. основной отраслью скотоводческого хозяйства этих племен было коневодство (среди останков животных 74% принадлежит костям домашнего коня), что, по мнению исследователей, выдвигает юг лесостепи Украины на одно из ведущих мест в мире в деле приручения и выведения домашнего коня. В эту же эпоху, в конце IV тыс. до Р.Х., в степях Украины появляются курганы, которые на века станут неотъемлемым элементом ландшафта этой зоны. Курганы представляют собой округлые насыпи разной высоты, под которыми находятся захоронения. Однако, это не просто земляные насыпи: вокруг них сохраняются остатки сложных археологических сооружений из земли, дерновых комьев, камня и дерева. Появление курганов с выложенными вокруг камнями или вертикально поставленными плитами исследователи связывают с культом солнца. Степной курган — это как бы несколько приподнятое над поверхностью земли повторение в меньшем масштабе того, что видит человек вокруг себя, это как бы своеобразная модель видимого мира, космоса[14].

Бронзовый век на Украине — завершающая стадия первобытнообщинного строя. В нем зародились и созрели все предпосылки для появления сословно-классовых отношений, господствующих на последующих исторических этапах.

2. Древняя Украина. Переход к классовому обществу и государству

С I тыс. до Р.Х. (начало **железного века**) в истории Украины начинается новая эпоха, отмеченная коренным сломом старых социально-экономических структур и переходом к сословно-классовому обществу и государству.

На рубеже II-I тыс. до Р.Х. степное Причерноморье и Приазовье от Дона до Днестра, а также степи Северного Кавказа населяли *североиранские племена*, известные в греческих источниках как **киммерийцы*****, а в ближневосточных (ассиро-вавилонских, древнееврейских, персидских) как гимирри. Ведущей отраслью их хозяйства было кочевое скотоводство. Во многих отношениях материальная культура киммерийцев явля-

** Имя «арии» позднее трансформировалось в наименование «иранцы».

*** Согласно одной из версий, имя «киммерийцы» происходит от названия военного подразделения (приблизительно можно передать как «передовой отряд»), из которых формировалась армия кочевников. Поэтому, некоторые исследователи связывают киммерийцев с передовыми скифскими родами, ранее всех пришедшими в Северное Причерноморье и Приазовье из Азии.

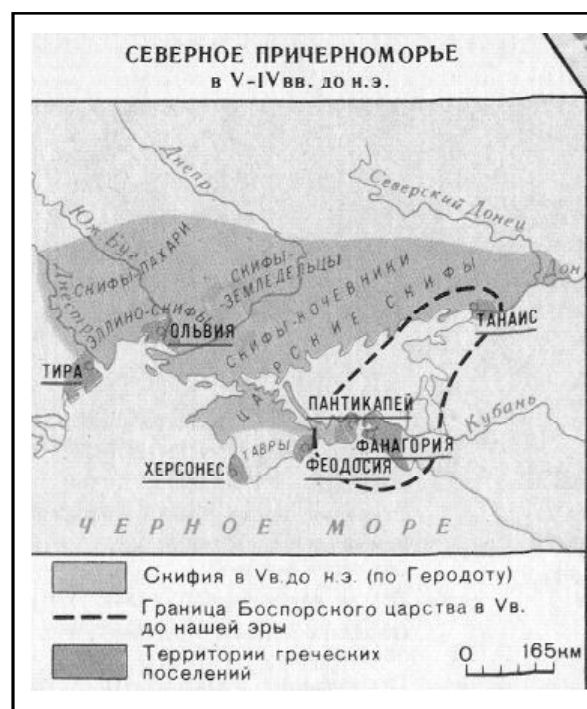
лась наследницей предшествовавших ей в украинских степях ямной, срубной и катакомбной археологических культур. Впрочем, нельзя полностью отрицать и возможности миграции части населения из-за Дона и Волги. Киммерийцы первыми на землях Украины освоили технологию производства железа и высокоразвитую металлообработку[15]. Они овладели секретом получения железа из болотной руды еще в XVI-XV вв. до Р.Х., но это производство оставалось несколько столетий примитивным: железо извлекалось из руды тигельным способом, в простых горшках на кострах. Оно получалось в виде маленьких криц, годных для изготовления самых небольших железных изделий в виде шильев и ножичков. Лишь к концу бронзового века из них научились делать кинжалы. Решительный перелом произошел к исходу X в. до Р.Х., когда железо из руды стали получать с помощью сыродутного горна, и древние кузнецы овладели сваркой железа и изготовлением высококачественной стали. Всем этим ознаменовался переход от бронзового к железному веку, в чем киммерийцы решительно превзошли все другие народы Восточной и Средней Европы. Об уровне, достигнутом в железоделательном производстве и кузнечном ремесле позднейшего киммерийского периода, можно судить по находке в кладе на Суботовском городище в Чигиринском районе великолепного стального меча с бронзовой крестовидной рукоятью, длина которого равняется 1,08 м. В эту пору у киммерийцев получило распространение цельножелезное оружие[16].

В этот период на западе Украины господствовали кельтские, на юго-западе — гето-фракийские (есть сведения об их присутствии также в Причерноморье и Приазовье), на северо-западе, севере и частично северо-востоке — балтские, угро-финские и праславянские племена. Они вели комплексное охотничье-рыболовецкое и земледельческое хозяйство. В социально-политическом отношении эти племена значительно уступали кочевым иранцам, т.к. лишь приближались к порогу классового общества и государственности, всецело оставаясь в условиях родоплеменного быта.

В конце VIII — начале VII в. до Р.Х. киммерийцы под натиском скифов отступили через Кавказский хребет в Переднюю Азию, где вскоре появились и скифы. Кочевники вмешались в борьбу региональных сверхдержав — Ново-вавилонской, Ассирийской и Мидийской империй, наводя ужас на местное население. В речах библейских авторов читаем: «Вот идет народ из северной страны... держит лук и короткое копье, жесток он!.. Они не сжалются! Голос их ревет, как море, скачут на конях, выстроились как один человек...». «Народ из далека... Народ древний..., языка которого ты не знаешь... колчан его, как открытый гроб, все они люди храбрые»... «Он пожрет твою жатву и хлеб твой, истребит сынов и дочерей твоих, пожрет овец и коров твоих, пожрет виноград твой и смоковницы твои и разрушит мечом города твои, на которые ты надеешься»[17].

Вскоре киммерийцы осели в Малой Азии, смешавшись с тамошними народами. Скифам же была уготована иная судьба. После крушения скифского госу-

дарства Иркуза (находилось к югу от Каспия с центром вблизи озера Урмия), носившего военно-грабительский характер, скифы откатываются в Северное Причерноморье, которое уже считали своей родиной. Здесь скифы основывают свою вторую державу — Великую Скифию, выдержавшую в начале VI в. до Р.Х. тяжелое испытание. Начинается нашествие войск могущественного персидского властелина Дария I Гистаспа, державшего в покорности к тому времени земли от Инда до Нила и Дуная, от Персидского залива до Каспия. Во главе союзного скифского войска, куда влились также гелоны, будины и савроматы, встал Иданфирс вместе с двумя другими царями Скифии. Применив тактику «выжженной земли», скифские военачальники без значительных потерь нанесли поражение персам. Дойдя через 30 дней от Дунайской переправы до побережья Меотиды (Азовского моря), оккупанты вынуждены были повернуть вспять. Поражение Дария принесло скифам славу непобедимых воителей и подтолкнуло к агрессии в западном на-

правлении[18].

Великая Скифия достигает максимального могущества в середине IV в. до Р.Х. при царе Атее, который утвердился как единоличный правитель страны. Скифы проводят активную экспансию на Дунае и Балканах, покоряют ряд греческих городов-государств Западного Причерноморья. Именно Атею принадлежат наидревнейшие из известных скифских монет, которые чеканились в античном городе Каллатия[19]. Противостояние с могущественным Македонским царством Филиппа II оказывается пагубным для Скифии: хотя агрессия греко-македонских войск была остановлена, начинается закат скифской военной мощи, децентрализация государства, определенный экономический упадок[20].

Население Скифии древнегреческий историк и географ Геродот (V в. до Р.Х.) разделял на *скифов-хлеборобов, скифов-кочевников, царских скифов* и т.д. Первые вели оседлый образ жизни, занимаясь земледелием. Главной отраслью хозяйства скифов-кочевников был выпас скота, также они не пренебрегали и охотой. Основное занятие царских скифов — военное дело и сбор дани с подчиненных племен. Скифы отличались большой воинственностью и агрессивностью: так, распространенным был обычай снятия скальпов и питья крови убитых врагов. Как и киммерийцы, скифы принадлежали к народам говорящим на одном из диалектов древнеиранского языка.

Кочевые скифы жили в 4-х и 6-ти колесных кибитках, в которые запрягали 2 или 3 пары волов. Кочевники разводили лошадей, коров, овец и коз. У скифов отмечается процесс отделения ремесла от сельского хозяйства. Они очень рано овладели технологией выплавки меди и железа, также самостоятельно изготавливали мечи, дротики, наконечники копий и стрел. Описывая реки Скифии, Геродот обращает внимание на то, что в Борисфене (Днепре) местные жители ловили и «солили большую рыбу без хребта, зовущуюся осетром»[21]. В устье реки добывали соль. В лесостепной Скифии отмечается существование укрепленных поселений. Это, например, Бельское городище на р. Ворскла (Полтавщина). Его отождествляют с легендарным городом «столицей» Великой Скифии — Гелоном*. Валы этого гигантского укрепления протянулись по периметру на целых 36 км, а их высота до сих пор достигает 9 м. При примитивных тогдашних орудиях труда на подобное строительство потребовалось, возможно, несколько десятилетий[22]. Интересен похоронный обряд скифов. Величественные курганы, распространенные не только в степной полосе Украины, а также во всей Великой евразийской степи до границ Китая, впервые появляются еще в предскифскую эпоху. Если простой люд хоронили в обычных грунтовых могильниках, а рабов — порой в расширенных звериных норах, то знатные особы отправлялись в мир иной с особым почетом и по специальному ритуалу. Когда умирал скифский царь, сообщает Геродот, его тело бальзамировали и возили по всей стране на протяжении 40 дней. Потом прах доставляли в местность Геррос** и там хоронили. Через год после смерти царя скифы расставляли вокруг кургана, почетную стражу умерщвленных воинов и коней на колах. Рассказ Геродота многим казался лишь легендой. Но когда несколько лет назад участники украинско-немецкой археологической экспедиции, раскапывающей знаменитый Чертомлыцкий курган, начали расчищать землю вокруг крепиды, они действительно увидели кучки, где человеческие и лошадиные кости были перемешаны с фрагментами конской сбруи и оружия. Если

* По другим версиям, столица Великой Скифии находилась при впадении р. Конка в Днепр на т.н. Каменском городище. Гелон же являлся центром оседлых земледельцев гелонов, которые были то ли балтского, то ли угро-финского происхождения.

** Область Геррос частично соответствует территории современной Днепропетровской и Запорожской области.

не считать воинов-стражей, в кургане вместе с царем похоронено около двух десятков людей: царица, слуги, оруженосцы, конюхи при конях. Все они были убиты, чтобы сопровождать своего повелителя в загробной жизни.

Весьма популярным в скифском искусстве был т.н. *звериный стиль* — фантастическое переплетение изображений оленя, лося, «кошачьих» хищников, коня, барана, грифона и растительного орнамента. Звериный стиль был широко распространен на всем пространстве Степей, а также значительно повлиял на искусство соседних народов, включая древних греков и славян[23].

В III-II ст. до Р.Х. под давлением родственных савроматских племен, живших в степях бассейнов Волги и Дона и в Южном Приуралье, скифы отошли на Нижний Дунай, в Добруджу, и на Крымский полуостров, где созданные ими государства — *Малые Скифии* — оказались втянутыми в

Военное снаряжение и убранство конных скифских воинов. Реконструкция М. В. Горелика по материалам раскопок из кургана № 2 вблизи с. Аксютинцы; кургана № 2 вблизи с. Волковцы на р. Суле; скифской стелы из Краснодара

орбиту эллинистической цивилизации. Цари Неаполя Скифского — столицы Крымской Малой Скифии, закрепившись на Нижнем Днепре, стремились подчинить себе греческие города-государства полуострова. Царь Скилур одно время захватил даже Ольвию, осуществлял постоянное военное давление на Херсонес и Боспор, вмешивался в политическую ситуацию в Западном Причерноморье.

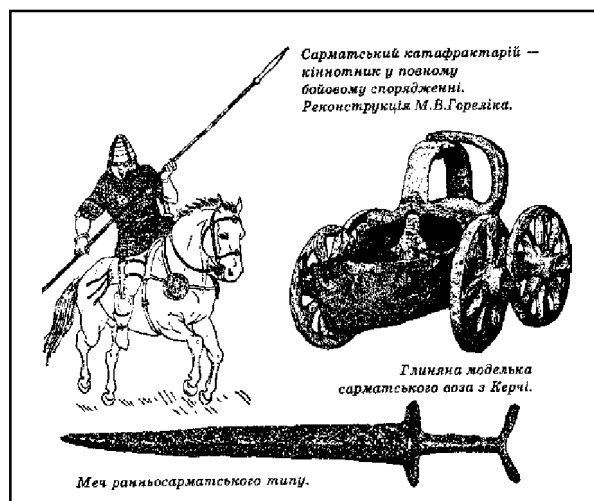
Сарматы***, хотя и перешагнули рубеж классового сообщества (как и у скифов у них широко были развиты рабовладельческие отношения), так и не создали единого государства. Известны такие могущественные племенные союзы сармат, как *савроматы*****, языги, сираки, роксоланы, аорсы, аланы и др. Сравнительно неплохо у кочевников-сармат были развиты ремесла — кузнечное, бронзолитейное, кожевенное, деревообрабатывающее, ткацкое и т.д. Как и в скифские времена, в лесостепной Украине при сарматах продолжали существовать сохранившиеся укрепленные поселения (протогорода) аграрно-ремесленного и торгового характера. Напр., Знаменское горо-

*** А.Я. Ефименко отождествляет скифов и сармат и именует их скифо-сарматскими народами, называвшимися скифами у греческих писателей и сарматами — у римских. См.: Ефименко О. Історія України та її народу. — К., 1992.

**** Название происходит от иранского «саоромат» — опоясанный мечом. Имя данного племенного союза было перенесено на весь массив «сарматских» племен.

дище II в. до Р.Х. — II в. от Р.Х., расположенное в 3-5 км южнее Каменского городища.

Большую роль в сарматской среде играли женщины: они вместе с мужчинами участвовали в войнах (знатная девушка пока не убьет первого врага не могла выйти замуж — отсюда греческая легенда об амазонках), были высоко почитаемыми жрицами и царицами. В военное дело Европы благодаря сарматам была внедрена тактика боя в конном строю тяже-

ловооруженных всадников — катафрактариев, что стало прообразом рыцарской кавалерии.

В I-е вв. от Р.Х. в основном по Дунаю отмечается грандиозное военно-политическое противостояние Римской империи и сарматских союзов языгов, роксолан и аланов. Военные конфликты, а также продолжающаяся еще со скифских времен широкая торговля хлебом через Ольвию, противоречивым образом еще сильнее привязывает территорию Украины (тогдашнюю «Сарматию») к средиземноморской античной цивилизации. Сарматы оказали значительное влияние на быт и культуру славянских племен, а также экономику и политическую жизнь городов Северного Причерноморья[24].

С III-IV вв. от Р.Х. большинство сарматских военно-политических (племенных) союзов пали под ударами гот и гуннов, а их население, вовлеченное к тому же в Великое переселение народов, постепенно ассимилировалось с окружающими народами, в частности, славянами. На Северском Донце, Доне, Северном Кавказе еще во времена монгольского нашествия (XIII в.) фиксируется аланское население (аланы — один из поздних сарматских союзов). Современные осетины, живущие на Кавказе в Северо-Осетинской (Российская Федерация) и Южно-Осетинской (Грузия) республиках, являются прямыми потомками алан.

Важную роль в истории Украины сыграли **античные города-государства (полисы)** Северного Причерноморья и Приазовья. Освоение **греками (эллинами)** новых прибрежных территорий происходило в условиях формирования рабовладельческого строя и относительного перенаселения в **Элладе** (материковая и островная Греция, западное побережье Малой Азии). Колонизация Средиземноморского бассейна, в том

числе и береговой зоны Черного (Понта Эвксинского, по-гречески) и Азовского моря (Меотиды) проходила организованно. Значительную роль в направлении колонизационных потоков играл храм Аполлона в Дельфах (т.н. Дельфийский оракул). Большинство греческих колоний юга Украины были основаны малоазийским городом Милет, который считался по отношению к ним метрополией — городом-матерью, хотя никакого политического или экономического контроля над ними не имел. Эллинское население этих городов принадлежало к грекам-ионийцам. Лишь одна северо-понтийская колония — Херсонес — была основана греками-дорийцами, выходцами из южно-причерноморского города Гераклеи Понтийской.

В истории античных городов-государств выделяют два основных периода:

а) VI — середина I в. до Р.Х. — время относительно самостоятельной жизни на базе эллинских традиций и мирного сосуществования со скифскими племенами;

б) середина I в. до Р.Х. — 70-е гг. IV в. от Р.Х. — период постепенного подчинения сперва Понтийскому царству Митридата VI Евпатора, потом Римскому государству, время обострения отношений с Малой (Крымской) Скифией, что одновременно сопровождалось «варваризацией» культуры и повсеместным включением в состав населения античных городов выходцев из местных народов — скифов, сармат, тавров и т.д.

В процессе античной колонизации в Северном Причерноморье возникло четыре основных центра:

1) Ольвия (в переводе «Счастливая») — район Днепр-Бугского лимана;

2) Никоний и Тира — район Днестровского лимана;

3) Херсонес Таврический (в переводе «Полуостров Тавров», соврем. Севастополь), Керкинитида (соврем. Евпатория), Калос-Лимен — район Западного Крыма;

4) Феодосия, Пантикапей (соврем. Керчь), Фанагория, Гермонаса (соврем. станица Таманская Краснодарского края РФ), Киммерик — территории по обе стороны Босфора Киммерийского (Керченского пролива), позднее объединившиеся в Боспорское государство.

Большинство эллинских полисов представляли собой рабовладельческие общины-республики, в которых происходила борьба между аристократической и демократической формами правления, а порой устанавливался тирания. Система органов власти и право были такими же, как и в Греции[25]. Законодательные функции принадлежали *народному собранию* и *совету*. В них брали участие все граждане (женщины, чужеземцы и рабы гражданами не считались), разрешая вопросы внешней политики, обороны государства, снабжения населения продуктами в неурожайные годы и т.п. Исполнительная власть принадлежала различным коллегиям (магистратурам) или отдельным должностным лицам (магистрам). Коллегия *демуургов* или *архонтов* была самой главной и руководила остальными. Коллегия *стратегов* ведала военными делами, коллегия *агораномов*

* Варварами эллины называли всех, говоривших на иностранных, непонятных грекам языках. Лишь позднее слово «варвары» приобретает пренебрежительный оттенок, указывающий на культурную отсталость.

слідила за порядком на рынках, коллегія *номофилаков* контролювала виконання державних декретів і постановлень. В колоніях діяли судові установи, поділені на різні відділення по розгляданню відповідних питань. Територія грецьких полісів складалася з головного

вели до латинізації грецьких поселень регіона. Імперія розглядала свої віддалені северо-понтійські володіння або як місце заслання (напр., в Херсонесі накопичується маса християн), або як надійний оплот проти можливої варварської (в першу чергу, сарматської) агресії. Так, саме в часи васальної залежності від Риму правителі Боспора заради великих римських грошових субсидій на зміцнення армії максимально розширили свої володіння в Приазов'ї і на Кавказі. Своєю лояльністю Риму боспорські базилевси демонстрували, поміщаючи на власних монетах республіканську, а потім — імперську символіку «Вічного Міста». Носіть титул «друг і союзник римського народу» цари Боспора також були верховними жрецами культу римських імператорів в своїй країні.

Гарнізони римських легіонерів розміщалися в місцевих античних поселеннях, і лише іноді створювалися спеціальні табори. Одним з них був *Харакс* на мисі Ай-Тодор в Криму (сьогодні на території санаторію «Дніпр» Кабінету Міністрів України в Мисхорі). Городище було недоступним з боку моря, а з суші мис захищали стіною шириною 2,2-2,4 м, при будівництві якої використовували старі оборонні споруди таврів. В різні часи тут знаходилися воїни I Італійського, XI Клавдієвського легіонів і др. військових підрозділів. Серед різних споруд були також алтарі на честь бога Юпітера і римських імператорів. В цей час серед місцевих народів поширюється римська зброя (короткий меч, залізна броня, спис з довгою залізною рукояткою).

В культурно-економічному відношенні грецькі міста-держави, в усі періоди своєї історії перебуваючи в орбіті середземноморської цивілізації, були великими торгово-ремесельними центрами і осередками еллінського (пізніше — провінційно-римського) мистецтва, чье вплив поширювалося від Чорного моря до Середнього Подніпров'я і до Карпат до Урала.

Відхід господарства, а також спустошливі набіги фракійських, сарматських, готських і гуннських племен привели в кінці IV в. до Р.Х. до розгрому і занепаду абсолютної більшості античних центрів Причорномор'я. Уцілило лише Херсонес як форпост Східно-Римської (Візантійської) імперії і деякі інші менш значущі поселення Криму,

укрепленого міста — центру держави-общини і сільськогосподарської округи — хоры. В Херсонесі через гостро напружені взаємовідносини з місцевими племенами таврів, яких греки намагалися остаточно відтиснути в гори, була захищена навіть хора.

В відміння від інших еллінських держав Северного Причорномор'я, в Боспорі з V в. до Р.Х. була встановлена монархія. Правителі Боспорського царства довгий час титулювалися як архонти Пантикапея, являючись столицею, і базилевси (царі) інших грецьких колоній і місцевих племен (синдов, меотів, сираків і дандарів). В різні періоди при владі знаходилися династії Археанактидов, Спартокидов, Евпаторов, Клавдієв-Юлієв... Як ні в одній з еллінських держав Северного Причорномор'я, в Боспорі відзначається найтісніше зв'язування грецьких і місцевих (особливо сарматських) елементів. Так, знати місцевих племен була дуже рано включена в правлячу еліту держави, в містах і селах Боспора виходці з народів Криму і Тамані входили до всіх соціальних груп і прошарків місцевого населення. Не менш тісним було також культурне і побутове взаємопроникнення еллінів і варварів[26].

Деякі століття римського панування не при-

большая часть которых пребывала V в. под властью готов и гуннов. В VI в. Византийская империя уделяет особое внимание Боспору и Херсонесу: капитально ремонтируются оборонительные сооружения, усиливаются военные гарнизоны, население освобождается от налогов и пошлин. На южном берегу Крыма основываются новые крепости — Алустон (Алушта) и Горзубити (Гурзуф), отстраивается и освобождается от налогов Пантикапей, который, по словам византийского историка Прокопия Кесарийского, в предшествующие годы стал настоящим «варварским городом». Однако полностью восстановить прежнее значение этих центров так и не удалось.

3. Украинские земли в эпоху раннего средневековья

В II-VII вв. (по другим датировкам в IV-VI вв.) территория Украины, как и весь Европейский континент, переживает **период Великого переселения народов**, в ходе которого множество этносов сменили места своего прежнего обитания. Напр., германское племя вандалов, пройдя половину Европы, основало свое королевство в Северной Африке. Там же оказалась часть сарматского племени алан, ранее живших на украинских землях. В этот период от варварских нашествий и разложения собственной власти пала Западно-Римская империя (476 г.), а Восточно-Римская (Византийская) едва устояла в борьбе на нескольких фронтах. На землях Украины серьезно меняется этнокультурный состав населения и политическая расстановка сил. Сперва в Северном Причерноморье тысячелетнее господство иранских племен было поколеблено основанием **Готского государства**, называвшегося в литературе по имени самого могущественного своего правителя *державой Германариха*. По легенде, это государство в IV в. покорило множество народов между Балтийским и Черным морями. Из скандинавских саг известно название столицы этой державы «Данпарстад» (Днепровский город). **Готы** являлись восточногерманским народом, который переселился из Скандинавии в низовья Вислы и во II в. появился в Украине. Готы делились на две ветви: западных (вестготы) и восточных (остготы). С готами связана т.н. вельбарская археологическая культура на Полесье и древности черняховской культуры в южной Украине[27]. После уничтожения Готского царства гуннами в 375-376 гг. вестготы отступили на Балканский полуостров, откуда отправились в Италию, захватили и разграбили в 410 г. Рим, и создали собственное королевство в южной Франции и в Испании. Остготы разделились на 2 группы: одна поселилась на Северном Кавказе и в Крыму, основав княжество с центром в Партените[28]; другая, пройдя Балканский полуостров, в 493 г. захватила Италию и основала королевство со столицей в Равенне[29]. В целом, тесная взаимосвязь между готами и славянами в Украине длилась ок. 2-х столетий, с конца II до последней четверти IV ст.: некоторые славянские племена были подчинены готам, другие вели с ними упорную борьбу. Не удивительно, что слова готского происхождения появились в славянском языке и наоборот. Следующие славянские слова рассматриваются как имеющие готское происхождение: *князь*, от готского

Kuni («старейшина рода»); *пениази* («деньги»), от готского *panning*; *полк* («вооруженные люди, подразделение»), от готского *volk*; *шлем*, от готского *hilms*. С другой стороны, готское *meki* («меч») может быть выведено из анто-славянского *меч*. Соответствующее немецкое слово — *Schwert*. Антские мечи упоминаются в англо-саксонском средневековом эпосе «Беовульф». Также характерно, что многие готские короли и принцессы имели имена, которые звучат скорее по-славянски, нежели по-немецки. Так наследник Германариха звался Витимир; его внук был назван Видимер. Имя брата Видимера было Валамир (ср. славян. имя Велемир). Позднее тот же процесс славянизации личных имен применялся к скандинавским правителям Руси IX-X ст. Первые норманнские князья Киевской Руси носили скандинавские имена, такие как Рюрик, Олег, Игорь. Сын Игоря, однако, носил уже славянское имя Святослав (правил в 964-972 гг.)[30].

Окончательно иранские племена — прежние хозяева Северного Причерноморья — были потеснены гуннами.

Гунны являлись потомками племен *хунну*, которые до II в. жили на территории соврем. Монголии, и угро-финских племен Волго-Уральского междуречья. В IV в. они, вероятно, вступив в союз со славянским племенным союзом антов, наносят поражения аланам, готам, греческим колониям на побережье. В V в. они во главе с царем Атилой, объединив под своей властью народы и государства Восточной и Центральной Европы, угрожают самому существованию обеих Римских империй. Гуннские и союзные с ними войска сражаются за земли современной Франции и Италии. Столица гуннской «империи» в это время переносится из Северного Причерноморья («Гунновар» — ставка на нижнем Днепре) в Паннонию (соврем. Венгрия). Несмотря на громкие победы, гуннское величие быстро закатилось: после смерти Атиллы в 453 г.

гунны терпят ряд сокрушительных поражений и со 2 пол. V в. теряют контроль над большей частью прежних владений[31]. С тех пор в украинских степях пребывают не очень крупные племенные союзы кочевников *болгар, авар, гузов, угров, печенегов*, пришедших на наши земли в составе гуннской орды или уже после ее распада.

С приходом гуннов в украинских степях начался полуторатысячелетний период господства тюркских

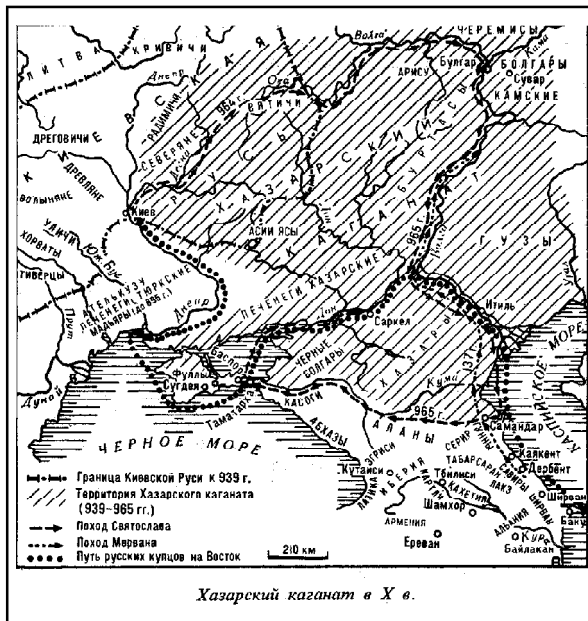
кочевых народов. Впрочем, после распада гуннского образования во 2 пол. V в. славянский союз антов (вслед за германцами готами, попытавшимися добиться этого на столетие раньше) делает попытку закрепиться на Черноморском побережье. Но с приходом кочевников авар земледельцы славяне вновь оттесняются из степей. Нельзя сбрасывать со счетов также длительное пребывание в украинских степях болгарских, мадьярских, и печенежских орд (до 1 пол. XI в.), которые либо частично, либо полностью были угорского происхождения. Итак, вопреки попыткам германских и славянских земледельческих народов колонизировать украинские степи (готы и анты — с конца III до начала VII в.; уличи и тиверцы — до X в.), юг Украины остался под контролем кочевников скотоводов. Этот контроль был окончательно ликвидирован лишь в 1783 г. с включением Крымско-татарского ханства в состав Российской империи.

В раннем средневековье кочевники, располагавшие более совершенной на то время военной организацией и вооружением (напр., с VII в. массово распространяется сабля и железные стремена[32]), намеревались поставить под свой контроль земледельческие районы Лесостепной Украины и Крыма. Более

сударство Восточной Европы — **Хазарский каганат** с центром в современном Северном Дагестане и на Нижней Волге, где были основаны богатейшие торгово-ремесленные и политические центры *Семдер* и *Итиль*.

Под натиском хазар в Приазовье гибнет **Великая Болгария**, а болгары разделяются на 2 части[33]. Одна из них во главе с ханом Аспарухом, пройдя Украину, основывает в восточной части Балканского полуострова мощное государство, в состав которого вошли также и славяне (т.н. Союз семи племен). Болгары приняли язык, обычаи и культуру славян, передав им свое имя, правящую элиту и военно-государственную организацию. Вторая часть болгар во главе с ханом Батбаем продвинулась Волгой на северо-восток, основав в Волго-Камском междуречье ряд небольших княжеств, покоривших местное население гл. образом сармато-аланского и угро-финского происхождения. Известны три крупных центра Волжской Болгарии — *Великий Булгар*, *Биляр* и *Сувар*, в X в. объединившиеся в единое государство, принявшее в 922 г. ислам. Археологические исследования говорят о высочайшем развитии культуры Волжской Болгарии. В XIII в. волжские болгары ассимилировались со своими завоевателями *татарами* и приняли их имя.

В VIII-IX вв. **хазары** расширили границы своих владений до Днепра и восточного Крыма, успешно соперничая с арабами и византийцами. Хазары покорили множество народов, живших на украинской территории: алан, обитавших по Северскому Донцу, славянские племена радимичей, вятичей, полян и северян, крымских готов и греков. Наложив дань, они не вмешивались во внутреннюю жизнь покоренных. Могуственный каганат славился своей веротерпимостью: в Хазарии уживались христианство, ислам, старое язычество. Религией хазарской верхушки стал *иудаизм*, что само по себе весьма примечательно, т.к. он традиционно считался национальной верой евреев. Это произошло ок. 731 г., когда бек Булан провозгласил иудаизм официальной религией. Современный крымский исследователь Игорь Баранов выдвинул гипотезу, что обращение хазар в иудаизм началось именно с Крыма. **Евреи** проживали в Крыму, на Таманском полуострове и на Кавказе с древности. Преследования иудеев в Византии усилило наплыв еврейского населения в Хазарию. Оно играло большую роль в торговле каганата и составляло значительную часть жителей хазарских городов. Хазарское правительство опиралось на евреев в своей международной политике, маневрируя между христианской Византийской империей и мусульманским Арабским халифатом. Купцы каганата частично держали в своих руках посредническую торговлю Китая и Причерноморья, торговали с Арабским халифатом, Византией и Скандинавией. Главной торгово-транспортной артерией в то время служил Волжский путь, связывавший халифат с финскими землями и Скандинавией. Благодаря широчайшей географии торгово-финансовых операций, подвластные хазарам славянские племена Украины втягивались в орбиту международных связей со всем тогдашним цивилизованным миром[34].

всего в этом преуспели авары, разбившие в начале VII в. восточнославянский союз антов. Авары фактически контролировали Западную Украину (ареал дулебов), включая Северное Приднестровье и Карпаты. **Аварский каганат**, основанный в 60-х гг. VI в. в Среднем Подунавье, был уничтожен лишь в 796 г. Франкской империей Карла Великого и западнославянскими племенами хорватов. Древнерусская летопись *Повесть временных лет* сохранила предание об этих событиях. «Обры», как называет аваров летописец, были «телом велици и умомъ горди», но исчезли бесследно. С тех пор сохранилась и поговорка — «погибоша аки обре».

В VII-IX вв. возвышается еще одно тюркское го-

Бесспорное господство хазар в Степи было поколеблено гражданской войной начала IX в., когда каган Хазарии, считавшийся священным символом государства и никогда реально не правивший, выступил против реального хозяина страны бека Обадии. Последний защищал лишь интересы богатой еврейской купеческой верхушки и стремился к тому же утвердить иудаизм во всех сферах жизни общества. После поражения и бегства тюркского кагана-бунтаря могущество Хазарии ослабевает, причерноморские и северокавказские степи заполняются кочевыми ордами угров и печенегов. А хазары, заботясь уже о собственной безопасности, сооружают при помощи византийцев крепость *Саркел* на Дону (*Белая Вежа* в древнерусских летописях)[35].

В целом, Хазарский каганат, подчинивший своей власти большую территорию между Днепром и Волгой, сыграл значительную роль в истории всей Восточной Европы VIII-X ст. и в особенности земель Украины, укрепив их традиционные связи с Крымом, Кавказом, Балканами и странами Востока.

Угры (венгры, мадьяры), попав в IX ст. на территорию Украины из приуральских и поволжских степей, кочевали, по одним данным, в районе рек Ингул, Ингулец, а по другим, — между Северским Донцом и Осолом на протяжении нескольких столетий. В 896 г. часть угорских племен утверждает свое господство на Среднем Дунае, где когда-то существовал Аварский каганат и славянская Великоморавская держава. С 915 г. кочевые племена **печенегов**, вытесняя из Северного Причерноморья славянские земледельческие поселения, расселяются практически во всей степной Украине, становясь почти на полтора столетия опасными соседями-соперниками для наших предков.

Выводы

Современные государственные границы Украины, в пределах которых мы изучаем ее прошлое, окончательно оформились лишь к середине 1950-х гг. И, тем не менее, большинство современных ученых не опасаются рассматривать прошлое нашей страны как историю оригинальной историко-географической единицы в развитии мировых цивилизаций. На протяжении тысячелетий Украина являлась контактным регионом противостояния — и — ассимиляции 2-х типов культур: оседлой и кочевой, земледельческой и скотоводческой. Территория Украины приобретает подобный характер, вероятно, еще в эпоху энеолита, во времена формирования трипольской и среднестоговской культур (V-III тыс. до Р.Х.). Несколько позже в зоне украинской Степи и Лесостепи (а также на Северном Кавказе и Нижней Волге) формируются арийские народы, которые ок. II тыс. до Р.Х. осваивают Среднюю Азию, Иран, Индию. Наследниками древних ариев в Украине выступают североиранские народы железного века — кочевые киммерийцы, скифы, сарматы. В I тыс. до Р.Х. проявляется своеобразие черноморского побережья и Крыма, связанное с интенсивным взаимодействием местных народов со средиземноморскими цивилизациями, в частности, греко-римской.

* От латинского слова «orientalis» — восточный, свойственный странам Востока.

Господство иранцев на юге страны было подорвано приходом с севера во II в. по Р.Х. германских (готских) племен. Окончательно оно было сломлено с нашествием из Азии тюркских (гуннских) орд в IV веке. Германцам удалось надолго закрепиться лишь в одной из областей Крыма. Тюрки же становятся хозяевами всей степной (а в иные периоды истории, отеснив в северные леса земледельцев) и лесостепной Украины.

С I-х веков по Р.Х. замечается славянское преобладание в северных и северо-западных земледельческих регионах Украины. С этого же времени начинается украинский этногенез. В этом длительном процессе все перечисленные этнические компоненты выступали как составляющие элементы новой системы. Ведущим, системообразующим элементом являлись, разумеется, восточнославянские племена.

I-е этапы украинского этногенеза происходили под могучим воздействием византийской цивилизации — наследницы греко-римской (античной) и раннехристианской культур. Вместе с христианством, принятым нашими предками из Византии по православному обряду, мы впитали определенные духовно-культурные коды, которые действуют в нашем обществе до сих пор. Однако, традиционная культурная мозаика Украины, как мы увидим позже, существенно усложняется на рубеже I-II тыс. в связи с усилением западноевропейской католической цивилизации. Приблизительно с XVI ст. ее воздействия, и конструктивные и деструктивные, обрушиваются на Украину, как снежный ком. Это приводит к грандиозным социально-экономическим, культурно-политическим и ценностным трансформациям в украинском обществе. С той поры, вопреки целому ряду консервативных ориентальных* реакций, Украина находится в сфере провинциальных влияний цивилизации Западной Европы. На протяжении тысячелетий своей истории Украине была характерна прозрачность границ, некоторая аморфность культуры, многонациональное общество[36]. Данный факт демонстрирует нам пример разрешения современной проблемы сосуществования в Украине 2-х культур и 2-х языков — украинского и русского, а в перспективе еще и 3-го — крымско-татарского. Это разрешение — в объединении всех граждан страны вокруг главного приоритета: интересов независимой Украины.

Итак, на территории Украины, как мы увидели из материала лекции, сплетается история множества народов, принадлежавших к различным языковым, экономическим, культурным группам. Не было мгновения, когда бы разрывалась связь между старыми жителями и новыми обитателями наших земель, между носителями старой и новой культуры. Так передавались от одного народа к другому хозяйственные традиции, обычаи, культурные связи, так протягивались нити от, напр., энеолитической трипольской культуры до Украинской державы.

Вопросы и задания

1. В какой природной среде жили древнейшие обитатели Украины? Каким был их образ жизни?
2. Что такое каменный век и какова его периодизация?
3. Что такое «неолитическая и демографическая революции»? Когда жители Украины перешли к заня-

тию земледелием и скотоводством?

4. Что такое трипольская культура? Как жили и чем занимались носители трипольской культуры?

5. Какое значение имело открытие металлургии железа?

6. Используя иллюстрации, карты и текст лекции, расскажите о киммерийцах, скифах и сарматах?

7. Охарактеризуйте этапы политического развития греческих городов-колоний Северного Причерноморья. Какой была политическая организация греческих городов-государств?

8. Переселения каких племен происходили в II-VII вв.? Что Вам известно об образе жизни и особенностях истории этих народов?

9. Расскажите о державе Германариха и славяно-готских контактах в раннем средневековье.

10. Используя карты и текст лекции, расскажите о Хазарском каганате VIII-IX вв.

Рекомендованная литература

1. Винокур И.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. — К., 1996.

2. Грушевський М.С. История украинского народа. — К., 1991.

3. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1992.

4. Давня історія України. Кн.1-2. — К., 1994, 1995.

5. Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х тт. — Т.1: до половини XVII ст. — К., 1992.

6. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

7. История Европы. — Т.1: Древняя Европа. — М., 1988.

8. История Европы. — Т.2: Европа в Средние века. — М., 1992.

9. История Украинской ССР в 10 томах. — Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). — К., 1981.

10. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. — К., 1997.

11. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе. В 2 т. Т.І. — К., 1994. — С.1-9.

12. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т.1. — К., 1992.

13. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1993.

14. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997.

Примечания

1. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С.155, 194.

2. Степанчук В.М. Мезоліт // Словник-довідник з археології / Ред. Н.О. Гаврилюк. — К., 1996. — С.157.

3. Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства. — М., 1989.

4. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. — М., 1990. — С.186-188.

5. Там же. — С.229-230.

6. Там же. — С.203-204.

7. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. — т. 21. — С.164.

8. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. — К., 1997. — С.9-10.

9. Зеркало недели. — № 3 (276). 22.01.2000. — С. 19.

10. Винокур И.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. — К., 1996. — С.39-41.

11. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. М., 1983. Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.

12. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — С.287.

13. Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та ін.; Під ред. В.А.Смоля. — К., 1997. — С.9-11.

14. Там же. — С.11.

15. Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.

16. История Украинской ССР в 10 томах. — Т.1: Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До 2 пол. XIII в.). — К., 1981. — С. 131-132.

17. Там же. — С.133-134.

18. История Европы. — Т.1: Древняя Европа. — М., 1988. — С.376-377.

19. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н.э.). — Л., 1974. — С.137-138.

20. Иллинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия в VII-IV вв. до н.э. — К., 1983.

21. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О.Білецького. — К., 1993.

22. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи. — К., 1987. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Указ. соч. — С.345-348.

23. Гарилюк Н.О. Звіриний стиль // Словник-довідник з археології. — С.85-88.

24. Яценко И.В. Сарматская культура // Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — С.217-218. Он же. Сарматы / Там же. — С.218.

25. Історія держави і права України / Ред. А.Й.Рогожин. — Ч. 1. — К., 1996. — С.13.

26. История Украинской ССР в 10 томах. — Т.1. — С.202-252.

27. Симоненко О.В. Готи // Словник-довідник з археології. — С.60-61.

28. Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

29. История Европы. — Т.2: Европа в Средние века. — М., 1992.

30. Вернадский В.Г. Древняя Русь. — Тверь-М., 1997. — С.138.

31. Гумилев Л.Н. Хунны в Азии и Европе // Вопросы истории. — 1989. — №6-7.

32. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. — М., 1966. — С.139-144.

33. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. — Л., 1936. — С.48-49.

34. Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962.

35. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1992. — С.92-100.

36. Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review 54, no. 3 (Fall 1995). P. 670-673.

РЕЦЕНЗІЇ

**Й.Л.РИСІЧ
ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ЯК МЕТОД
РАДЯНСЬКО-РОСИЙСЬКОГО
ВЛАДАРЮВАННЯ**

Політичні репресії в Україні в 20-ті роки ХХ ст., якраз після остаточного встановлення радянсько-російської влади після поразки Української Народної Республіки, засвідчують, що народ, який немає своєї власної держави, буде постійно піддаватися тоталітарним лещатам. Про це свідчить вся історія України з 20-х до 90-х років ХХ ст. Особливо важливим є розуміння того, що ж відбувалося у цьому контексті в Україні у 20-ті роки.

Тому таким актуальним та цінним для науки, для суспільного життя є видання монографії кандидата історичних наук, відомого дніпропетровського вченого Віктора Ченцова «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» [1]. У монографії досліджується процес формування політичних репресій, роль НКВС-ДПУ в радянській державній системі, правові аспекти функціонування органів державної безпеки. Автор ґрунтовно і всебічно аналізує роль репресивних установ в утвердженні більшовицького режиму і, зокрема, розкриває застосування каральних методів управління країною напередодні нової економічної політики, форми боротьби з українським націоналізмом. Зазначимо, що під гаслами інтернаціоналізму чомусь велася боротьба з українським національно-визвольним рухом, який відповідно мав назву «український націоналізм», але такої ж боротьби не було з російським націоналізмом. Інтернаціоналізм був вибіркоким.

Новизною для історичної науки є дослідження автором опозиційного руху в молодіжному середовищі та використання органів ДПУ у розв'язанні господарських проблем. Особливо хвилюють сторінки монографії, де наводяться приклади цілеспрямованих репресій проти українського селянства та релігійних діячів в умовах «франнього радянського тоталітаризму». Цьому присвячено два розділи книги.

Політичний терор проти політичних опонентів та союзників аналізується В.В.Ченцовим у четвертому розділі під назвою «До єдиновладдя в країні. Репресивні методи становлення монополії більшовизму». Зміст цього розділу демонструє усю суть більшовизму як ідеології, як форми тоталітарної влади радянсько-російського зразка.

Необхідність такого видання важливе не лише з наукової точки зору, а й як екзистенціальний імператив, бо є ще люди, які були свідками тих подій й самі пережили жахіття 20-х-30-х.

Документи і свідчення, які аналізує В.В.Ченцов, мають пряме відношення до фактів: коли і де сталася подія, хто вчинив і хто постраждав, чому і як вона відбулася. Це стоїть на першому плані в роботі історика, а вже опісля — сила відчуття, переживання тощо. У роботі, за словами автора, йдеться «про політичні репресії як явище в його сукупності, без акценту їх на правомірність з боку держави щодо конкретних громадян» [2].

Дослідження зазначеної теми сьогодні, коли в Україні ще чимало важких економічних та національних проблем, необхідне заради сучасного (адже багато наших нинішніх проблем якраз ведуть свій генезис від системи, яку запровадили більшовики у 20-ті роки. Й.Р.), майбутнього, щоб засвоїти уроки історії і не повторювати помилок. Як доречно зазначає відомий історик Станіслав Кульчицький «хоч який він болісний цей процес переосмислення, але він позбавляє людину від засвоєних з дитинства фальшивих догм, допомагає їй адекватно реагувати не швидкоплинні події сьогодення, зберігати душевний спокій» [3].

Власне питання політичних репресій періоду становлення радянсько-російського тоталітаризму в Україні у 20-ті роки є важливим не лише для

*Рисіч Йосип Леонідович
— начальник кафедри
державного права і
митної політики Академії
митної служби України,
доктор політичних наук*

України, для вивчення її історії, воно має універсальне значення для істориків, політологів, правознавців всього світу. Адже світ є достатньо взаємозалежним і терор проти однієї нації, в якомусь куточку світу, веде до кризових явищ у житті всієї світової цивілізації. Роберт Конквест зазначає, говорячи про актуальність дослідження тогочасних процесів, що «існує й інший рівень людського виміру: для багатьох членів правлячої кремлівської верхівки вони були лише частиною звичайного політичного досвіду» [4]. Це особливо актуально на сучасному етапі, коли частиною своєрідного політичного розвитку є посттоталітарний синдром і методи, уживані при ствердженні при владі більшовиків, не дають спокою тим, хто тягнє до неолібералізму, або застосовує «чорні технології».

Автор виходить із такого ряду: диктатура пролетаріата веде до диктатури партії, а диктатура партії неминуче виробляє диктатуру партійних вождів. На мій погляд, цей ряд закінчується цілковитим беззаконням. Адже за диктатури пролетаріату, як диктатури нічим не обмеженої, не зв'язаної ніякими законами, настав тривалий період цілковитого беззаконня. Якщо Конституція РРФСР була прийнята 1918 року, то Кримінальний кодекс опрацьовано лише в 1922 році і головним аргументом було не право, а революційна доцільність. Очоливши уряд, Ульянов-Ленін перетворив державну владу на засіб впровадження насилля. 5 вересня 1918 року було підписано декрет Раднаркому про червоний терор; створення концтаборів. Внаслідок цього під корінь було вирубано людські права і свободи, паростки громадянського суспільства.

Віктор Ченцов, ґрунтовно аналізуючи історіографію проблеми, звертає увагу, зокрема, і на роботи, які осмислюють еволюцію конкретно-історичних проявів вирішення національного питання в царській та радянській Росії. За оцінками дослідника Г.Костюка, якого цитує автор, тільки репресіями і терором можна було припинити закономірний процес національно-політичного самоусвідомлення українського народу [5]. Навіть, якщо таку свідомість мали українські комуністи. Автор з цього приводу наводить такі факти: на середину листопада в тюрмах перебувало понад 30 членів УКП, котрі направляли заяви до всіх радянських і партійних організацій. Одна з них мала такий зміст: «Але за що ми, радянські комуністи, сидимо у в'язницях при радянській владі — робітничому класу не відомо... Якщо ж ви вважаєте існування УКП класове ворожим і придушення нашої партії цілком законним, тоді придушення буржуазією всякої компартії є цілком законним, а отже, корисне для пролетаріату з точки зору такого закону: тоді взаємов-

ідносини між компартіями метрополій і колоній повинні бути завжди і всюди ворожі... нас засилають у Сибір, нас звинувачують у належності до компартії. Яка це стаття Кримінального радянського законодавства?» [6]. Наведемо ще кілька прикладів із книги В.Ченцова, які красномовно свідчать про суть політичного терору. Так, у Черкаському окрузі операція проти «української контрреволюції не обмежувалися масовими арештами, були здійснені чистки підприємств. З роботи звільняли, «як підозрілих», колишніх діячів УНР» тощо. Одночасно ДПУ збирало відгуки в різних колах громадськості на цю масову операцію. Більшість людей вважали, що ніякого єдиного блоку української контрреволюції не існує, а власті «арештовують взагалі всіх ширих українців» [7].

Чи бачили суть влади, що встановлювалась в Україні, тодішні громадяни? Таких фактів про справедливий опір новому режимові у монографії наводиться чимало. Так, у с.Кухарі Київського округу завідувач школи Моргун роз'яснював своїм вихованцям, «що єдиною народною владою може бути лише УНР», «українська молодь повинна організуватися і бути готовою в будь-яку мить бути готовою повстати проти узурпаторів-більшовиків і скинути їх» [8].

Серед молоді були популярні ідеї національного самовизначення. Відповідь влади була однозначною: у 1927 році були розстріляні керівники «Української національно-козацької партії» В.Артемюк та І.Шумигора. З 1927 року під наглядом ДПУ знаходилися студенти Дніпропетровського гірничого інституту Максим Котик, Іван Мостовий, Степан Дудник за проукраїнські погляди. Вони були засуджені. «Справа Котика і Мостового, — зазначає В.Ченцов, — яскравий зразок розправи з інакомислячими, які дотримувалися винятково легальних форм боротьби з режимом». І таких прикладів у монографії дуже багато.

Звичайно, така проблема, яку вирішує автор монографії є непростюю, бо потребує аналітичного підходу до значного масиву неопублікованих документів, критичного осмислення вже опублікованих наукових оцінок. Доцільно було б, на наш погляд звернутися до документів, які виходили друком у 20-30-ті роки за кордоном за редакцією представників української еміграції. Можливо прикрасили б монографію спогади-свідчення, таблиці, порівняльні характеристики.

Але, попри ці побажання, монографія Віктора Ченцова є важливою для сучасної історичної науки, вона вирішує важливу наукову проблему і забезпечує істину історії українського народу.

Література:

1. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.-Тернопіль, 2000.— 482 с. / Монографія рекомендована до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, науковим редактором є доктор історичних наук, академік НАН України П.Т.Тронько. Рецензентами виступають відомі українські вчені-історики, доктори історичних наук П.П.Панченко, Є.М.Скляренко /
2. Ченцов В.В. Зазначена праця.— С.6-7.
3. Демократична Україна.— 1993.-10 червня.
4. Конквест Р. Жнива скорботи.— К., 1993.-С.5.
5. Костюк Г. Сталінізм в Україні /Гене́за і наслідки./— К., 1995.-С.13.
6. Ченцов В.В. Зазначена праця. — С.345-346.
7. Там само. — С. 131.
8. Там само. — С. 135.

ABSTRACTS

HUMANITARIAN EDUCATION

Andrushchenko V. P. Problems and Perspectives of High Education's Development on a Boundary XX — XXI c.

Ivanenko V. V. Humanitarian Component of the University Specialists' Preparation.

Lytvyniuk O. The School Manual As A Means To Form National Intellectual Potential

The school manual as an innovative product influencing national intellectual potential formation is analyzed. On the basis of comparative analysis a new paradigm of state regulation for new educational books publishing and use is proposed that is to improve both demand and supply balance and labor resources quality in Ukraine.

Gavrushin O. I. Formation of Knowledge about Democracy in the Secondary and High School Statements of Ukraine.

METHODOLOGY OF HISTORY

Bolebruh A. G. Modern Human in Context of Historical Past: a Humanitarian Aspect.

Yakunin V. K. Methodology of History: Domestic Experience and Modern Practice.

HISTORY OF UKRAINE

Aytov S.Sh. The Journal «Osnova» (1861-1862) Activity in Ukrainian Research: Historical-Scientific Approach.

This article is devoted to analysis of possibility application of historical-scientific cognitive approach to exploration of complicated, poly-level cultural systems, in particular, the journal «Osnova». Conception by modern American scientist G.Holton was the basis of present analysis. Modified by author for research of such complicated cultural phenomenons of cultural space as a journals and others periodical editions, cognitive pattern of Holton, includes: historical-anthropological, historical-scientific and culturlogical components.

Gromakova N.Yu. Social Movement of the Polish Shlachta in the Right-Bank Ukraine in the Context of the Ukrainian History: Toward the Formulation of the Problem

This essay deals with main aspects of the shlachta's social movement in the Right-Bank Ukraine as one of the problems of the national history. Author studies place and role of the movement in the context of the Ukrainian historical process and evaluates its impact on the national self-consciousness of the Ukrainians. The essay also describes main premises of the genesis of the shlachta's movement in the Ukraine and its regional peculiarities.

Vetrov R. I. To the Questions about Evolution of Character of Ukrainian Revolution of 1917-1920.

This article contains an important question of scientific-theoretical and political meaning about the evolution of Ukrainian revolution of 1917-1920's on the base of wide range of facts. The Ukrainian revolution, which first was national-democratic, under the influence of the revolution process soon changed its character and became national-socialist revolution, which united with Russian socialist revolution. All this brought the victory to the Soviet power in Ukraine in 1920.

Mikhajljuk O.V. About Status of the up to Date Ukrainian Historiography of the Revolution and Civil War of 1917-1920.

Modern status of the Ukrainian historiography of the revolution and Civil War is examine. The dominating conception of «The Ukrainian revolution» is analyzes. The deduction is made that it would be more efficiently to consider the revolutionary events in the Ukraine not from the standpoint of strictly national interests, but with regard for the multiperspectives of sight, attracting the methods of sociological, social psychological, culturological analysis, etc.

Zayko N.M. Post-War Art: Political and Ideological Campaigns in 1946-1948.

The article exposes some problems of ideological campaign in the sphere of art in Ukraine in the period of the first post-war years 1946-1948-s years, resolutions of CC CPSU(B) and CC CP(B)U in the sphere of art.

Kavun M.E. The Toponomous System of Yekaterinoslav — Dnepetrovsk as a Mirror of Social Transformations

In article the questions of formation of tomonomous system (own names of geographical objects, including urban) of modern Dnepetrovsk are opened. The occurrence and development of city toponims on an extent XVIII-XX centuries is investigated. The problem of returning historical and assignment of the new names is shined taking into account experience of other cities of Ukraine.

SOCIAL PHILOSOPHY

Kulik O.V. Identity Significance of Post-Modern and Philosophy.

The article is devoted to comparative analysis of Modern and Post-Modern culture-ontology and philosophical origins.

The author marks the base Post-Modern philosophical concepts and principles and argues that identity significance of Post-Modern are not consequential from Modern (and classic) thought traditions.

Vergun O.M. Philosophy of Power in a Context of Modern Culture: Social Philosophical Paradigms of the Subject of Power

Clause — is by attempt to create scientific conceptual frameworks for interpretation of concept's «power» and «of the subject of power» in a historical-philosophical science both modern social and political philosophy.

Garnik O.V. Communicative and Philosophical Aspects of Modern Justice— Understanding.

Maximov S.I. Universal and Civilization and Special Cultural in Justice Understanding.

Korh O.M. Perspectives of Individualism by D.Maiyer's Social Psychology

There is a survey of D.Maiyers views, who is the famous representative of the Western social psychology, on the individual and collective behavior models of the person, the consequences and prospects of the behavior in question.

Kryvega L.D. Philosophy and Formation of Outlook Orientation of Modern Human.

Maslov A. O. Marginal Person in a System of Modern Institutions and Communities.

The article is devoted to the analysis of the main approaches to the essence and contents of marginalism as a social problem. The attention on cultural and social-structural approaches in the respect of consideration this category is paid.

POLITICAL SCIENCES

Surmin Yu. P. Problems of Development of Social and Formation of Social and Technological Policy in Ukraine

Taran V. O. Ukraine in the Beginning of the Century: the Ideology of Choice or Choice of Ideology

Yaroshenko V.M. The Actuality of the Citizenship

In the work the importance of strengthening of the institution of citizenship on the stage of state formation is accentuated. The citizenship in marked out as the possessing of the rights and duties system, as the complex of demands to the state in change to making it purposes, as the law obedience of the citizens and as the feeling of pride to attitude to the definite political community.

The actuality of the forming of citizenship is explained due to the recent state-forming of the ethnos, the importance of the political position of each citizen, taking into account that Ukrainian state system haven in crossed the threshold of irreversibility yet.

As the conclusion of the research the importance of the youth moral education and political socialization is stressed, the significance of the forming it social position through possessing of political features political knowledge, the inheritance of political culture, that demands management and constructive direction in the national interests.

Key words: citizenship, civil society, rights and duties, political socialization, political values, political institutions.

Oselska O. S., Savchenko V. A., Shepelev M. A. Determinates Modern Ukrainian Geopolitics Science's Formation

The article describes the some determination problems of formation process of modern Ukrainian geopolitical science in context of inflation geopolitical transformation of XX century and problems of determination of state's geopolitical orientation.

Kryvoshein V. V. Problem of Political Science's Multi-paradigms.

The article is devoted to the problem of politic science's multi-paradigmality, especially in studying of politology course. It was made trying of reconstruction of political science development studies in context of formation the paradigms of politology research.

Kytaeva O.O. Ecological-Law Problems of Preventing Pollution of Seawaters of Ukraine.

The article is devoted to analysis of actual ecological problems of preventing pollution of Ukrainian seawaters. Law forms of preventing water pollution and ways of rising of aqua-culture are determined.

Voronova T.V. Women and his Role in Modern Policy

This article deals with the political leadership of women, which lacks attention of social and political scientists. Women managed to break through the continuous discrimination humiliation and to strengthen their position in society

Krivchick G.G. Why Don't We Need the Collective-Farm System in the XX Century?

The article shows the antidemocratic development trend of the so-called collective farm System in Ukraine the period of 60s — 80s. It is based on the real factual materials. The author came to the conclusion that the collective-farm self-government was one of the Soviet totalitarian regime faction.

S O C I O L O G Y

Vasil'ev V.V. Political and Legal Competence of Activity of the Civil Servants

The problems of activity of the civil servants in Soviet and post-soviet periods and their ratio to a political system, influencing of adding up traditional state mentality on behavior the civil servants in conditions of building of democratic society are esteemed.

Shvidka L.I., Gilyun A.V. Subjective Well-Being of Student's Youth

Necessity of sociological study of a category «subjective well-being» is grounded, subjective well-being of student's youth is analyzed.

A.M.Yachney. Features of Occurrence and Development the Conflicts of Military Organization

The author considers features of occurrence and development the conflicts of military organization of a society, which with all external stability represents difficult alive organism and sensitively reacts to social changes. The behaviour of Army in many respects is determined by a social situation in a society. The conflicts of military organization are influenced with huge quantity of the external and internal factors. The essential role thus is played with cardinal changes in system of values and installations of military men, preparation of the subjects of management and so on. For this reason questions of social management in army environment requires serious study.

Glazunov S.V. Social Aspects of Reproductional Behaviour of Ukrainian Population

Social problems in forming of demographical policy in Ukraine are analysed.

Legeza S.V. History and Literature in Ukrainian Romantic: Area of Scientific Practice.

This article is devoted to the conceptional basis of Ukrainian romantic historiography, specifically and forms of romantic historiography existing in Ukraine. Article defines the feature of its relations with cultural environment.

Lazarenko V. I. Youth and Social and Psychological Factors of Deviant Behavior in the Conditions of Transformation Society

In this article an attempt has been made to define a term «youth» in accordance with contemporary social and psychological views. The author lit up social-psychological mechanisms of deviant behavior of youth under conditions of transformation of the society.

Kulik Yu.V. The Social Practice of Youth Employment in the West Countries.

The present article is devoted to coverage of approaches of resolving youth employment problems in countries with developed market economy. The article proves that international experience indicates that there are no general recipes of constantly proceeding means of employment policy. It varies from country to country depending on particularities of socioeconomic and polity, as well as national traditions. Employment policy modifies with changes in economy and labour market situation.

Dubrovsky I.M. Social Partnership as the Mechanism of Civilization

The article is devoted to social partnership as the mechanism of interaction of the main subjects of labor market making function of transformation.

The author compares concepts of "social defense" and "civilization of society" on the example of the states of market economy. Social partnership in this contents is considered as the mechanism of civilization, the system of actions for coordinating the different interests of the main participants of social-economic relations. This process based on the system of negotiations and agreements leads to positive transformation of social-economic relations. It means that the level of defense of population, who operates in economic increases as well as quality of life. This fact indicates increasing of the total level of society civilization.

HELPING OF TEACHER

Kolesnykov K.N. A Fragment from Lecture Course «History of Ukraine». Territory and Population of Ukraine in the Oldest Times. A Rise of Early Class-Societies and States.

R E V I E W

Rysich I.L. Political Terror as a Method of Soviet and Russian Governing.

КОНКУРС!

Редакція науково-теоретичного та громадсько-політичного альманаху "Грані"

*Дніпропетровський державний університет
Центр соціально-політичних досліджень*

ПРОВОДЯТЬ

**І Дніпропетровський міський конкурс
за підтримкою міського голови Івана Івановича Куліченка
на кращі наукові роботи молодих вчених, аспірантів та студентів
у галузі суспільних та гуманітарних наук**

***Інтеграція Української держави та українського
суспільства в світову цивілізацію: історичний
досвід, тенденції, перспективи розвитку на
порозі III тисячоліття***

філософія, історія, соціологія, політологія

Наукові праці дипломантів конкурсу будуть надруковані протягом 2000 р. в ***Науково-теоретичному та громадсько-політичному альманасі "ГРАНІ"***, внесеному до списку наукових фахових видань України, в яких за рішенням ВАК України можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

Учасник конкурсу має надати свої матеріали до редакції ***Альманаху "ГРАНІ"***:

дискету та два примірники роботи (за власним підписом) обсягом не більше одного друкованого аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці, 40 тис. знаків), необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, факультет, курс, навчальний заклад, прізвище наукового керівника, контактний телефон. До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються до 1 жовтня 2000 р.
за адресою:

пр. К.Маркса, 75, к. 501 (з 9.00 до 12.00 та з 14.00 до 16.00).

Контактні телефони: 778-63-11, 744-62-78, 45-55-16

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах "Грані"

видається
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ
УНІВЕРСИТЕТОМ та
ЦЕНТРОМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
при підтримці
Дніпропетровської обласної державної
адміністрації і
Виконкому Дніпропетровської міської
ради

Альманах висвітлює головні напрямки державної політики, ґрунтовно викладає теоретичні засади розвитку українського суспільства, надає матеріали для організації систематичної просвітницької роботи, обговорює найактуальніші проблеми сучасності.

На протязі року в альманасі були опубліковані роботи провідних вчених України та Дніпропетровської області, наукові розвідки молодих вчених щодо історії, сучасності та перспектив нашої країни. Науковці Придніпровського регіону отримали можливість донести результати своїх досліджень до широкої аудиторії, яка цікавиться питаннями філософії, історії, політології, соціології. Це одне з небагатьох видань у регіоні, яке має **статус наукового фахового**, в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

У 2000 році додатково планується друк методичних, дидактичних та фактографічних матеріалів з найбільш дискусійних й актуальних питань по гуманітарним предметам за програмою середньої і вищої освіти.

Адреса редакції: м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75, к.501,
т. (056) 744-62-78, (0562) 45-55-16.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології.

Автор має надати свої матеріали до редакції:

* Дискету та примірник роботи (за власним підписом) обсягом до 1 друкарського аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці) в редакторі Word 7,0/97.

* Необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посаду, вчене звання (якщо є) та контактний телефон.

* До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються :

з 9⁰⁰ до 12⁰⁰ та з 14⁰⁰ до 16⁰⁰
за адресою: 49070, м.Дніпропетровськ пр. К.Маркса, 75, кім. 501
т. (056) 744-62-78, або висилаються поштою за вказаною адресою.

* Редакція постійно проводить конкурси на кращі наукові роботи студентів у галузі суспільних та гуманітарних наук.

* Найкращі наукові праці та інформаційно-довідкові матеріали вийдуть окремим виданням як додаток до альманаху «Грані».

* Матеріали альманаху допоможуть студентам усіх ВУЗів при підготовці до екзаменів з гуманітарних спеціальностей.

* Публікації альманаху будуть корисні вчителям середніх шкіл та викладачам ВУЗів при підготовці програмних та авторських курсів з гуманітарних дисциплін.

Здано до набору 04.07.2000.
Підписано до друку 03.07.2000.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60x84 1/8
Бумага друкарська №2
Гарнитура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 15,5
Обл.-вид. арк. 16,2

Видавництво «Грані», 49070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75,
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 49030, м.Дніпропетровськ, вул.Глінки, 6-А, т/ф 41-80-45, т.41-88-22